

MŰRÉGÉSZETI KALAUZ

KÜLÖNÖS TEKINTETTEL
MAGYARORSZÁGRA.

KIADTA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA
ARCHAEOLOGIAI BIZOTTSÁGA.

I.

ŐSKORI MŰRÉGÉSZET.

154 fametszettel.

II.

KÖZÉPKORI ÉPÍTÉSZET.

250 fametszettel.

GR. ANDRÁSSY MANÓ, GR. SÁNDOR MÓRICZ, B. WENCKHEIM BÉLA, B. ORCZY BÉLA
ÉS B. PODMANICZKY FRIGYES URAK KÖLTSÉGÉN.

PEST,

NYOMATOTT EMICH GUSZTÁV MAGY. AKAD. NYOMDÁSZNÁL.

1866.

MŰRÉGÉSZETI KALAUZ

KÜLÖNÖS TEKINTETTEL

MAGYARORSZÁGRA.

23

KIADTA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA

ARCHAEOLOGIAI BIZOTTSÁGA.

I. RÉSZ.

ŐSKORI MŰRÉGÉSZET.

ÍRTA

Dr. RÓMER FLÓRIS,

M. AKAD. LT.

(154 fametszettel.)

GR. ANDRÁSSY MANÓ, GR. SÁNDOR MÓRICZ, B. WENCKHEIM BÉLA, B. ORCZY BÉLA

ÉS B. PODMANICZKY FRIGYES URAK KÖLTSÉGÉN.

PEST,

NYOMATOTT EMICH GUSZTÁV MAGY. AKAD. NYOMDÁSZNÁL.

1866.

~~Adapt~~
~~api~~

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

52384

Előszó.

Mióta a kereszténykor előtti nemzedékek műemlékeik kutatására, és az alattuk vagy mellettük talált műdarabokra minálunk is nagyobb gond fordittatik; mióta a régészettel kezet fogva a földtan is az őslények maradványaival az emberi nem kezdetleges törekvésének egyes töredékeit föllelte, hazánkban is nyilvánult azon vágy, bár lenne ezen érdekes régiségeket megismertető vezérfonalunk! — Innét van, hogy az Akadémia, mindjárt, a mint az Archaeologiai Bizottmánya megalakult, elhatározá, hogy annak egyik fő teendője az legyen: „miszerint utasítást dolgozzon ki, és azt tegye közzé minél több példányban, melynek nyomán a romladozásnak leginkább kitett mű- és történeti emlékek . . . leg-egyszerűbb módon . . . fentartassanak és megóvassanak.“ M. Akad. Alm. 1863. 165 l.

Azonban egy ilyen munka kiadatása, ha egyszersmind népszerű is akar lenni, számos rajzot igényel, melyek nélkül ezen új tudomány szárazabb és nehezen érthető volta miatt, még a régészet barátját is, a lelkesen felkarolt tanulmányozástól könnyen elidegeníthetné, és így az ohajtott czélszerű oktatást megghiusíthatná; minthogy pedig a művészileg készült számos kép tetemesebb költségbe kerül, az Archaeologiai Bizottmány csak akkor felelhetett meg kötelességének, midőn gr. Andrássy Manó és társai az általa szerkesztett „Vadász Album“ kiadásánál nyereményül fenmaradt 1400 o. é. forintot valamely czélszerű régészeti képes munka közlésére nagylelkűen ajánlottak fel. De még így sem érhetne volna el a nevezett bizottmány czélját a kitűzött mérvben, ha a bécsi cs. kir. középponti régészeti bizottmány a tőle kiadott munkálatok-

ban található magyar és egyéb műemlékek, több százra menő, fametszvényeinek másolatait legszívesben át nem engedi, és így a különben igen nagy költséget tetemesen le nem szállítja.

A munka, melyet „Műrégészeti Kalauz“ össznév alatt indít az Archaeologiai Bizottmány, három részből álland; az első: a keresztény kor előtti régiségeket tárgyalván, a legkülönb barbar korszaku és római műemlékeket fejtegeti, főleg pedig kiemelendi azokat, melyek hazánkban is gyakran és szerteszét találtatnak. Ennek írásával én lettem megtisztelve. A második rész előadja: a keresztény, jelesen a középkori építészeti régiségeket; melyek ismertetésére Dr. Henszlmann Imre ur ajánlkozott; a harmadiknak tárgyai: a középkori egyházi műszobrászat és festészet, a keresztény symbolika és a kisebb művészetek, és ezen részt Dr. Ipolyi Arnold egri kanonok ur fogja kidolgozni.

Ezen kalauzszerű vázlatok csak előrajzait nyújtják ugyanannyi rendszeres kézikönyveknek, melyek bekövetkezendő kiadásai a régiség kedvelőknél nagyobb készültséget, tanulási vágyat és áldozatkészséget tételeznek föl.

Adja a jó ég hazai műemlékeink megmentése tekintetéből: miszerint ezen dolgozataink, minél nagyobb olvasó körre találjanak, és a kiadásnak főczélja „a hazai műkinések kutatása, megismerése és megőrzése“ minél nagyobb kiterjedésben eléressék!

Az első, engemet illető, részre nézve őszintén bevallom, hogy az eredetiség dicsőségéről szívesen lemondok, sőt inkább a végén felsorolom mind azon munkákat, melyeket e füzet kidolgozásánál felhasználtam. Érdemem egyedül az lesz, hogy lelkiismeretesen összegyűjtém és honfaink, feltételezett előképzettsége, igényei és izlése szerint összeállítani mind azt, mit tanult embernek nem tudni szégyen; a mi hazánkban is gyakrabban előfordul, a nélkül hogy eddig kellőleg méltatott volna; és miről előrelátólag föltettem, hogy nálunk élénk viszhangra fog találni; a nélkül azonban, hogy tüzetesen megmondhatnám, hogy mit melyik szerzőben olvastam, melyik folyóirattól sajátítottam el; mert az idézendő munkákat annyiszor forgattam, oly huzamos ideig tanulmányoztam, hogy beléjük magamat mintegy beleéltem.

A nem csekély fáradsággal, de még nagyobb időtöltéssel gyűjt-

tött anyagot szabadon összefűztem úgy, hogy némi rendszer mellett, az egész könnyű és érdekes olvasmányul szolgáljon. Ez az én érdemem. — Az egyes tárgyakról, annyi készülés után, természetesen sokkal többet mondhattam volna, mint a mit a hely szűke miatt mondtam; de azt hittem, hogy kezdetnek, izleltetésnek ez is elég; mert fölteszem, hogy az, ki e tárgyakról bővebb felvilágosítást ohajt, idővel vagy a kiadandó kézikönyvekhez fog fordulni, vagy a külföldnek elég gazdag irodalmát fogja fölkeresni.

Pest, 1865. karácson előestéjén.

Dr. RÓMER FLÓRIS.

BEVEZETÉS.

Azon korszak, mely e „Műrégészeti Kalauz“ szerkesztése alkalmával nekem osztályrészül jutott, két nagy szakaszra oszlik. Az első a legrégebb kortól fogva a kereszténység behozataláig, a barbar népek maradványait tárgyalja, és egész Magyar és Erdély-országra terjed; a másik a világ urainak, a rómaiaknak — kik a barbarokkal (míg tőlük visszanyomattak) egyidejűleg bírták hazánk nagy részét — műemlékeit fogja röviden ismertetni. Ezen szakasz leginkább azok figyelmébe ajánlható, kik a régi Pannónia- és Dáciában lakván, ezen régiségek érdekes maradványit önszemlélés után tanulmányozhatják.

A kézművek első nemére meg kell jegyeznem, hogy míg a római műemlékek nálunk vagy egészen vagy nagy részt elpusztultak, vagy a meg-nem-ismerhetőség átitomítottak vagy beépítettek, addig ezek a hazában szerteszét könnyen és meg-lehető nagy számmal föllelhetők. Minden túlzás nélkül mondhatjuk azt: hogy hazánk erdei, rengetegei, ligetei, szántóföldjei és legelői, a kőbányák, vízmosások és homokpuszták rétegei alatt majd mindenhol érdekesbnél érdekesebb régiségek találhatnának, melyek, ha mindjárt egyrészt anyagra vagy művészeti kivitelre nézve szegényesek és kezdetlegesek, még is igen nagy érdekűek azért, mert oly korból valók, melyből írott történelmi kutforrásaink nincsenek, s mivel egész létüket még rejtélyes homály borítja.

Az emberek, kiktől az általam leírandó ősemlékek fenmaradtak, századok, sőt évezredek során át emelkedtek természetes folytonosságban és fokunkinti fejlődésben azon műveltségi fokra, hogy magukat ezek készítésére képesítették. Ők

még oly helyeken is laktak és tanyáztak, melyeket mi rengeteg vadonoknak nevezünk és a fenevadakon kívül a favágóknak és szénégetőknek engedünk át; ellenben a völgyek mélyében, a mostani folyók partjain is találjuk, bár későbbi nyomukat, mivel itt csak a földközi tengereknek világrázkodtató fordulatok által előidézett lecsapolása, és a földtalaj évszázados kiszáradása után telepedhettek le. S így bizvást idézhetjük, hazánkra nézve is alkalmazólag azt, mit a Bericht der kön. Gesellschaft für vaterländische Alterthümer in Kiel 1857, 5. l. mond: A legrégibb idők telepítvényei csak a régibb és magasabb földrészek szélein találtattak, a mai lapályok fölött. A legjelesebb régiség buvárok vizsgálataiból kitűnt, hogy Dániának mélyebben fekvő partjai a kő-korban még víz alatt álltak.

I. A barbarok kézművei.

Ámbár tudva lévő dolog az, hogy őseink bejötté és honfoglalása előtt, mely már a történelmi korszak jó előhaladtába esik, különféle népek lakták és miveltek hazánkat, kikkel sem faj, sem nyelv, sem kormányzat, sem a családi élet viszonyai nem kötnek össze bennünket, még sem lehetünk egészen egykedvűek azon kérdés fejtegetésénél, hogy : ugyan kik lehettek ezen áldott szép hazának, ezen áldott földi paradicsomnak ősi lakói ?

Igaz, hogy ezen kérdésre sem nevekkal, sem származási fákkal, sem békés vagy harci viszonyaik elmesélésével határozottan nem felelhetünk ; de következ-e ebből, hogy azért a rég elmúlt kornak igen gyakran előforduló emlékeivel se törődjünk ? — Ha a földtannal foglalkozók szüntelen fáradoznak, hogy bolygónk lassankinti fejlődését, a hegyek és ezek rétegjeinek viszonyait és egymásutánjait kikutassák, és noha a vélemények különbsége miatt, mely a tudomány újabb voltából és a sok természeti akadályokból származik, még mai napig sem tudnak csalhatatlan megállapodási a vergődni : mégis a mit eddig is tudnak, a kutatási idő rövidségéhez képest, minden esetre igen öröndetes eredménynek kell vallani ; mennyivel inkább fog bennünket érdekelni, hogy a hajdan itt lakott nemzetek aránylag [már most kevesebb, és napról napra mind inkább gyérülő műemlékeik kiásatása, pontos és tudományos szemlélése, lerajzolása és leírása után — hazánk régi lakosainak életmódját, szokásait, szükségait, fegyvereit, ékességeit megismerjük, és ezen homályba burkolt, de egész művelt Európában napi kérdéssé emelt tudomány fejtegetésében mi is adataink s észleleteink által részt vehessünk s hazánk változatos és tág teréhez képest illőleg járulhassunk ! Főleg ha azon téves nézeteket vesszük tekintetbe, melyek egyrészt a fellengző, minden határon túlradó szemlődésnek csillogó kápráztatásai által elragadtatva, a valószínűségnek még alapját is elvesztik ; míg ellenben mások minden egyes sírhalomban, minden egyes temetőhely fölfedezésénél saját nemzetiségük őseire vélnek bukkanni, és így, e műemlékek bitorlása által

készítésük és fenállásuk idejét túlságosan az ősi idő első szakaszáig kiterjesztik, vagy megfordítva a legrégibb műemlékeket közelebbi elődjeknek tulajdonítván, a történelemmel és annak fenmaradt írott könyveivel ellentétbe jutnak.

Az ilyen előítéleteket és nevetséges föltevéseket egyedül a higgadt, férfias, elfogulatlan régész fogja szétosztatni és a valódi tényállást földeríteni.

Hogy magunkat a naponkint országszerte nagy számmal kiásott, vagy a földszinén elszórva talált tárgyak közt könnyebben tájékozhatassuk, az emberiség legrégibb történetében egyelőre azon három korszakot vesszük fel, melyek bár az eddig tett tudományos észleletek elégségtelensége, és főleg a legrégebb korból gyűjteményeink hiányos volta miatt, számtani határozottsággal egymástól el nem választhatók, mindazáltal későbbi szerves fejlesztésig a szakférfiak által elfogadtattak, s minden esetre némi természetes következetességen nyugodni látszanak.

Ezen három korszak a kő-, bronz- és vaskorszak.*)

Valamint a földtanban sem szükséges hogy mindegyik kőzetnek vagy egyes üledékek egymásutáni előjöttét, vagy azon abszolút időszakot kimutassuk, melyben egyik vagy másik, fölötte vagy alatta levő rétegek közt előfordul, hanem annak viszonylagos meghatározása is elégséges ott, hol szokásos mértékeink úgy is elenyésznek; valamint nem kell hogy a korszakokat jellemző rétegek ugyanazon sorban és kiterjedésben mindenütt a föld fölületén kifejlődve látszassanak, hanem a képződés különfélése, vagy a hozzávaló juthatás szerint, nagy lézagok mutatkoznak; úgy az emberi- nem kifejlődési történetében is előfordulnak ilyen hiányok vagy látszólagos ugrások. Azért nem kell gondolni, hogy ezen említett beosztás szakai minden nemzetnél egyenlő időben, és ugyanazon rendben fejlődtek legyen, vagy szükségképen előforduljanak**); mert valamint a nemzetek jelleme, úgy, azoknak összeköttetései is nem tétlen rügök lassabb vagy sebesebb, szűkebb vagy tágabb körülműködéseikben. — Bizonyos, hogy a polgárosodás felkapása és kiterjedése igen sok belső és külső körülményektől függ, és hogy sok nép, éghajlati vagy földrajzi viszonyainál fogva, századokkal hátrább marad szomszédjainál, míg ellenben

*) Nem hiányoztak írók, kik a fenebbi korszakokat nemzeti szempontból úgy oszták fel, hogy a : kő-kort a bronz-kort a vas-kort
celt vagy római vagy germán és szláv vagy
germán; celt; rómainak keresztelték el.

**) Történeti adatokból tudjuk, hogy a trójai háboru a bronz-korba esik, bár az egyptomiak már 3000 esztendővel számításunk előtt a vasat használták, mert a gúlákban a kövek közt vas ollót találtak. Így ezen korba esik szintén Róma alapítása is, mivel a vitézek fegyverzetükben még akkor a vasat nem ismerték; míg ezen időben az északi népek a kőkori szerszámokkal és fegyverekkel éltek; sőt tudjuk, hogy Angolországban a XI. században is még kőfegyverek használtattak, mint az európaiakkal közlekedés előtt az amerikai barbarok, vagy Oceania lakóinak egy része még jelenkorig használja. — De vannak oly népek is, melyek a bronz-kort nem ismervén, a kő-korból közvetlenül a vas-korba léptek át; mint ez pl. az északi germán népekről a legalaposabb észleletek nyomán bizonyosan tudatik.

azok, kiket a műveltség árja előbbre ragadt, gyakran annyira előre sodortatnak, hogy őket az utánok iparkodók soha többé el nem érhetik.

Vegyünk csak a mai világállást például. Nem találunk-e még mai nap is Europa kellő közepében, a polgárosodásnak gyújtófékához közel, olyan népfajokat, melyek sok tekintetben egészen kezdetleges állapotban vannak? s melyeken a XIX-ik század bámulatra méltó gyors emelkedésének nyomait észre nem vesszük; kik mai nap is vándorok a palotáikhoz kötött műveltek közt, és természetes szabadságukban mintegy félvadak a legnagyobb civilizáció közepette!

Általános nézet az, hogy a művelődés keletről nyugat, délről észak felé áradt; — melyek voltak e tekintetben a vezérnépek, melyik korszakban terjedett el az említett irányokban a polgárosodás? azt az ó-kori, gyéren található, és ritkábban észlelten vagy alapos kutatásokon, mint inkább mesékre, hitregékre, néphagyományok ingatagságára épített, legrégebbi írott kútfőink nagyobb része sem bizonyíthatja. Innen van, hogy a néma, de többnyire valódi belbeesű műemlékek sokszor leghívebben tanuskodnak az őskor első lakóiról, és csak ott lehet egészen a történelem írott lapjaira támaszkodni, hol az archaologiai kritika is igazolja a történelmet.

Ezen korok meghatározása természetesen sok nehézséggel jár, mert tüzetes jellemzésükhöz még a kellő adatok hiányzanak, sőt a zavar, az átmeneti szakok által még inkább növeltetvén*), következik, hogy hazánkban, mely századokon át a népvándorlás folytonos hullámzásainak színhelye volt, a nehézségek a legnagyobb határozatlanságig tetéztetnek; miért is hogy tiszta képet állíthassunk elő, szükséges, miszerint épen ezen homályos időszakból ránk maradt emlékeknek a legnagyobb gondot szenteljük, és azokat minden elfogultság nélkül vizsgáljuk.

---

*) Nem hiányoztak természetbuvárok és régészet-barátok, kik a fenebbi beosztással meg nem elégedvén, az egyes korszakokat is az itt-ott előforduló adatok után, nem mindennapi ész-okokkal, kisebb terjedésű időszakokra feloszták, és meglepően jellemzék. Így V o g t Károly, az 1865-ki Új-korszak 12—18-ik számáig öt czikkben közöl egy „Visszapillantást az emberi nem őskorára“, melyben a legutolsó évek észleleteit összefoglalván, azon eredményhez jut: hogy a kő-korszakot több al-korszakra kell ismét felosztani: t. i. a b a r l a n g m e d v e szakára, kihalt nagy ragadozók és vastagbőrűek maradványival a barlangokban, melyekben egyszersmind durván kinagyolt kőszerek, nagyjából kidolgozott csontok, és hosszufejű hatalmas emberfaj nyomai találhatók; és az i r a m g i m szakára, ezt jellemzi a hideg ég alj követelte északitáji barány (fauna), az élesrevert kőfegyver, kicsiny, vézna alkatú, de magasabb értelmiségű rövid koponyájú emberfaj. És csak ezen korszakok után következnek a későbbi kő-korok: a d á n k o n y h a h u l l a d é k o k és s i r k a m r á k, a régiebb és újabb c z ö l ö p é p í t m é n y e k — a régiebb kőrákások és a bronz-korszak időközei, melyekben az ember már állatot szoktat kezéhez, kőkécsket köszörül, gabnát vet és fémekkel ismerkedik meg. I. h. 289. l.

1) A kő-korszak.

a) Általános jellemzés.

„A kőkorszaknak neve igen jellemző“ ügymond a kőkori műemlékek szerencsés kutatója és gyűjtője, VII. Fridrik, Dánia királya.*) A kő azon kor emberei számára az vala, mi későbbben a mi számunkra a fémek lettek. A mint a jelen korszak egész feltalálási erejével a fémek alkalmazására törekszik, és azokat eddig nem is ismert célokra alkalmazza, úgy a kőkorszaki emberek minden testi és lelki erejüket felhasználták arra, hogy a sziklák országának urai lehessenek, és hogy a legkisebb kavicsokból a legfinomabb eszközöket készítsék; mert nekik t. i. valamint a réz, úgy a vas is hiányzott. A kő nekik mindenük volt, annak felhasználása egész életük feladata vala **)“ és „a nagy nehézségek, az eszközök tökéletlensége, és a magasztos cél felkölté, erősíté és fentartá az éles vizsgálódási tehetséget, az eszes feltalálásnak szellemét, és az ernyedetlen kitartást, melyet gyakran van alkalmunk a műveletlen népeknél csodálhatni.“

Ezen néhány sor olyan korszakot jellemez, melynek fiai a mai nap már részenként kihalt ős állatokkal éltek; mely korba csak némi gondolkodás után vagyunk képesek magunkat visszahelyezni; s melynek legtehetősb vezéréhez képest mai legutolsó napszámosunk — gyufaival, késével, fejsze-, fűrés- és fűrójával, tűjével és fonálával, vászon-ingével, zubbonyával és fényes, kényelmes lábbelijével — valódi kis- király!

Kisértsük meg azon korbéli életnek némi vázlatát olvasóink előtt leleplezni:

1.) A l a k á s mi lehetett egyéb mint a sziklabarlang, az erdők sűrűje, a fák oduja, a madarak fészkei példájára ágakból font sövényház, melynek falai tán sárral valának kitapasztva, vagy a szerencsés vadászatok után a vadak bőreivel be- terítve, vagy tán gyékényekkel is kibélelve.

2.) A r u h á z a t a természet fiainál alig állott másból, mint a vadak bőrei- ből, melyek kikészítése az asszonyok dolga lehetett, és talán úgy történt, mint az amerikai indiánokról olvastam, hogy az elejtett pénzmaökök bőrét annak veleje bedör-

*) Sur la construction des Salles des Géants, par S. M. le roi Frédéric VII. de Dane- mark, Copenhague MDCCCLVII. 6. l.

**) Azért igaz mit Worsaae mond: „A kőszerszámok nem csak mint Dánia érdeinek legrégibb idő óta vándorló lakóinak műemlékei bírnak magas érdekekkel, hanem, mint az emberi művészet első zsengeji is, melyeket a történelem felmutathat.“ Daenemarks Vorzeit durch Alter- thümer und Grabhügel beleuchtet. 19. l.

zsölésével puhítják és cserzik. — Ezen ruhákat csonttükkkel foglalák, vagy hol szükség volt, inakból készült vagy belekből sodrott kötökkal tarták össze. De előjönnek növényrost-szövetek nyomai is; mert lehetetlen, hogy a házsövény fonása gyékényekre, ezek pedig idővel finomabb szálakból font takarókra ne vezették volna az őslakókat.

3.) Élelmeül szolgáltak az erdők makkjai, fanyar bogyci, az édesebb gyökerek, a törrel fogott, a doronggal és kődobással vagy hasadtvégű fa és paritty a segítségével elejtett vad, a fészkekből kiszedett tojás, az odujába vagy barlangjába szorított, kifüstölt vagy kiöntött medve, borz, sün, hörcsök, ürge stb. A tengerparti tavak és folyók melletti lakókat a rákászat, halászat táplálta, de az úgynevezett békateknő sokasága, a foginesok (anodonta) és gyöngyikék (unio) meszes takarói, melyek konyha hulladék gyanánt nagy kiterjedésű rétegeket képeznek*) tanúsítják, hogy e mainap már nálunk nem használt csemege, az ősembereknek kedves és keresett, minthogy könnyen is szerezhető, eledelük volt.

4.) Nagy kérdés, vajjon ismerték-e már e korban a házi állatoknak, mint vonómarháknak, nagy hasznát? A közlekedés szárazon alkalmasint csak gyalog történt, és a kereskedelmi cikkek csekély volta, és a szükségleteknek a letelepedési helyeken való előállítás miatt, az ide oda való utazás nem is volt az embernek annyira szükséges, mint mai napon; azonban az akkor igen kiterjedt vizeken való érintkezést valószínűleg már egyes fatörzsökökön, talpakon, vagy lélekvesztőkön eszközölték.

Itt természetesen azt fogjuk kérdezni, hogy a réz- és vasszerszámok hiányában, hogyan ejtették le e célra és hogyan vágták ki a fákat? — Épen azon módon, melyen azt mai nap is a déli tengernek vad szigetlakói teszik, kikhez még az európai műveltség eszközei el nem jutottak. A kőszekerezéssel a kérget eltávolítván, a kivágott üregekbe izzó szenet raktak, míg a törzsből annyi elégett, hogy a fa saját súlya által eldőlt. Az ágaktól való megfosztást, az üreg kipörkölését szintén ilyen munkalat által eszközölték, míg a csónak a vizen egyensúlyban nem lebegett.

Ily keserves idővesztegető uton nyerték csónakjaikat, így készítették a cölöpépítéshez szükséges egyes cölöpöket, melyeknek a vízbe való besulykolása szintén nem csekély veszélyességgel történhetett.

*) Ily békateknőt, mely felső végén a feltörésnek, tehát élő állapotban felhasználásának nyomát viseli, nagy számmal találtam Garam-Kövesd mellett, a Garam folyó egyik jó magas partján, és pedig nagyobb mennyiséggel oly helyen, hol a televény föld alatt vöröslő agyag és szénréteg, a szarvas agancsok és birka állnak előjötté eléggé mutatják: hogy az ottani szántóföldeken nagy számmal találtató cserepek tulajdonosai, akkor, midőn talán az egész lapály nagy tó lehetett, a négy lábuk sült-főtt hús mellett a kagylók tartalmát sem vetették meg.

b) Kőeszközök.

A kőkorszaknak ily általános jellemzése után szükséges, hogy a háztartáshoz, valamint a védelem- és támadáshoz szükséges eszközöket kissé részletesben szemügyre vegyük. Ezek leginkább kőből, fából, hegyes szaru- és csontból állottak; fegyverül a kő, a parittyá, a dorong, és az ebből keletkezett, kő hegygyel ellátott lándzsa szolgált; edényekül az agyagot, fát, szarvat dolgozták fel; ékítményül pedig a borostyánkővet, a szarvas agancsot, s a tengeri kagylót használták.

A tűz által olvasztott fémeknek alig van nyoma, és ha belőlük későbbi időben holmi találtatik, az csak arany vagy vörös réz lehet, minthogy ezek természetes állapotban is előjönnek és könnyen felismerhetők; míg az ónt, az ezüstöt és a vasat később fűdőték fel, mint olyanokat, melyeket még előbb az érczekből ki kellett olvasztani.

a) Háztartási eszközök.

A legrégibb kőkorszaknak valódi és legősiebb képviselői azon durva, tüzekből, széleik ügyes lepattantása által készült eszközök (1—4. ábr.), melyek igen nagy mennyiségben, sokszor kikészítési helyükön, és pedig csak félig meddig kiállítva, leginkább Európa és Amerika északibb tartományaiban találtak, és onnan gyűjteményeinkbe kerülnek.*) Egy példát sem tudok hazánkban, hogy valahol ilyenféle eszközt találtak volna; vagy azért: hogy ezen szerszámok korában hazánkban laktalannak kellett lennie, vagy hogy ezen kőneműek nagy hiányában, mert csak Körmöczbánya táján, Kaproncza és Szlaszka közt találtak egy helyen halomban nálunk; az őslakók a puhább kőveket más módon, simábbra köszörülték, vagy ha talán még is ilyenek léteznének, a találók előtt durva voltak miatt figyelmet nem gerjesztettek, és mint értéktelen semmi elhanyagáltak.

A leginkább előforduló kovakő-szerszámok többnyire monorualakuak, (3. ábr.) vékonyabb végükön metsző éllel, a vastagabbon gyakran síma, hőmpölyi simasággal; vagy nyelűezések (4. ábr.) hegyesen élesek, behorpadt-oldalakkal.

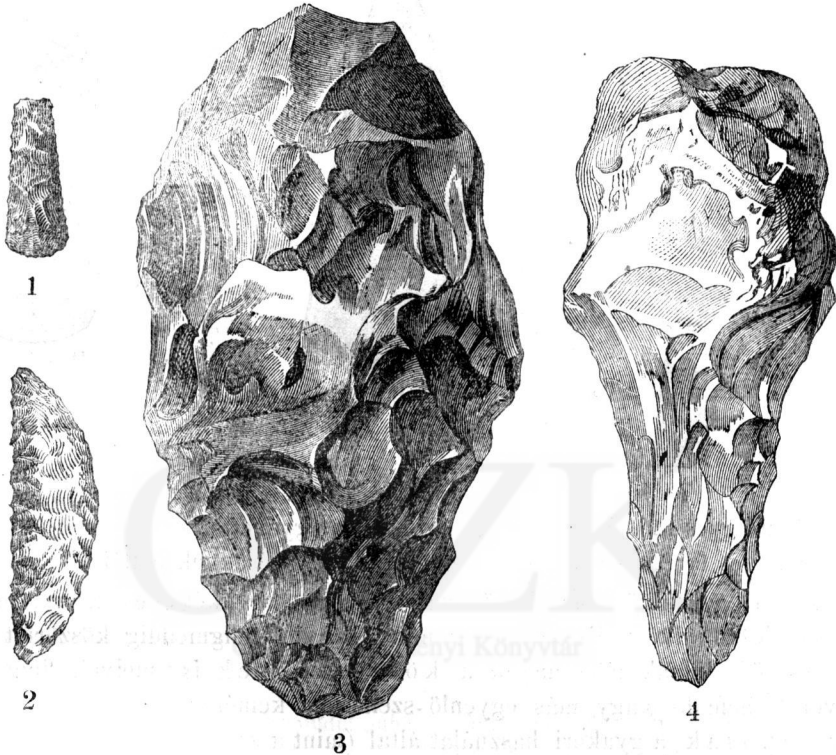
Az előbbiek, főleg a síma végűek: pusztá kézből is hatalmas ütő fegyverül szolgálhattak, míg a hegyesebbek inkább szúrásra vagy átllyukasztásra alkalmaztattak.

---

*) A kőeszközöknek fémek ismerete nélküli készítése, és gyakorta igen helyesen való előállítás, sokféle véleményre adott alkalmat. Legtermészetesebb azt hinnünk, hogy az első, kővel készített eszközök, valóban csak durvábbak lehettek; hogy később egyes kézművesek, kik talán a fémek birtokába jutottak, szebbeket is állíthattak elő, melyek, mivel annyira egyenlők egymással, mintha ugyanegy műhelyből kikerültek volna, és olyan vidékeken is előfordulnak, melyeken azon kőneműt találni nem lehet, azt kell sejdítenünk, hogy e helyeken a kereskedés által terjedtek el.

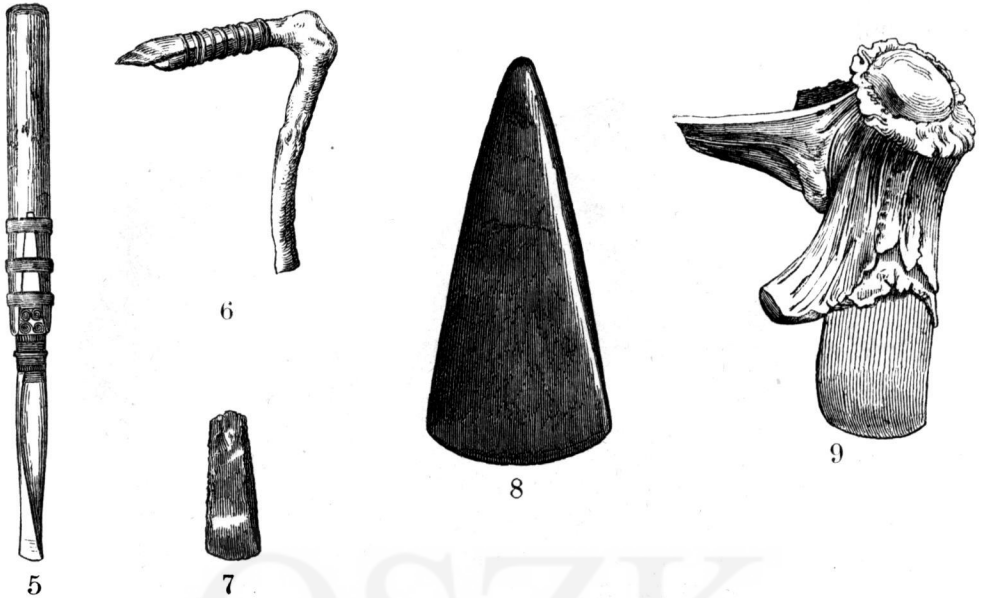
Hogy ezen kornak efféle műdarabjai ismeretében egészen járatlanok ne legyünk, a rendszeres előadás, és az eddig találtak teljessége miatt, röviden előszámlálom a bár régi, de még is nagyobb műveltségi fokozatra mutató kőszközök különféle nemeit.

Leggyakrabban a hazánkban is sok helyen előforduló kő- és alaku*) kisebb-nagyobb szekerezék, melyeket használat végett valami egyenes (5. ábr.) vagy kajmós ág (6. ábr.) kettérepesztett rövidebb részébe csíptettek és nagyobb tartósság tekintetéből erős kötővel összeszorítottak, miért is élével ellenkező foka, nehogy a fát tovább repeszszé, nem volt köszörülve; vagy a kettérepesztett ágnak csak egyik fele maradt meg a nyélen, melyhez a kőszekerezét kötőkkel erősítették. A nagyobb ilyenmű szekerezékkal nemesak a fákat vághatták, hanem velők a keményebb földet is lehetett művelni. Ha pedig az élén kiköszörült szekerezét (7 és 8 ábr.) a bőr vakarására vagy annak metszésére kívánták használni, azt fa- vagy csont fogantyúba, leginkább a szarvasagancs koronájába (9 ábra) foglalták és alkalmazták.

*) Ilyeneket magam is bírok Duna-Penteléről, Ebenhöch ur Koronezóról, Kelecsényi úr Családról Nyitra megyében, s Bakits János Pesten Barátiról, Hont megyéből stb.

Alakra és élükre nézve rendeltetésük szerint nagyon különböznek. A kovákból készültek, melyek nálunk csak külföldi lelhelyekről láthatók, mint mon-

dók, széleiken ügyes ütés által lepattogtatván, igen egyenetlen éllel bírnak, s inkább holmi kezdetleges fűrészeknek, mint szekerczék- vagy vésőknek pótlói.

A puhább kőnemekből valók *) egy vagy két éllel bírnak, melyek szabályosan köszörülvék. Ezekkel, valamint a csak féligmeddig köszörült szerszámokkal, előfordulnak néha maguk a köszörűkövek is, melyek finom, kemény, veres homok- vagy más egyenlő szemcséjű keményebb kőnemből állnak, és vagy laposak a gyakori használat által (mint a szerszámokon is a többszöri köszörülést észre lehet venni) s közepükön mélyedettek, úgy hogy rendeltetésükről

*) Némi ingerül, hogy a m. n. muzeum kőtárgyai anyagát is meghatározzuk, hadd álljon itt a prágai n. muzeum okadatolt lajstroma szerint a viszony, melyben a 199 darab Csehországban talált kőrégiség közt azok állanak, melyek kőneme meg van határozva. T. i. 85 darab közt van 34 kigylából (Serpentin), 22 kovapalából (Kieselschiefer), 10 dioritből, 6 maglából (Granit), 3 tűzkőből; kemény homokkő-, kova- és zöldkőből (Grünstein) két-két darab; basalt-(somla), gneis, szarukő- és kővült fából egy-egy darab. A bécsi császári gyűjtemény 161 darabja leginkább Dániából való; úgy látszik, hogy ezen, különben igen gazdag tár részéről eddig kevés gondot fordítottak a kőszerszámok gyűjtésére; azon belföldiek közt, melyek ott fel vannak állítva, egy tűzkő és 2 zöldkő példány van. Azon 52 darab kőszerszám közt, melyek a M. orv. és Természetvizsgálók pozsonyi gyűlése alkalmával ki voltak állítva, 43 darab magyarországi volt; legtöbb serpentinből készült, de volt egy-egy darab basalt-, porphyrr-, kemény agyagpala és agyagmárgából is. Ezeket azért említém, mivel hiszem, hogy a különféle vidéki muzeumok tárgyainak anyagra való összehasonlítása s némi derűt hozhatna ezen homályos kor csere- és műveltségi viszonyaira.

kétfelkédniünk nem lehet, és 14-24"-nyi hosszúak; vagy marhaesontalakúak, melyek eredetileg többoldaluak lehettek, s melyeknek élei a homorv és ökök köszörülése által kerek alakra lekoptatvák.

2) A köékek, melyek részint a fa hasogatására, részint fadorongokba illesztve, félelmes fegyverül szolgáltak, és mai nap is a vad népeknél e célra szolgálnak, és alakra nézve nagyon elütnek egymástól. Vannak t. i.

a) fok nélküliek, azaz: mind a két végükön kiköszörültek, míg hosszoldalaik egyedül durván idomítvák; vagy mind a négy oldalon kiköszörültek. A valódi él csak egy volt; a másik a nyélbe volt rejtve, és az előbbinek koptatása vagy csorbulása esetében helyette alkalmaztatott. Hosszuk 3—15"-nyiig változik.

b) 4-szögű fokkal, hogy erre fakalapácsal ütni lehessen, miért többnyire észre lehet venni, hogy egyik vagy másik oldalukon igen ferdék a koptástól; vagy hogy nyélbe alkalmazva azt tovább ne repeszse.

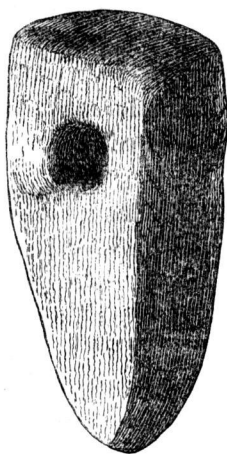
c) laposak, igen keskeny fokkal, vékonyságuk által feltűnők, többnyire tűzköböl, nálunk kigylából és egyéb kőnemekből.

d) kerekített vagy hegyesített fokkal, ritkábbak.

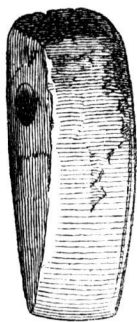
e) szintén ritkák a puhább kőnemekből való, vastagabb, a fok táján átfúrt*) ékek (10, 11 ábra); a lyuk arra szolgált, hogy a köcszközt a nyélhez jobban lehessen szorítani, mint azt a talált szerszámoknál észrevették. **)

*) Nem csekély fejtörést okozott az archaeologoknak az átfúrt közserszámok előjövetele a kőkorszakban. B. Sacken említ egy Steiernél talált darabot, mely facsővel és homokkal ki volt furva, állítván, hogy ezen fúrot még a közserszámban lelték; Worsaae „Daenemarks Vorzeit durch Alterthümer und Grabbügel beleuchtet, Kopenhagen 1844.“ 12. l., igen egyszerű munkálat által gondolja a fúratast eszközölhetőnek, t. i. egy facsővek, homok és víz segítségével két oldalról fúratik a lyuk, a közbe eső mag pedig ütések által kitöretik. Minthogy az átfúrt köcszköztök mindig puhább kőnemből, soha kovából nem valók, és igen lehetséges, hogy már e korban is itt-ott kovajegecekre bukkantak, nem valószínű-e, hogy ezeket is fúrók gyanánt alkalmazták? mivel így a munkát siettetni és tisztábbá tenni lehetett. — Természetes, hogy azon köcszköztök, melyekben a bronz vagy vas eső idomu fúrók töredékei találtak, később koriak, valamint azon ködugaszok is melyek néhol előfordulnak, és nem más mint az említett fúrók segítségével nyert kömagok, melyeket facsővekkel eszközölt csiszolás által nyerni semmi áron nem lehetne. Egy ilyen, még nem egészen átfúrt, trachitféle köszekerczét (mely csak félig volt kilyukasztva, a lyuk közepén pedig egy kúp alaku csúcs látható, lelhelye Szenna, Nógrád megyében) említ idős Kubinyi Ferencz. Arch. Közl. II. köt. 88. l. 7. szám alatt. Ezen idézetből látható, hogy az említett szekerczének, a hely színén kellett készülnie. Hasonló érdekes darab létezik a bécsi cs. muzeumban 153. sz., a pozsonyi kiállítás lájstromban Beládrol (Nyitra m.) 35. sz., a prágaiában pedig 29. szám alatt.

**) Ilyenekből hazánkban két rendkívüli nagy és nehéz példányt ismerek. Egyikét kigylából (Serpentin) láttam a régiségek nagy kedvelője Hunkár Antal úrnál Szolga-Győrött; a másikat, homokkőnemű, Padós János barátom bírja; ez erdő irtás alkalmával Tésen (Veszpr. m.) találtatott. Hossza 8½'', szélessége 3''9''. — Magyarországon kívül is leltem ilyen köbaltá óriásokat, t. i. a prágai muzeumban létező (14 sz. a.) 10'' hosszú, 2'' magas, 3'' 6'' széles; a nürnbergi german muzeumban egyet, mely syenitből való és 7'' hosszú, 3—3'' szélességű és magasságú.

10

11

12

f) végre vannak olyanok is, melyeknek közepe táján, széles oldalakon, mindkét felől nyereg idomu vastagodásaik vannak, ezeknek czélja az éknek a fanyélbe való további benyomulását, és annak szétrepesztését gátolni.

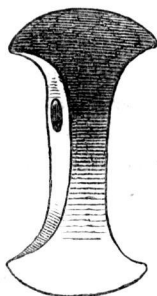
3) A kővésők majd mind tüzkőből készült keskeny szerszámok (12 ábra), oly élesek, hogy velük mai nap is írót lehet hegyezni,

többszögeseek, élüknél laposra, vagy homorura köszörültek, felül fokkal birnak, hogy kalapácsokkal üttessenek; vannak más kőneműekből valók is, felül kerekded kőfogantyúval ellátottak, ezek talán az állatbőrök lefejtésére szolgáltak.

4) A kovakő kések- és lándzsahegyeknek (13 ábr.) vagy nincsen nyelük, vagy ezen egyenközü barázdák vannak, melyek bealkalmazott zsinegek segítségével a nyélhez szorítottak. A zsidók mai nap is sok helyt a körülméletlésnél kőkéssel élnek, valamint az indek és chinaiak is ögléből (Obsidian) készült késeket használnak. Nem kétlem, hogy ilyenek nálunk is találtattak; de mint hogy a magyar gyakorlati nép, — minden dologról azt kérdi, mi haszna ennek? van-e valami beese? és miután eddig ilyenekről éppen nem volt felvilágosítva, sőt az őr rend sem igen törődött ily haszontalanságokkal: természetes, hogy régészetünk legnagyobb kárára elhányattak, szétdaraboltattak.

13

14

15

5) Reszelő (lásd 2 számú ábrát) vagy fűrész alakulag kipattantott élű kővek — bár Dániában Vanggardon egyéb érdekes tüzkő szerekkel egyszerre 23 darab találtatott, a legnagyobb ritkaságok közé számítandók. Nem kevésbé ritkák a félhold alakú, egyik vagy mindkét szélükön fogas kőszerek is, melyek azonban fogak nélkül is előjönnek.

6) Kőfejszéknek azon szerszámokat nevezzük, melyeknek nyél-lyuka közel a fok alatt van; ha pedig a lyuk középett találtatik, kőkalapácsoknak hívjuk. A lyukak rendesen kerek; de vannak négyszögűek is, sőt a ritka, keresztalakú kalapácsoknál a lyukak a két kar közepén találtatnak. A csónak alakú két-(kerek) élű fejszéknek csakánnyoknak (14 ábra) keresztelhetjük.

7) Ebenhöch Ferencz barátomnak sikerült Koroneczón két kőszerszámot találni, melyeknek vége kerekded, egyik lapja egészen lapos, a másik pedig gömbölyített,

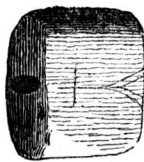

úgy hogy gyalu-résznek vagy gyaluló szerszámnak (16 ábr.) neveztem el. Ezekhez hasonlókat még eddig sehol sem láttam.

8) Hamvedrekben találatnak átfúrt, gömbölyű-lapos (16 ábr.), vagy gömbölyű-csúcsos, vagy egészen hengeres (17 ábr.) oldalukon lapított gyöngyök, köből vagy agyagból. Az első közönségesen orsófej név alatt ismeretesek; melyeknek farészeik valószínűleg elkorhadván, egyedül maguk maradtak fen.

16

17

9) A középkön átlyuggatott nagyobb kőkarkából, vagy esíllagidomu kőhorgonyból kevesebb példányt ismerünk, bár ilyenü horgonyokat az északon, mai nap is, a szegényebb halászok használnak.

10) A kézimalmok feltalálása előtt alma nagyságú kőgolyók használtattak, melyek segítségével egy nagyobb kőlapba vájott érdes lyukban a rozstörők összetörtek. Ily rozstörők jelenleg is divatban vannak a mauroknál.

18

11) A halászathoz kőhorgok (18 ábr.) és kőszigonyok voltak szükségesek.

12) Gyakran előfordulnak a próbakövek is finom fekete palából, melyek átfúrva az övön hordoztattak, és az arany tisztaságának kémlelésére szolgálhattak.

β) Védelmi eszközök

egyike, a távolbani támadásra, volt a parittyá, melyet a hegyaljai szőlő-pásztorok a seregélyek ellen mai nap is használnak. A hajítandó kövek többnyire összenyomott gömb alakban találatnak, oldalukon barázdával a szíjj számára. Ezek ritkábban fordultak elő, bár hajdan már Lucanus így énekel: Arma antiqua manus, ungues, dentesque fuerunt, et lapides!

19

20

21

Ide tartoznak: 1) a tűzkőforgácsok és nyílhegyek. Az első közt az igen vékonyak és élesek valami gyántával erősítették a csontlemezek oldalaiba (19 ábr.); ilyeneket Schonen szigetén és Poroszországban, bár igen ritkán, találtak; néha három-négy élükre idomíttatván, széleik finom fogaakká pattantnak s így igen veszedelmes fegyverekké váltak.

2) A nyílhegyek ugyanazon anyagból, háromoldaluak, finoman csipkés szélllel (20, 21 ábr.). Hozzájuk hasonlókat használtak a perzsák a marathoni esatában, valamint most is némely amerikai vad népeknél divatban vannak. Léteznek lándzsalevel- és sziv idomuak is, nemesak tűzkőből, de chalcedon- és más kovafajakból is.

3) Ugy szintén említenem kell egy érdekes kigylogombot, mely át van fúrva, és igen díszes buzogány gombnak tekinthető. Ezen szép darab Ipolyi kanonok úr birtokában van, és Török-Sz.-Miklóson találtatott.

A támadó, hajító fegyver föltételezi a védszereket is, s így bizonyos, hogy a találékony emberi ész, a messzebről parittyával és nyilakkal való sebzés ellen be nem érte a vastagbőrű ruhával, hanem hogy már akkor

4) a paizs is, melyet egyszerűen vesszőkből fontak, és tartósság valamint ruganyosság tekintetéből még állatbőrrel is bevontak, az említett fegyverek ellen elégséges oltalmat nyújtott, bár a súlyos dorongok, kőhegyű lándzsák és hatalmas kalapácsok és csákányok ellen igen gyenge és elégtelen védszer lehetett.

Igen valószínű, hogy később, midőn már a bronz és vas fegyverek kezdtek divatba jöni, az üllők, pőrölyök, horgonyok és más nagyobb súlyú, és így aránylag igen drága eszközök még folytonosan kőből voltak, valamint az elhajított, többé vissza nem kerülő, és a puhább ércnél még czélszerűbb nyil- és lándzsahegyek is; mivel ilyeseket az említett későbbi korokban a fémkészletekkel gyakran együtt találjuk, mi egykorú használatukat világosan bizonyítja.

γ) Valódi használatuk.

Hogy ezen köszerek nem annyira vallási jelvényekül szolgáltak, hanem valóban használatban is voltak, következik abból, mert: a) rajtuk a használatás nyomát igen gyakran felleljük, u. m. a többszöri köszörülést, és az élek kicsorbulását, az ütések általi ferdeséget a fokokon, a kitörött kalapácslyuknak helyettesítését egy másiknak fúrása által stb. *). b) mivel a vad népek ma is ilyesféle szerszámokat használnak; c) mivel az ős népek halottjaikkal együtt azok kedvencez tárgyait is eltemették; d) mert ezen tárgyak elszórva, a sirokon kívül is találatnak.

Azonban az is igaz, hogy némely tárgyak egyedül jelképekül szolgáltattak, vagy későbbben csak vallási szertartásoknál voltak használatban, sőt némely tengerentúli népeknél még mai nap is használatban; ezekhez tartoznak azon mintaképes borostyánkő alakocskák, melyek a sirookban többször találatnak, és egyébre nem alkalmaztathattak. A másikra nézve az áll, hogy a kőbalták Isten nyila, lánczos mennykő**), németül: Thorshammer, Thorskeil, Donnerkeil auch Opferkeil von Serpentin, név alatt mai nap is a nép közt ismeretesek. Ezek hajdanta valószínűleg az áldozatoknál voltak használatban, de ezen czélra

---

*) Egy ilyen második lyuknak kezdett fúrása feltűnt egy kőkalapácson, mely Kelecsényi János ur tulajdona. Ez Béládon, Nyitra megyében találatott, és a pozsonyi természetvizsgálók gyűlésén ki volt állítva.

**) Alig van falu, melyben a fenebbi elnevezések alatt — melyek valamint Német- és Csehországban is Donnerkeil név alatt divatoznak és ugyan e czélokra őriztetnek — néhány kőeket, vagy szekerczét, vagy baltát nem lehetne találni. — Ideje lenne azokat inkább a muzeumok számára összegyűjteni, mint a nép balgaságát ezáltal is tápláltatni. Nem nevetne-e az egész világ, ha a jövő nemzedék a mi szerszámainknak is majd ily erőt fogna tulajdonítani.

többé nem szolgálhatván, talán még régi pogány hagyományok nyomán mindenféle babonára használtatnak, p. o. a torokbajt a nyaknak ilyen kőszerszerrel való dörzsölése által vélik a falusi kuruzsló asszonyok eltávolíthatni; a kevés vagy véres tejet adó tehénnek tölgyeit a kőbaltával simogatván, ezen bajon is a nép hiszeme szerint segítenek.

c) *Csont eszközök.*

De nemesak a követ dolgozták fel ügyesen ezen korszak lakói, hanem a kővekkel ügyesen összetört és kiköszörült hegyes csontokat is (22 ábra); azokat lándzsahegyekül, sőt a hátra álló foggal ellátottakat halász-szigonyul; a halcsontokat tűkül és szűrő fegyverül; a szarvas agancsok végeit nyelekül, koronájukat átfúrva kalapácsokul*); a szarvasmarha szarvait ivóedényekül stb. fel tudták használni.

A faszerszámok és a kőneműek fanyelei többnyire elporlottak, a növényi szövetek, állatbőr ruha és a belekből készült fonadékok elrothadtak, egyedül az agyagcserepek töredékei tesznek még némi tanúságot azon kezdetleges művészetről, mely a háztartásban, főleg a nagyobb műveltséget feltevő főzéshez elkerülhetlenül szükséges edényeket előállítja — és későbbi korban a művészetnek egy tekintélyes ágát képezé.

d) *Agyagneműek.*

A kőkori bögrék, fazekak és vedrek fölötté durvák és vastagok; többnyire szürkés agyagból készültek, máz helyett összetört és fölületén kívül belül

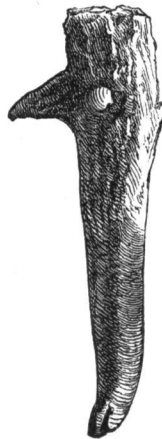
*) Az orvosok és természetvizsgálók ülése alkalmával Pozsonyban általam rendezett igen érdekes régészeti kiállításban, mely ezernél több tárgyat foglalt, igen feltűnők voltak ezen kornak régiségei közt a magyarádi (Hont m.) agancs szerszámok — melyeneket Worsaae mint Dániában is találtak említ — (23. 24. és 25. ábr.) s melyeket sajátos cserép-edény töredékekkel, és úgynevezett konyhahulladékokkal, jelesen teknőczök maradványival — Boleman lévai gyógyszerész ur utolsó napon kiállított, úgy, hogy ezek a már kiadott okadatolt névjegyzékbe bele nem kerülhettek.

22

23

24

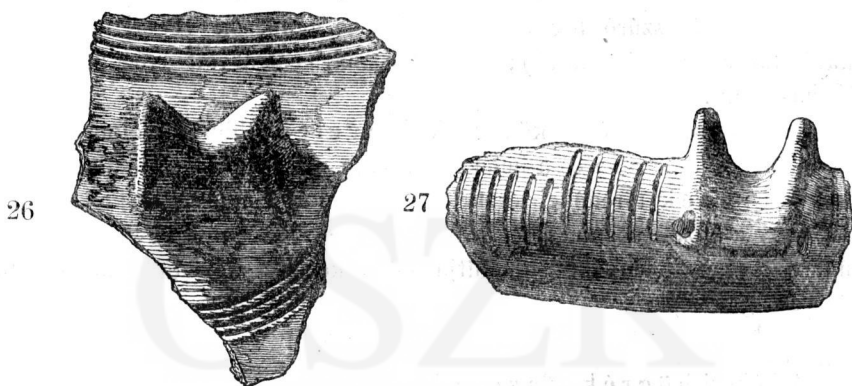
25

lehintett és beleolvasztott kovaszemkéket és gránitporondot mutatnak. Korong segítségével készülvén, a tapasztó ujjak látható nyomaival birnak; a törés apró kovaszemeket, mészdarabkákat, kötőredékeket s egyéb keveréket hoz napfényre. Ezek rendszeren nyílt tűznél égettetvén, csak külső kérgeiken kemények, miért is nagyon törékenyek, és kellő gond nélkül kiásatván, igen hamar elmállanak.

Alakjaik többnyire némi izléssel készültek, és rendkívülileg változatosak; az öblösek körte, kanna alakúak a szokottabbak, de vannak egyenes oldalúak is.

Czifráik, melyek kezdetben elég szabálytalan, összevissza kuszált karczolásokból állnak, ujjal, hegyes fával, vagy csontoeskákkel lettek benyomva, és egyes huzásokból, hullámzó vonalokból vagy pontokból állanak.

Az izletesebb alakot és a rajtok levő sokféle díszítményt, valamint a sajátosságos, átfűrt füleket (l. 26 és 27 ábrát), természetesen a későbbi kőkornak tulajdo-

nítjuk, és talán a nélkül, hogy valami olyant állítsunk, mit épen hinni nem lehetne; mert ha a kövel, esonttal, szarúval, kellő szerszám nélkül, nehéz volt elbánni, s mivel az arannyal és rézzel az emberek még nem igen foglalkozhattak, egész figyelmüket és ipari büszkeségüket az agyagművekre fordíthatták, mely kezük alatt minden kitelhető alakot fölvet, és a velük született kísérleti és haladási ösztönnél fogva is az egyáltalán untató egyformaság bilinenseiből már az első fazekasokat készteté kibontakozni.

Ámbár némi biztossággal állíthatjuk, hogy a maiaktól alakukra nézve elűtő agyagedények többnyire a pogány időből valók, még sem mondhatjuk, hogy sok közülök nem az első keresztény kor műve, részint azért, mert ezek közt semmi biztos határvonalat húzni nem lehet, de meg ilyen edényekre nemesak hogy a kereszténységnek semmi befolyása nem volt, sőt a pogány szokások, főleg a temetkezési módok, még később is, lehet mondani a XII-ik század elejéig sok helyen megtartattak.

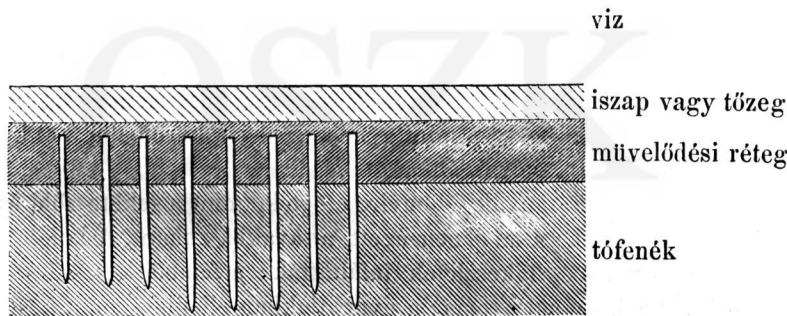
e) Czölöpépítéset.

Ámbár föltehetjük azt, hogy az első, a kevés szükség- és ingerhez mért indolentiális korszak jó sokáig tarthatott, míg a haladás ösztöne az egyeseket, ezek

után egész népeket készteté előre rohanni; még is látjuk az újabb kor érdekes és nagy tárgyavatottsággal folytatott fölfedezéseiből, hogy az ősnépek szükségleteinek szaporodásával, a kényelem, a többoldalúság mutatkozott lakásaikban, ruházatukban szerszámaikban, házi készleteikben. stb.

Ezen kor házi viszonyaira nagy világosságot vetettek a svajcezi tavakban fölfedezett, ezután más tavakban is föllelt *ezölöpépítmények*.*) Ezek a partokkal egyenközüen besulykolt ezölöpökön állott telepek, melyek számos oszlopai közt tömérdek állatesontok, növényrészek és emberi készítmények találatnak, hogy egy perczig sem lehet kétkednünk a hajdani lakók igen nagy kiterjedésű tanyáik itt léteztéről.

Az egyes, életlen baltákkal ejtett, alul csúcsosra pörzsölt ezölöpöket alkalmas helyen, többnyire szélesendes révpartokon a homoktalajba nagy ügygyel-bajjal üthették be fasulykokkal; ezen alaptalaj fölött rendesen rothadt szerves maradványokat foglaló feketés földet, és égetett testek részeit — ezeket *művelődési réteg*-nek nevezték el — találtak. Természetes, hogy az emberek távoztával mindezeket ismét az iszap lepte el, vagy a *tőzeg* rakodott le fölöttük. (l. 28 ábr.)

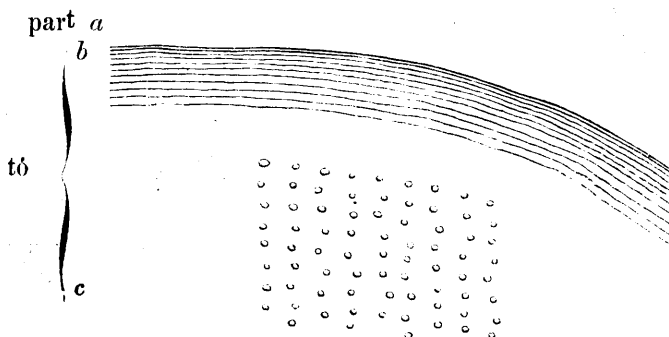

28

Maguk a ezölöpök 3—9" vastagok, egész vagy kettéhasított törzsökből állnak, és a nélkül, hogy valami szabályos alakban leverettek volna, 1—5 lábnyi távolban találatnak egymástól. (l. 29 ábr.)

*) Ezekről nálunk legelőször tett említést a Budapesti Szemle 1862. foly. Szabó József „A tavak lakói” című értekezésében. A külföldnek az utolsó évtizedek ezen új vívmányáról, munkákból és munkácskákból már egész kis könyvtárai vannak. Olvasóinkat figyelmeztetjük Keller „Berichte zu den Mittheil. der antiquar. Gesellsch. in Zürich 1854. 1858. 1860. 1861.”; Jahn és Uhlemann „Die Pfahlalterthümer von Moosseedorf”; Rüttimeyer „Untersuchung der Thierreste am den Pfahlbauten. Mitth. — Zürich 1860.” és B. Sacken ur munkájára, melynek címe: „Der Pfahlbau im Garda-See, Wien 1865.” stb. — Eddig a zürichi tóban 10, a genfiben 24, a neuenburgiban 26, a bienneriben 11, a bodeniben 30 helyen találtattak ezölöpépítmények. Még eddig nem sikerült tavainkban ezek nyomait feltalálni; mert ezen időszakban partjaik valószínűleg még lakatlanok voltak.

A czölöpökön a gerendázat állott, melyen a sövényformára font, agyaggal tapasztott falak emelkedtek. Ezek vagy kerek vagy négyszög alakúak voltak, 15—

16'-nyi átmérővel bírván, szalmával, kárával lőnek fűdve, és középett tűzhelylyel ellátva. A falak mivoltáról meggyőznek azon egyenes vagy görbe agyagdarabok, melyek a font vesszők benyomásait fentartották, a födelek anyagáról pedig azon sok szalma maradvék, mely e helyeken találtatott.

Távolságuk a parttól 100—300 lábot teszen, 8—20 lábnyira mélyen a vízben vannak és pedig 30,000—100,000 darabig, úgy, hogy némely telep 30—180,000 □ lábnyi térséget foglal, melyen mint a m o r g e s i n, körülbelül 300 kunyhó, egyre 4 lakót számlálva, 1200 lakóval, állhatott.

Maguk az efféle tanyák többnyire elégték, mint a fekete föld és tőzeg közti maradványokból kitűnik; a mi el nem égett, a tavakba zuhant. A keleti Svajcz tavai-
ban kő-, szar-, agyag- és fakészletek találtattak; a fém-
ből készült szerszámoknak vagy ék-
itményeknek semmi nyoma; a nyugatiakban ellenben, mint később lakottak-
ban, már a fémeknek használata is bebizonyítható. Feltűnő az, hogy a kő-
kori kőszerszámok, u. m. a fejszék, szekerezék, buzogánygombok stb. majd egyáltalán kígy-
lából (serpentin) állanak és szarvasagancsokba foglaltak; a kalapácsok, fűrészek, kések,
lándzsa- és nyílhegyek más honi kőfajból készültek; a drágább és ritkább tűzkő
szerszámok pedig kitűnő keménységük és könnyen élre való pattogtathatásuk miatt
kizárólag metszőszerekkül használtattak.

A sok kőforgács és befejezetlen darab, melyet a czölöpök közt találnak, elég-
g bizonyítja azt, hogy ezen kőszerszámok a lelhelyeken készültek.

Az árák, varrótüskék és a többi aprólékos házi eszközök, csontokból és agya-
rakkból, szaruból és agancsokból, annál inkább belföldi készítményeknek tekinthetők.

A ruhadarabok nyomaít többnyire tőzegben, mely a bőrneműeket jól
megtartá, találták; de még az ék-
itményekből is többfélét lehet találni, p. o. 3—
12"-nyi félhold alaku agyagdarabkákat, ezek közt a kisebbeket talán amulett-
ek gya-
nánt hordották, mert fülekkel bírnak. B. Sacken ezeket a hold imá-
dásra akarná visz-

szavezetni. De érdekesebbek a sokféle gyöngy- és gomb ékességek, köztük valódi egyiptomi üveggyöngyök is. Az amulettek közt vannak csákány vagy szekerezeidomuak, vagy egészen köszörültlenek és átfurottak; sokszor 20-ával, 30-ával jöttek elő a nők nyaka vagy karja körül, néha még több sorból is álltak.

A kőkorbeli emberek életmódjára nézve a legbiztosabb következtetést lehet vonni étkezéseik maradványából, az úgynevezett konyhahulladékokból. Ezen hulladékok rétegei gyakran 3—5 lábnyi magasságra emelkednek, és mintegy 1000'-nyi hosszúság mellett, 150—200'-nyira szélesek. Fő alkotó részeit teszik a kagylók és a teknős békák teknői, az elejtett vadak csontjai, melyek közt a sapos csontot a bennük foglalt velőnek nyerhetése tekintetéből, mely az északi népeknél mai nap is keresett csemegének tartatik, valami éles szerszámokkal, talán a kőszekereczék segítségével törték szét; a nagy vad közt olyanoknak csontjait is találták, melyek többé közép Európában nem élnek. A madarak csontjai közt megvannak, a nálunk csak szigorú télen megjelenő hattyúé is; mi annak jeléül szolgál, hogy a cölöpépítmények télen is birtak lakókkal. Találkozunk továbbá a nagyobb halak vázaival és csontjaival; ezeket vagy szigonyokkal vagy nyilakkal ejtették el, míg ellenben a kisebbeket kő- vagy csont horgokkal, gyékényből font varsákkal, vagy fahámból való sodrott fonalu hálóval foghatták. A halászathoz szükséges csónakok (lélekvesztők) hossza 12—50 lábnyi volt, míg szélességük a fatörzs vastagságától függvén, a 2—4 lábat nem haladhatta. Ezen közlekedési szerek vagy kipörzsöltettek, vagy szekereczékkel vágattak ki. Mind ezen étek maradványok egész szénrétegek közt, tömördek cserépedény töredékekkel és szerszámokkal vegyítve jönnek elő. Minthogy ilyen telepek nálunk is igen gyakran előfordulnak, kíváncsi, hogy minél tüzetesebben fűrkésztessenek és irassanak le. Id. Kubinyi Ferencnek érdeme az, hogy az úgynevezett áldóhelyeket tüzpadjaikkal és állati- valamint szerszámok maradványival legelső lerajzoltatta, leírta, és így a közönséget rájuk figyelmeztette. L. Arch. Közlem. II. köt. A Kicsind (Hont megye, északra Esztergomtól) melletti, a földvári kálvária tetején, és a győri kavicsgödörben létező ilyenmű telepek érdekesek, még inkább pedig az említett magyarádi; vannak bizonyosan nagy számmal másutt is étkezési helyek, de ezeket még fel kell keresni, és tudományos szempontból megismertetni.

A sót alkalmasint a tengeri víz lepárolgása által nyerhették, ámbár valószínű, hogy pl. az erdélyi sótelepeket is ismerték, mert lehetetlen, hogy rájuk nem akadhattak és kereskedelmi, azaz cserélési czikknek nem tekintették volna. A Salzburg (Sóvár) vidékén levő bányákról bizonyosan tudjuk, hogy a legrégebb korban miveltettek; ennek igen szép bizonyítékai a só közt feltalált régi ruhanemek, a parittyatarisznya és más effélék. Ha szemmel tartanók honi bányáink legrégebbjeit, lehetetlen, hogy ezeknek őskorban való művelődésök nyomaira ne adjunk. A tüzet pedig, valamint a mai vad népek, két külön keménységű fa sebes összedörzsöléséből nyerhették.

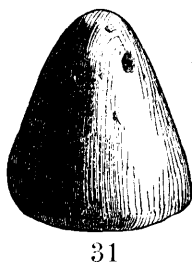
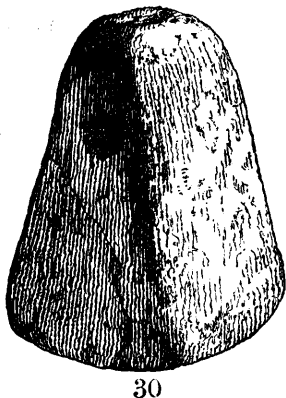
Hogy az emberek legelső foglalkozásin, a vadászat és halászaton kívül a marhatenyésztést is már ezen korban gyakorolták, arról tanuskodik a kérődző állatok maradványinak sokasága.

Természetes, hogy a kőszerszámok nagyon kezdetleges alakjai, még inkább pedig az őserdők sűrűsége és posványos volta miatt, a földmivelést ezen kőkorszakban igen terjedt mérvben nem gyakorolták. Ez már abból is kitűnik, mivel a földmiveléshez kellő szerszámok a többiekkel ritkán fordulnak elő, de ezekre nem is szorultak, mert csekély szükségleteik mellett ezen tápanyagokat nem is igen használták; mindazonáltal, minthogy a ezölöpéptmények közt a rozsnek, buzának, kendernek, lennek maradványait is találják, nem lehet kétség, hogy a ezölöpfaluk későbbi lakói, mint állandó lakók, a földmiveléssel is foglalkoztak.

A tűznek általános elterjedése és az agyagedények feltalálása előtt, talán a kenyérsütés mestersége sem volt divatban. Hogy a buza nemüket lapos érdes kövek közt törték össze, tanúsítják az ilyenféle kövek, melyek hazánkban is gyakran előjőnek, valamint a főlebb leírt rozs-zúzó is. A lepényszerű kenyeret izzó köveken sütötték, a kásának nyomait a cserépedények belső lapjain találták.

Hogy ezen népek nem napról napra éltek, hanem telelésről is gondoskodtak, abból lehet következtetni, mivel a sok vad gyümölcsnek: diónak, málnának, meggynek, almaszeletek- és vad körtéknek tömérdek halmazai a ezölöpéptmények fekete földrétegei közt fenmaradtak.

A len- és kendernek fonását szabad kézből, valamint a szövésnek különböző mintáit is ismerték; ezek az említett helyeken találtattak, és ezen minták után sikerült egyszerű szövőszékeket építeni, melyeken a régi szövetekhez hasonló állítottak elő. Ilyen szövőszékekhez szükségeseknek tartják az agyagsúlyokat, melyek kisebb nagyobb, négyszögű gúla (30 ábra), vagy kúp alakban (31 ábra), felül ese-

kély benyomással, oldalukon pedig átfúrva gyakrabban találtatnak. Keller: „Die keltischen Pfahlbauten in den Schweizerseen 1861.“ a címlapon egy szövőszéket közöl, melynek súlyai gömbölyűek, egy irányában köröskörül válúak; és e válúk-

ban köröskörül futó fonalakban lógnak. A kúpos agyagkészletet, Táb. IV. 17. ábra, háló súlynak tartja, mert halásztanyán találtatott. Id. Kubinyi Fer. barátom állítása szerint Tisza mentében mai nap is e ezélra használtatnak. Az ide mellékelt is Eresinél a Dunából halásztatott ki; de a gúlaformák hegyeken és áldó helyeken vagy régi konyhák körül gyűjtettek. A kötélgyártó mesterség is divatban volt, mint a len- és kenderből készült kötelekből és sinórokból látni lehet.

Ilyen műveltségi fokon álltak a legrégibb ezölöpfalak lakói. Ha csak ezen csekély maradványokból is életmódjuknak ily érdekes képét adhatjuk, milyent adhatnánk, ha még annak is nyomára lehetne akadni, mit a tűz elpusztított, mi a víznek rothasztó ereje által elromlott?

Ha mi szintén ilyen gonddal és annyi észszel gyűjtenők a honi maradványokat, mily érdekes képét adhatnók egy—két év után az ezen szép hazát évezredek előtt birt ősnépeknek?

A ezölöpépítészetet nem csak Herodot emliti, mint a régi thraciai népeknél divatos építészeti módot, hanem nyomait mai nap is a keleti népeknél találjuk, hol biztossági tekintetből a vadak és ellenségek ellenében használtatik, vagy a népek sajátosságos foglalkozása és életmódja által föltételeztetik.

f) Temetkezés.

1) Kősirok, kőkamarák

Az egyes, itt ott talált műemlékeken kívül legérdekesebbek a kőkori temetkezési helyek, melyeket Némethonban kősiroknak *) neveznek. Ezek alacsonyabb vagy magasabb halmokból állanak, melyek tetejökön nagy függélyes, belül faragott, és egy óriási kőlaptól fődött kövekből (32 ábr.) készült sirkamrákkal birnak, alul pedig 30—60, de néha 100 és kétszáz rőfnyi kőkerítésekkel is, melyeknek szélessége a 8—12, vagy 15—20 rőföt haladta, körülfogvák (33 ábr.).

32

33

A mi a függélyesen álló kőlapok belső színükön való idomítását illeti, a királyi régész (lásd az i. m. 9 lapját) azon véleményben van, hogy a temetési helyek közelében talált nagy granit duczokat, mindjárt a hely színén simították is. A hasításhoz, és a belső lapoknak simításához nem levén más eszközük mint a víz és a tűz, az ék és a pöröly, természetesnek látszik, hogy miután a hasadási lapot

*) Találkoztak tudósok, kik ezen kősirokat oltároknak, a kőkerítéseket áldó, gyűlési, vagy ítélő helyeknek tartották; de Worsaae ezen véleménynek határozottan ellene mond. Daenemarks Vorzeit stb. 68. l.

kikeresték, barázdákat húztak kezdetleges kova-szerszámaikkal, a mélyedésbe vizet eresztettek és a tűz segítségével a sziklát addig puhították, míg a hasadási irányban a faékeknek helyt engedett. Most az ékeket megnedvesítették, mik a felszívott víz által kitágultak és tágitottak; hozzá járult még a fagy is, melynek erejétől, bár lassan, de mégis biztosan következett végre a nagyobb tömegek szétrepesztése. A fenmaradt egyenetlenségek eltávolítása, illetőleg a símitás, már nem járhatott annyi vesződséggel.

A nagy tömegeknek, főleg nagyobb távolba való átvitele, rendezett utak nélkül, és azon csekély, elégtelen szerszámokkal, már nehezebb feladat volt, és egyedül a fahengereken történhetett, erős kötelek vagy szijjak segítségével; még ezt mind érthetjük, ha ezeket nemcsak a holtak iránti kegyelet jeleinek, de talán nemzeti műemlékeknek, melyeket a vallási buzgóság is megszentelt, tekintjük olyan népek részéről, melyek ily közmunkákra egyesültek, és így többé vándoréletet nem élhettek. De hogyan tudták a mai géptan eszközei nélkül azon nagy terjedelmű sziklákat a többiekre rá illeszteni!? — Ennek megfejtése nagyobb nehézségekkel jár; de az idézett műben az által kísértetik megfejtése: hogy t. i. a kérdéses helyeken a dombot egyik irányban lejtőképen feltöltötték, és koresolyák gyanánt lerakott sima fahengereken, több, a kövek alatt guruló henger segítségével a kőkamra tetejére helyeztették.

Meg kell vallanunk, hogy ezen vélemény természetesen és nagyon valószínűnek látszik, és addig, míg jobbat helyébe nem találunk, el is fogadható. A történelem a legrégibb korból említi ugyan a déli és keleti népek bámulandó műveit; tudjuk, hogy az egyiptomiak mértföldekre hurezolák kőkolossaikat, melyeknek a tengeren való átvitele és felállítása az újabb kornak is elég megerőltetésébe került; de a mondottakból kitetszik, hogy a már akkor annyira haladott déli népeket az itten ismertetett északi barbarokkal nem szabad összehasonlítanunk.

Északon, hol ezen nagyobb szerű hosszukás kökerítésű sirhalmok gyakrabban előjőnek, vannak alacsonyabb, kerekded halmok is, egy kőkamrával.

Ezen kamrák tartalma rendszeren egy vagy több nem égetett*) csontvázból áll, homokban fekvő, köveken ülő, néha guggoló helyzetben, úgy hogy körülöttük fegyvereiket, mint: nyilhegyeket, lándzsákat, késeket és baltákat kovaköből; házi szerszámokat csontból, borostyánkő étkeményeket, vagy csontból és kagylókból készült gyöngyöket, laza földdel tölt, vagy étneműek maradványait tartalmazó egyszerű cserépedényeket találunk. Meglehet, hogy a nagyobbak főzőedényekül szolgáltak; a kisebbeknek, melyek szintén a kőkori kamrákban előfordulnak, de rendszeren csinosak, és gömbölyű fenekük miatt fel nem állíthatók, de oldalt és szájuknál levő kis fűleknél fogva akaszthatók, rendeltetése eddig nem tudatik.

Minthogy eddig emberi hullák sem a konyha hulladékok, sem a czölöpök közti maradványokkal nem találtattak, az látszik következni, hogy ezen kor emberei halottaikat a szárazon külön temették el.

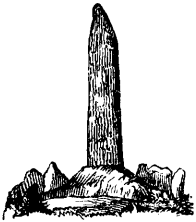
*) Némethonban ezen korszakban eltemetett hullák közt elégettek is találtattak.

2) Köemlékek.

Az említett kőkamrákon kívül, elég legyen az egyes nagyobb, többnyire faragatlan köveket, kőbálványokat felhozni, melyeket hazai okmányainkban is többször említve találunk, de vagy nem sokára a kereszténység behozatala után, vagy később annyira leromboltattak, hogy mai nap még csak egyes példányukat sem vagyunk képesek hazánkban felmutatni.

Az egyszerű, néha 60 lábnyi hosszú kőoszlop (34 ábra), melyen a loch-mariakeri Bretagneban, hol jelenleg a helység előtt összetörve fekszik, Men-hirnek, Peulvaunak hivatott a kelteknél, Bauta-kőnek a scandinávoknál.

A két függélyes kőből álló szerkezetet, melyen kapuszerűleg egy harmadik fekszik, Lichaven-nek hitták; Dolmen-nek pedig a kőkamrai kőrakást, azaz, ha több függélyes kővön, egy nagyobb szerű kőlap nyugszik. — Kérdés, emberi művek-e az ingó, azaz keskeny talpon nyugvó kősziklák, Rokkestene (35 ábra), vagy természeti tűnemények?

34

35

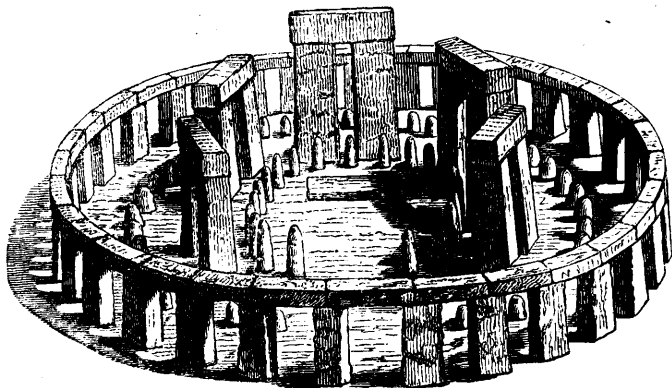
Előjönnek még egész kősorok, és kőközkök, Cromlech-ek; mivel azonban eddig ilyenekre hazánk-

ban nem akadtunk, elég legyen azokat itt említeni, és a kegyes olvasót az északi régészettel foglalkozó művekre utasítani; azonban lehetetlen e helyen elhallgatnom azon feltűnő szabályos körívű mesterséges kőrakásokat, melyek nem csak északon, de másutt is a bűvárok figyelmét magukra vonták, s melyeknek egyik legkitűnőbb példánya a Stonehenge (36 és 37 ábra) a salisbury pusztán. Ezen kőomladék mintegy két század óta foglalkoztatja a régészeket, de különféle véleményük annyira eltérő, hogy egyik római templomnak, a másik régi brit emléknek, majd druidák templomának, majd Hengist árulása jelének, állítja. Keysler „Antiquitates selectae septemtrionales Hannoverae 1720.” ezen véleményeket elvetvén, e nagyszerű köemlékben régi síremlékeket lát, míg Nilsson legújabbán azt iparkodik bebizonyítani, hogy ezek a phoeniciak által épített nap-templomai voltak, melyekhez hosszú kősorok vezettek, s melyek körül rendesen a régi temető helyek elterjedtek. (Lásd erről bővebben Új-korszak 1866. 5. sz.)

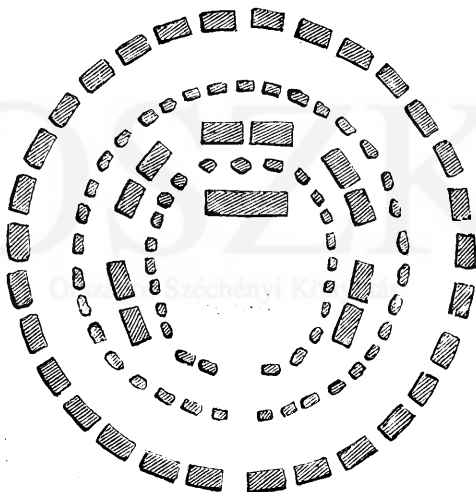
Ha a kőkori műemlékek kiterjedését akarjuk meghatározni, többféle nehézségekre találunk; a legnagyobbik bizonyosan az, hogy eddig sok vidéken ezek

*) Hogy a nagy köemlékrakások, dolmenek, cromlechek legújabbán Észak-Afrikában is találtattak, olvasom a Londonban kiadott Archaeologia című folyóirat XXXVIII. köt. 252. lapján „On Vestiges of ortholithic remains in North Africa and their place in primeval Archaeology” című értekezésben.

kutatására és ismertetésére igen kevés gondot fordítottak, és így ezen körvonalozás csak évtizedek múlva fog némi biztossággal történhetni.

36

37 (alaprész)

Eddigi ismereteink és a legilletékesebb írók szerint kőkori műemlékeket gyakran lehet találni Dánia és déli Svédhonban, ritkábban északi Svédhonban és Norvegiában. Gyakrabban a német tenger déli részein, Hannover, Holland, Angolországban, Scotia, Irland és Észak-Amerika keleti részén, mely e nagy sziget felfedezése előtt már Európával közlekedésben volt. Elszórva előjönnek Francia- és Spanyolországban, sőt egyes eszközök Magyar- és Horvátországban is. Meglehet, hogy a figyelmes kutatások erre is tisztább világot fognak vetni, és tanítani bennünket, vajjon nem voltak-e az egész földterületen használatban. Legalább Ázsia, Afrika és Amerika több vidékén fölfedeztettek, bár Worsaae állítása szerint, mint kőkamarák

déli Némethonban, Olaszországban, Ausztriában és keleti Európában sehol elő nem fordulnak. *)

g) Visszapillantás.

Tekintetbe vevén ezen korszaknak ismert kézműveit, azt kell belőlük kihoznunk, hogy művelődési tekintetben a mai ausztráliai vademberekkel ugyanegy fokon álltak, kik színtén ilyen eszközökkel és fegyverekkel élnek. Együttlétet tételeznek fel a vadászat és halászat gyakorlata, még inkább a marhatenyésztés és a gazdászat nyomai, sőt olyan kövek fordulnak elő, melyeket eddig csak a távoli keleten, India és Chinában találunk, a nephrit-, a tarka üveggyöngyök, melyek egészen egyenlő alakban és színezetben fordulnak elő az egyiptomiak sírboltjaiban, és a borostyánkő-ékszerek, melyeket csak a keleti tengerpartjain találhattak, azt tanúsítják, hogy ezen emberek a társadalmi szabályokat is ismerték és a legtávolabb népekkel csereviszonyban álltak.

És így meg kell vallanunk, hogy e durva, kezdetleges kovakő szerszámokkal élő emberektől azokig, kik mint a czölöpépítmények lakói gazdaszatot és kereskedést is űztek, — bár mi ránk nézve, a mi mai mértékeinkkel mérve, igen csekély előmenetelt látszanak tenni — valóban bámulatos haladást tanúsítanak. Azonkívül reményünk van még, hogy azon durva, csekély számu műemlékek is, melyek eddig leírókra találtak és a rajtuk talált ezífrázatok — idővel utmutatókul, és az űs korszak viszonyainak meghatározásában zsinórmértékül fognak szolgálni. Az edények alakjai és díszítményei kétségen kívül fontos szerepet fognak játszani nemcsak ugyanazon korszaknak, hanem ugyanegy nemzet kiterjedésének meghatározásában is. A kellő tanulmányozás fogja e fokozatok törvényét eredményezni. Így látjuk, hogy a legdurvább, legrégibb edényeken, melyek a kősírkamarákban előfordultak, az alak esetlen munkálata, durva, egyes láng-idomu vonások vagy sávolyok minden, mit rajtuk észreveszünk. Ide számíthatók talán rendetlenül ide-oda hajló, össze-vissza kuszált karcok is, melyeket gyakran a nagyon vastag, idomtalan, kevésbé kiégetett cserepeken találunk.

Azon fajnak, mely ezen korban élt, meghatározása még hosszabb tanulmányokat igényel; az bizonyos, hogy míg az északi kőemlékek közt talált koponyák inkább a lappokéhoz hasonlítanak, a némethoni sírokban találtak ezektől egészen elütnek.

Még nagyobb zavarba hoz bennünket a kőkor kezdetének meghatározása. Hány ezer év előtt, és Európa melyik részén kezdődött? ez még nyílt kérdés, ámbár némely újabb fölfedezések azt találják bizonyítani, hogy az űs ember, a kőkorszak lakója, a jelenleg már kihalt állatnemekkel egyszerre élt, minthogy műemlékei azoknak csontjaival együtt találtattak.

---

*) Kivételesen ide tartozhatnék azon kőemlék, mely Merseburgnál 1750-ben fölfedeztetett, s melyet az Arch. közlemények V. köt. I. füzetében 85. l. említettem.

2) Bronzkori műemlékek. *)

a) A Bronzkori művek meghatározása.

Hogy a bronzkorszak arany műemlékeivel megelőzi a vaskorszakot ezüst szereivel, annak oka, hogy a tiszta réz **) és arany termény állapotban, néha a földszinén is, valamint a patakok és folyók homokja közt jön elő, s sokkal könnyebben olvasható, nyújtható, mint a vas és az ezüst, melyek csak nagyobb előismeret után érezeiből nyeretnek, olvasztásukra nagyobb hőfokot kívánnak, és keményebb voltak miatt nehezebben is munkálhatók. Ennél fogva igen természetesnek látom azt is, hogy a tiszta rézből vagy aranyból készült szereknek a bronzokat, mint a réz és ónnak, vagy a réz és horganynak ötvényeit (Legirung) meg kellett előzniök.

Ha tehát eddig el is került volna az archaeologok figyelmét, van abban valami okszerűség, ha azon réz-készleteket, melyeknek alakja, művezete kezdetleges, mint a legelső fémkészítményeket a bronzok előtt felemlítjük, s itt b. Sackennal kezdet fogván, én is azt gyanítom, miszerint az adatok szaporodásával, ezen természetes fejlődést okadatolni is foghatjuk; mert nemcsak a bécsi császári és a nemzeti múzeumban, a győri főgymnasiumi termény- és régiségtárban vannak egyes efféle művek, de id. Kubinyi Ferencz és Schiefner János urak is birnak érdekes darabokat, úgymint csákányokat és vésőket, melyek tiszta rézből levén, felületükön mélyebb barázdákat, domborodásokat mutatnak, melyek a rozsdá rágó fogától származnak.

A bronz ötvények nem egyenlők; a fenn említetteken kívül, réz, ón, és ólom is jön elő. ***)

*) A bronz-szak, melyet Érdy ur réz-szak-nak keresztelt, Arch. közl. II. 32. l., elnevezése sokkal helyesebb, mint a kelt korszak elnevezés, mert nem lehet minden bronz tárgyat, mely nem római vagy etruski eredetű, a keltéknek tulajdonítani.

**) Meglehet, hogy a réz is, valamint az üveg, feltalálását olyan helyen való tüzzel és kánnal köszöni, melyen természetesen hevert, és kiolvasztatott. Ezen olvasztási modort nem csak az ősnépek követték, hanem miveltebb népeknél még mai nap is rézgazdag tartományokban előfordul.

***) A prágai egyetem vegytani intézetében tett kísérletek után Wocel tanár ur megkísértlte a prágai cseh muzeum bronz tárgyainak ötvényeit meghatározni. Ezen vizsgálódásokból kitűnt, hogy a legrégebb korszak tárgyai csak réz és ónt tartalmaznak, és a darabok 100 egész 85%, réz részletekből állanak ily arányban:

I. osztály: az I. tiszta réz foglal 100 részlet réz = Cu.

a II. körülbelül 95% réz = Cu.

a III. körülbelül 90% réz = Cu.

a IV. körülbelül 85% réz = Cu.

Már ezen csekély előrajzból az tűnik ki, hogy a bronzkorszakban a vizsgálódásnak látköre meglepőleg tágul; az emberi ipar szerszámai, fegyverei, nemcsak alakra, czélszerűségre nézve, de még az anyag változatosságára, szépségére *) és a bel-értékre is tetemesen gyarapszanak. Egy új világ nyílik előttünk, a munka szaporább, kevesebb időt és erőt követel, és ámbár a fémek feltalálása és alkalmazása nem lehetett egyszerre oly általános befolyású, mint a gőz- és delej-korszak vívmányainak nagyszerűségében, mindenesetre mégis azon időben nagy horderejű lendületet adhatott, olyant t. i. melyet ma, sokkal haladottabb viszonyok közt, talán megbirálni sem tudunk.

Az emberi nemnek egy nagy haladási szaka előtt állunk, melynek lépcsőzetes előmenetelét tudományosan kikutatni annyit tesz, mint egyrészt az archaeologia becsét emelni, más oldalról pedig annak a történelemre való eddig nem eléggé méltatott nagy befolyását is biztosítani.

b) Hol készültek a bronzművek?

Hogy e kutatásinkat szabadon folytathassuk, azon halvélemény ellen kell mindenek előtt fellépniünk, mintha a bronzholmik mind a kereskedés útján tömegesen délről hozattak volna be északra.**)— Hogy az északi legregibb népei a bronzszereket már akkor bírhatták, mikor a dél miveltebb népeivel kereskedelmi viszonyba léptek, abból is kitűnik, mert maga az anyag Észak-

II. osztály: réz, ón és ólom vegyítéssel Cu₂ jeletetik, és leginkább a germán és szláv bronzokban jön elő, melyek a régibb korszakhoz tartoznak; a

III-ik osztálybeliek, sokszor nagyobb mennyiségben horganyt, de ezen kívül többször ólmot és ónt tartalmaznak; eme ötvények a későbbi barbar és római, a kereszténység kezdetével határos korba tartoznak és CuZ-vel jeletetnek. Ezen vegyületek különbségének kutatása által a vegytudomány a régiségtan hatalmas segéd tudományává válik. Eddig minálunk tudtommal csak Jankovics M. és id. Kubinyi Ferencz tétettek a kis-terennei és szendrői bronzokkal vegytani kísérleteket; azonban örömmel jelenthetem, hogy Than Károly egyet. tanár ur vezérlete alatt jelenleg is tétetnek a m. kir. egy. vegytani műtermében, a Magyarhousban talált bronzokkal vizsgálatok, melyek eredményeit szívesen fogom közleni, hogy a csehországiakkal való egyötvényességük, vagy azoktól talán a földrajzi viszonyok, és terményi különbségek szerinti elütésük, a tudomány legnagyobb hasznára felderítessék.

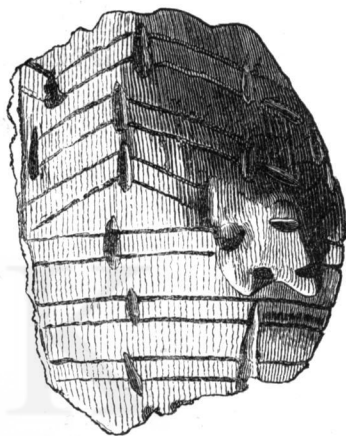
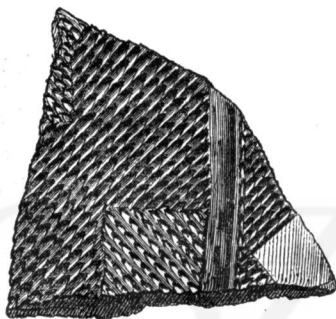
*) A bronz a rézrozsda (patina, szirony, aerugo nobilis) alatt oly szép, hogy már gyakran, oly emberek, kik nem tudják hogy az arany akármilyen körülmények közt ezredezik mindig tiszta sárga színű, és épen azért oly becses, mivel nem változik, meg csalódtak benne és a zöld szironytól tisztogatott bronz eszközöket, érmekeket stb. valódi aranynak tartották. Innen van az, hogy gyakran zsurolás, pácrolás, faragsálás, reszelés által meg akarván a fém nemét tudni, magukat a műveket az értéküket emelő patinától megfosztják, és így műdarabjaik becsét is csökkentik.

**) Igen jól tudom, hogy ezen vélemény mellett nagy tekintélyek küzdenek, mindazonáltal az ellenkező érvek ellen még sem látszanak nézeteik elég eldöntőeknek, bár az etrusk és római sirokban talált bronz eszközök a mieinkkel sok tekintetben egészen megegyeznek.

és Közép Európában nagy mennyiségben található; tanúsítja azt a szerszámok és fegyverek sajátos, még magukat ezen külön nemzeteket is jellemző alakja, kezdetlegessége, és diszitményeinek a délektől való elütése; végre az, hogy ha csakugyan csere útján nyerték volna ezen szereket, valószínűbb, hogy már akkor inkább a rómaiaknál is szokásos vas-eszközöket vették volna meg mint tökéletesbbeket, mint a bronzféléket. Azon ok, hogy a bronzkornak bronzművei sokkal tökéletesebbek, mint ugyanazon kornak agyagművei, természetes; mert nehezebb szabad kézből oly nagy kiterjedésű vedreket készíteni, mint a kisebb, nyulékonyabb fémből álló szerszámokat többször egymásután ugyanazon mintába önteni, és ámbár elég diszesek az agyag edények is, (sokszor izletes czifraságokkal) ki fog cserépedényre oly nagy gondot for-

38

40

dítani, mint a büszke vitéz fegyverére, vagy az iparos legkedvesebb eszközeire? A keltek és germánok nemcsak a fémek bányászatát ismerték, (l. Érdy Arch. közlem. II. 40. l.), de bár kezdetlegesb, még is általános jellegű műveket voltak képesek előállítani, sokszor még a régiek foltozásaira is akadunk körükben; és ha vándor cigányaink ügyességét kevés szerszámukkal éppen efféle rézművek előállításában és foltozásában, tekintetbe vesszük, nincs valódi okunk ugyanazon ügyességet a bronzkori félig vad népektől megtagadnunk.

De mit mondanak a csere által terjedt bronz-eszközök pártolói arra, hogy például Magyarországon nemcsak nagy mennyiségű durva, alakatlan bronzlepenyt *) (41 ábra) vagy ötvegydarabokat találnak, mert ezt is be lehetett volna kereskedés segítségével hozni; de hogy két év előtt, állítólag Dunaföldvár táján, mintegy 80 fontra menő, vastagabb végükön összefüggő, 6—6½"-nyi hosszú, alul 1½", felül a vastagabb vége felé 1¼"-nyi, egész hosszukban közepett domborodó, széleir-

*) Igen feltűnő, hogy ezen lepenyek alakra nézve egészen hasonlóak a Kemenczén (Hont m.) gyakran előforduló kövült tengeri tüskönczökhöz. (Cl y p e a s t e r e k h e z).

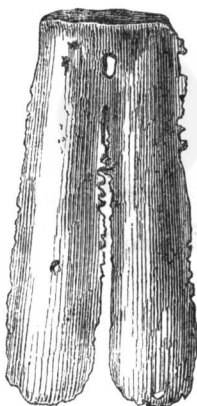

ken a durva mintának fölületes készítése miatt rendetlenül czafrangos lemezek ket-
tesével, hármásával, sőt ötösével még az agyag mintában állva találtattak (42 ábr.),
s így világos tanui annak, hogy csakugyan a helyszínén öntetvén, alkalmasint kés-,
vagy tör-pengékül szolgáltak volna.

Ha ezen idézet nem elégséges, még egyet hozhatok fel a m. tud. Akadémia
tárából, mely a pozsonyi régészeti kiállításon az előbbiekkal a szaktudósok figyelmét
nagy mérvben vonta magára: t. i. két h a r e z i b a l t a (43 ábr.), melyeknek hosz-
sza 9'', felső kerek lapja (44 ábr.), melyen keresztidomban egy középponton maga-

41

42

44

43

sabb csüeske körül két-két kupaczka emelkedik, 2''-nyi; innen $1\frac{1}{4}$ ''-nyire van a
hengeres fok, melyen alul a $6\frac{1}{2}$ ''-nyi penge 7'''-nyiről $1\frac{1}{2}$ ''-nyiig szélesbedik, kö-
röskörül bir az öntésnek vékony varrányival, melyek annak jeleül szolgálnak, hogy
ezen egészen egyenlő darab itten öntetett. Sajnos, hogy ezen fölötte érdekes műda-
rabok lelhelyét följegyezve nem találtam, mindazonáltal azt vélem, hogy a M. Akad.
Értesítő 1843. 70. l. nyomán a hosszumezei (Mármaros) csákányokkal ugyanazono-
síthatom. — Állításom mellett még az is bizonyít, hogy id. Kubinyi Ferencz Kis-Te-
rennén, Nógrád megyében a Hársasbércz oldalán 1824—42-ig nagy számú bronzkori
műdarabokon kívül egész öntőkohók és az ottani kőből vésett rézvésűk önté-ére
szolgáló öntő mintát ásatott ki. Heves megyében Mátra vidékén, Csongrádban

és Duna-Pentele táján nemcsak ötvegy — a sonkoly pogácsához hasonló darabok — hanem nemsikerült bronz-eszközök töredékei is fedeztettek föl. (L. Arch. közl. II. 41. l.)

Az, hogy a bronzművek egész Europa területén majdnem egyenlő alakúak: vagy azt bizonyítja, miszerint a bronzművészet egy időben terjedt el a földrészen, talán a kelték bevándorlása által; vagy hogy a déli nemzetek fegyvereit is úgy utánzik a barbarok, mint agyagműveiket és érmeiket, melyekből példákat felhozni épen nem lenne nehéz; vagy hogy hosszabb időszak alatt benne a traditionalis alakok megtartattak, és hogy végre a közlekedés megszakadván, a déli rész nagy lépésekkel a művezetésben és izlésben előre rohant, és a vas használatával megismerkedett, míg a másik rész még századokon át régi eszközeinél megállapodott.

Worsaae határozottan azt állítja, hogy a bronzművek egyszerre, és oly nagy számmal fordulnak elő Európában, miszerint lehetetlen mást feltennünk, mint hogy ezek egy bevándorlott nagyobb műveltségű, terjedelmes néptörzs által hozattak be és terjesztettek el.

Természetes, hogy azon tartományokban, melyek réz- és ónbányákkal nem bírtak, vagy ezen fémeket kereskedés által sem igen szerezhették meg, a kő- és csonteszközök a használatból csak lassankint lőnek kiszorítva; innen magyarázható, hogy több valódi bronzkori sirban is fordulnak elő kőszekerezék és csákányok, kőkések és nyilak, azon különbséggel, hogy alakjaik simábbak, és hogy a balták lyukai finomra kicsiszoltak.

c) E korszaknak általános jellemzése.

Mielőtt ezen korszak műemlékeit részletesen felhoznók, vessünk egy általános tekintetet a bronzkorszaki népek életmódjára:

1) A ruházatot illetőleg még az állatok bőrei szolgáltak anyagnak; avval húzatott be a paizs, abból állt a hajlékony mellvért, arról lógott le a fegyver, azzal köttettek a szerszám és fegyverdarabok nyeleikhez stb.

De már a szövetek is kezdenek felkarni. A szövés az asszonyok dolga volt, — a kezdetleges szövőszékek a háztartás egy nélkülözhetetlen kellékét tevék, és a háziasság jelvényeivé levének. E szövetekből készültek a kabátok, a bokák alatt összekötött nadrágok, a ruházatot fűdő, páros gombokkal, vagy a maiakhoz hasonló peczkes esatok és fibulák különféle nemeivel összetartott köpenyek.

A harcosok mezitelen testtel hadakoztak.

A nőknek hosszú ruhájuk és vállköpenyük volt.

2) A lakás, vagy kunyhó nyughelyül, a zivatarok elleni menedékkül és éléstárul szolgált. Minthogy a mostani kényelemről szó sem lehetett, és a különféle bútornak még nyoma sem volt, de különben a foglalkozás is azt kívánta, hogy a halász, vadász, marhatenyésztő népek a napokat, sőt az éjjeleket is szabad ég alatt töltsék, a mai házra és ennek több osztályra való elkülönzésére szükség nem lehetett.

tett, sem a lakás a most divatos jelentőségre sem emelkedhetett; főkéllékei a tűz- és fekhely, legnagyobb diszei a felaggatott szerszámok és fegyverek valának.

Hogy a népek ezen korszakban is a *czölöpépítményeken*, mint talán legjelentékenyebb életmódjuk egyik eleme fölött éltek, tanusítják azon számos bronzkori műemlékek, melyek a *czölöpök* közt feltaláltnak. (Lásd: *Mittheil. der antiq. Gesellschaft in Zürich* 1860—61. . . és *der Pfahlbau im Garda-See von Sacken*. 1865.)

A szárazföldi mozgó telepek is igen népesek lehettek, mert bár lakásuknak, azaz sátoruk- vagy kunyhójuknak legkisebb nyomát sem vagyunk képesek fölfedezni, mégis tanuskodnak erről azon tágas, számtalan esereptöredékekkel mintegy bevetett temetkezési helyek, mint p. o. a dolosdi, fűdi stb., hol e népek földi maradványi letétettek.

3) A távolról hajítható fegyverek ellen, alkalmasint természetes *védelmül* szolgáló meredek magaslatok, mesterséggel is nehezített erődményekké változtattak. A kúpalaku hegyek teteje *körülsánczoltatott*, és több egymásfölött elvonuló gátöny által védetett. Hazánkban számtalan ilyen hely van, és mai nap is *Pogányvár* név alatt ismeretes, p. o. Hont és Nógrád, Fehér és Zala megyében. A bennük fenállt faépítmények többnyire elenyésztek, az árkokat pedig, a gátonyok leszántásával, a mostani gazdálkodás kitölti.

Köves vidékeken gyakran *oly gátonyok* fordulnak elő, melyek minden ragasz nélkül egymásra halmozottak. De ilyen esetekben jól kell vigyáznunk, nem belső töltelékei e ezen köhalmazok mesterségesen emelt faragott kő vagy téglafalaknak, melyet, mint hajdan divatban volt, főleg a siettetett építéseknel, ily módon erősítettek meg; de később a burok-fal elmozdittatván vagy összeomolván, csak a töltélfal, a rátöltött és közte szétfolyt kőragasz sűrű rétegjeivel maradt fenn. Ilyen helyen semmi gyanú sem támadhat az utóbbi eljárásra, ha a külső falak kőragaszos hulladékait, a belső, fenálló fal mellett feltalálhatjuk.

Figyelmet érdemelnek *oly salakos mészkö gátonyok* is, melyeket *Wocel* prágai egyetemi tanár Csehországban fölfedezett; ezek úgy készültek, hogy a mészkö-halmok alá, közéjük és föléjük gallyak és faágakat raktak, és ezeket meggyújtván, keményen összeálló és igen erős *salakfalakat* képeztek.

Eddig az ilyenmü erődtítmények kikerülték ugyan figyelmünket, de meg lehet hogy idővel itthon is akadunk ilyenekre, ha a gycpet vagy murvát a gátonyok fölületéről egy-két lábnyira lekaparjuk.

4) Ujabb, czélszerűbb, bár eléggé nehézkes szerszámok készülvén, természetes, hogy ezen időben a *gazdászata földműveléssel* tetemesb tért foglalt, ennek következménye a telepedés, a művelt térnek hosszabb időre való lefoglalása, a kölcsönös segítség, a községek szervezése, a polgárosodás első kezdeménye.

Az erdőknek nagyobb mérvbeni kiirtása, a mocsárok és vizenyős helyeknek kiszáraitását vonta maga után következményül. A lefoglalt tér miatt lehetetlen, hogy villongások ne támadtak volna a szomszédok közt; háboruk és kereskedés által,

mely a szükséges anyagok kicseréléséből állt, ismerkedtek a távolabbi nemzetek is és terjeszték szokásaikat, találmányaikat, szükségleteiket.

A hajók tetemesen növekedtek, több részletből állítottak össze, és a közlekedésre a félénk part melléki fel és alá való kerülést mintegy megúnván, a nyílt tengeren is alkalmaztattak.

A természeteknek véletlen találása roppant horderejű lendületet adott az egész világnak. A véletlenül talált arany, réz és ón, azok további mesterséges kutatását idézte elő, s a bányászatot szülte. Az európai vad népek ónnal kereskedének a phoeniciaiakkal és etruskokkal, mely cikket Angol- és Csehország szolgáltattak.

Az aranyat a folyókból mosták, mivelték a rézbányákat,*) többnyire a földszinén lévő ereket aknázván, mert az ilyen alagutakban kőszerszámok találhatók; mivelték a sóbányákat, mert ezekben, valamint Máramarosban, úgy Hallstadtnban is a legérdekesebb bronzművek jönnek napvilágra.

Ezen tekintetből egyedüli a salzburgi Muzeumban őrzött azon börtáska, melyben még a parittyá kövek a só közt láthatók, és azon kettős toku bronzkelt, nyelvvel együtt, mely annak miképen való összeillesztéséről bizonyosságot teszen.

Ezen új kereskedelmi ágak ismerete után természetes, hogy maga a kereskedelem is élénkítettet; a fenebbi cikkek, a borostyánkő, az állatbőrök stb. cserébe adattak a déli népek szöveteiért, üveggyöngyeiért és egyéb pipere cikkekért.

A kereskedelem útja felteszi a vizek partjain fenálló rakhelyeket; utak, hidak, vagy kompok életbeléptetését, melyek a népek szelidült jelleméről, egymáshoz szorosabb viszonyairól tanúságot tesznek.

Kereskedelmi cikkek lehettek még a belföldi, még használatban levő kőeszközök, melyek csak olyan helyeken készülhettek, hol a kovakő, a serpentin, a granit stb. előjöttek. De a fazekas munkák, melyek a háztartásban annyira szükségesek, szintén csak csere által lehettek megszerezhetők bőrökért, élelmi szerekért, ruhakelmékért stb. azért, mert az edényeknek való agyag nem mindenhol, hanem itt-ott elszórva található, miért ezen iparág üzöi is bizonyos helyhez kötvék. Ezen korban szintén még szabad kézzel, nyílt tűznél készültek az edények, irlával festettek és csiszoltattak.

d) Bronzkori eszközök.

A bronzkori eszközök előadásában szükségesnek tartom, hogy következő rend tartassék: legelől, mint legelterjedtebbekről a házi eszközökről

---

*) A fémek előállítását követték a fémművezetek, t. i. az öntés és vésés mestersegei, melyek tökélyéről a fenmaradt művek eléggé tanuskodnak, leginkább pedig a vékony lemezekből alkotott domborművek, melyek sajtolás vagy kalapácsolás által előállítván, a művezetnek nagy haladását jelentik.

Igaz, hogy a diszítés, mely nem annyira változatos mint az alakok, némi egyenlő irányra mutat, de azért azt stilszerűnek nem lehet elkeresztelni.

szólok; ezek után az ékszereket és fegyvereket, mind anyagukra mind használatukra nézve osztályokra rendezvén, fogom elsorolni.

I. Házi eszközök.

a) Aranyból, bár ritkán, de mégis előfordultak, t. i. öblös, alul gömbölyű, felül egy kissé összehúzott és egyenes oldalu nyakkal ellátott edények. Ezek függhettek, és sem nagyok, sem vastagok. Ezen korba azért helyezendők, mert a jellemző karika- és gyöngydíszszel birnak.

Ide tartoznak az ívőedények is szín-aranyból, melyenkből eddig mintegy két vagy három példány ismeretes.

b) Bronzból.

A barbar népek háztartási első kellékének az étkezés eszközeit kell tekintenünk. Ide tartoznak:

a függő öblös hallstadti edények, bronzpléhből, ezeknek vagy fémfűdjük volt, melyet tolokával zárni lehetett, vagy fából készült, de időközben elporlott;

a lapos talak, serpenyők, és más esztergályozott lábakkal ellátott edények; ezeknek egy részét a sírokban találták; másokat áldozati edényeknek tartanak, melyekbe az állatok vérének felfogták vagy öntötték volna;

fémről készült sziták vagy szűrők; ezek bronz vagy agyag edényekbe voltak alkalmazva;

ibrikék, tányérok, mérleg-serpenyők, réz és horgany vegyületből, ezek karjai összehajthatók, úgy hogy a serpenyővel együtt könnyen lehetett kisebb térre szorítani;

kulcsok, melyek zárható szekrényeket tételnek föl; de gyakran a sajátágos lakatokkal is fordulnak elő.

A háztartásban elkerülhetlenül szükségesek a kések; (45. ábr.) ezek gyakrabban fordulnak elő, s többnyire hullámzó alakkal birnak, hogy így ne csak a nyomás, hanem a húzás által is a metszés célja elértessék; de vannak kevésbé görbített sarlóalakúak, görbék, homorú éllel és félholdféle domborodással, úgy hogy a csizmadia bicskához igen hasonlítanak.

ollók, hasonlóak a mai birkanyíró ollókhoz;

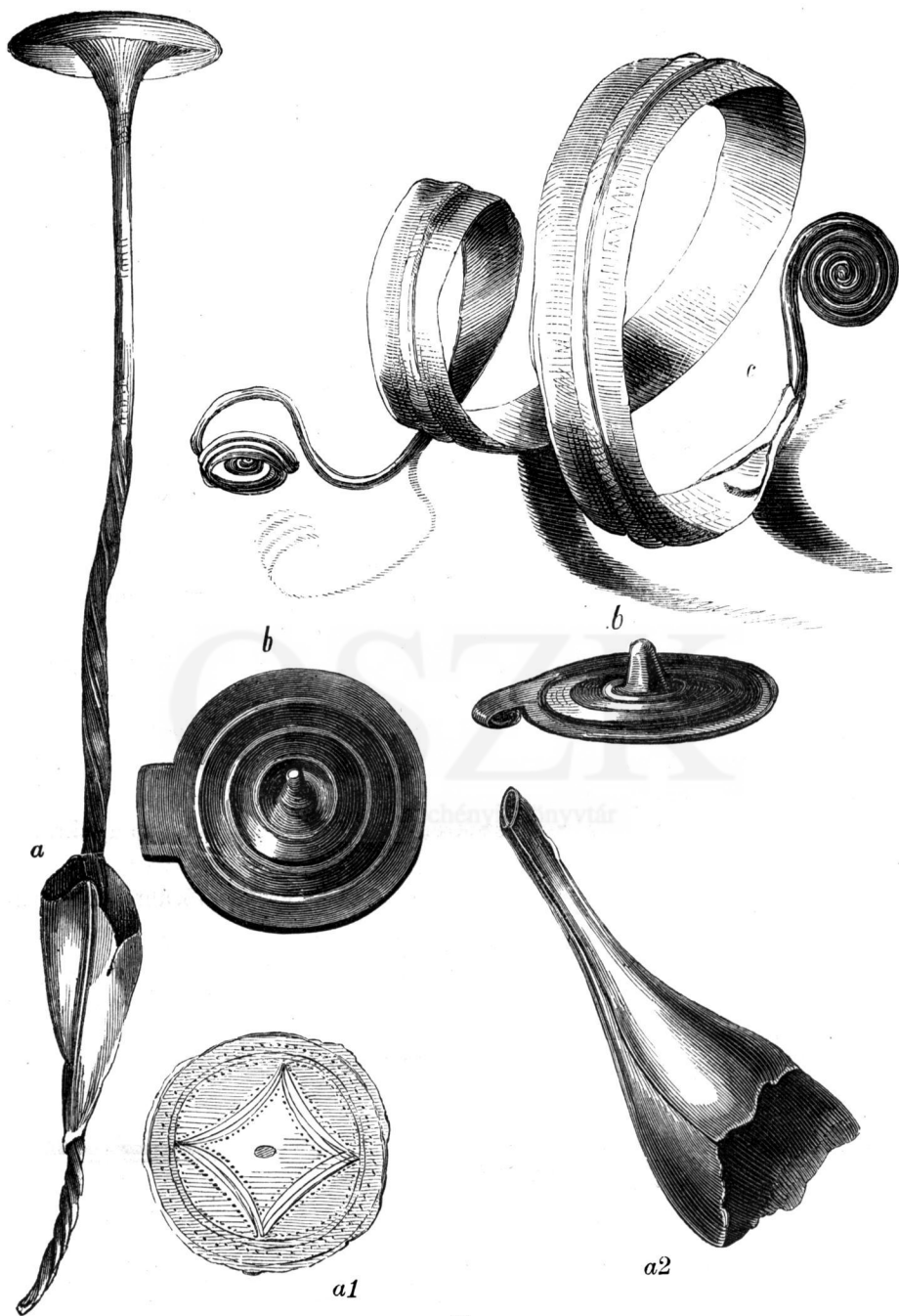
45

46

vastag fűzőtűk, ezek ritkábbak; az ide mellékelt példány Ipolyi kanonok uré, és Felső-Tárkányon, Hevesmegyében találtatott. (l. 46. ábr.)

Két lányi hosszú tűk, melyek talán mint szigonyok a halászatnál jöhettek

alkalmazásba; ezekből több igen szép példány a magyar nemzeti muzeumban szemlélhető.

Tűk (l. 47. ábr. *a*), alul csavaros sodronyból, felül kerek lemezzel ékesítvék *a1*; ezekkel találatnak gyertyaoltó kuphoz hasonló bronzpléhek, *a2*; mint a Garamkövesdi leletből kitűnik. Ilyen kup, vagy szerszámvég Dobszán is taláztatott Abaújban (l. Archiv für Kunde der Gesch. Quellen XXIV. 365. és 371. l.)

orsók,
szegkek,

igen kemény bronzból készült fűrészek; eleintén kicsinyek, az egyes fogak, mint a kőkoriaknál a tüzköszálkák, halfogak stb. fába illesztve.

Csíptető fogók használtak a maiakhoz; ezeknek egy igen szép példányát bírja Schiefner úr, fel- és letolható bronzgyűrűvel, melylyel a csíptetőt összeszorítva tartani lehet;

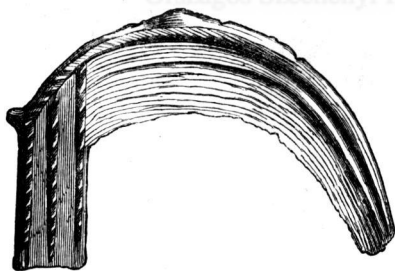
mivel ezen utóbbiakat többnyire árral és apró késsel találják, az volt a közvélemény, hogy a varráshoz való készülékhez tartoztak, akkor t. i. midőn a ruházat állatbőrökből állott, és len vagy kenderfonal helyett az állatok beleit vagy inait használták. Ez annál valószínűbb, mert ezen eszközök lyukas varrótűkkel nem jönek elő.

Apró vésőcskék (l. 48. ábr.), melyeknek használata bizonytalan, alig ha ide nem számítandók.

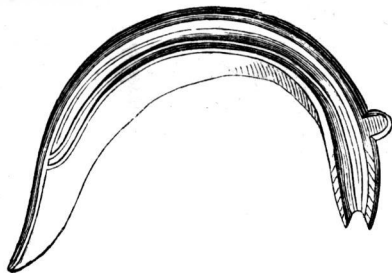
Joggal lehet még a sarlót is ide mellékelni (l. 49. és 50. ábr.), mely köny-

48

49

50

nyen ismerhető alakban, de sokféle változattal leggyakrabban előfordul, úgy hogy néha egy helyen, mint például Kőszegen, egyszerre mintegy harmincz darab taláztatott. Ezek nemesak a füvek learatására használtattak, hanem nyélre alkalmazva, sőt néha bronz nyéllel bírván, mint egy példány mely Beregben taláztatott és Lehoczky Tivadar ur által rajzban velem közöltetett, a sűrű erdőkben az iszalagnak, a gaznak, galagonyáknak stb. letépéséhez használtatott; sőt Olaszországban, mint Dudik

barátomtól hallám, ma is használtatik. Hogy a 47. ábra c bronz-lemezt, mely sodrony-
tekeresbe végződik, mire alkalmaztatták, kitalálni még nem sikerült.

51

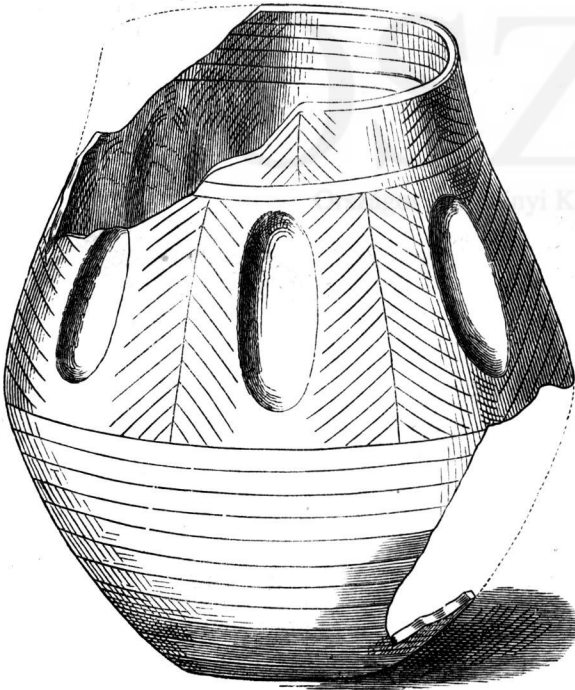

52

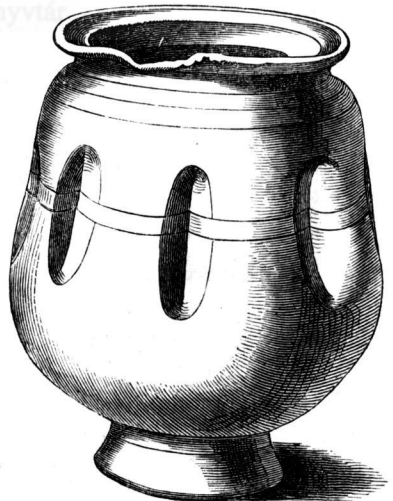
A füles vésőket (palstabokat), valamint a tokos vésőket (celteket), nemcsak szerszámokul, hanem fegyverül is használhatták. Az elsőt adjuk egy alakban a sok közül (51. ábr.), a másikat pedig úgy közöljük, a mint az például a sóbányákban, nyelével együtt találtatott (52. ábr.).

c) Cserépedények.

Minden régi műemlékek közt leggyakoribb a cserépedény, melyből bár ritkán lehet egészen ép példányokat gyűjteni, a töredékekből is a legkülönbözőbb alakra, nagyságra lehet következtetést vonni; de magára a művezetre nézve is, mert a legegyszerűbbtől a valóban finomabbig, minden fokozaton át, találjuk ezen műnemeket képviselve.

53

54

A legrégebbek közülük még szabad kézből dolgozvak, meglehetősen tisztáta-

lan anyagból, sokszor belül vörösre, kívül feketére égetve; de vannak fekete mázosak is, melyek az irla (graphit) ismeretét árulják el.

Alakra nézve *) A következőket különböztetjük meg :

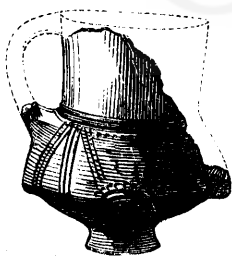
1. A korsóidomokat, nyakkal vagy a nélkül, ezek néha hengerek, egy-két sőt három füllel is, a még nedves agyagba karczott egyszerű, vagy több benyomás által előidézett vonalokkal; néha öntő szájjal is el vannak látva.

2. Alul összehúzott, mintegy lábbal ellátott öblös edények, maeanderféle díszítménnyel. Ezek némelykor oly nagy mérvűek, hogy csak a salzburgi muzeumban levő, újabb korban készült, 2—3 akónyi nagy edényekkel lehet összehasonlítani. A régi edények gyakran oldaldudorokkal is el vannak látva.

3. Palackidomok, hosszú vékony nyakkal.

4. Függésre rendelték, mivel füleiken vagy széleiken lyukakkal vannak ellátva, alulról hegyesek vagy gömbölyűek, gy hogy legfőlebb a homokban, vagy átfúrt állásokon állhattak meg.

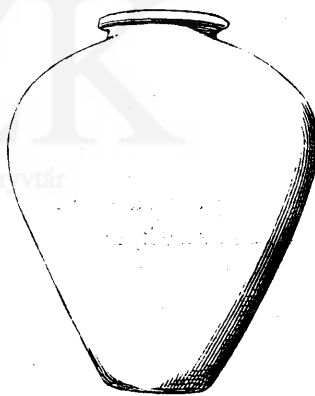
5. Bögrécskék (55 ábr.), melyek gyakran a nagyobb edényekbe kettésével vagy hármásával is helyeztettek, vagy mellettük találtattak; de vannak olyanok is, melyek alig egy hüvelyknyiek, mint a Berzsenyi emléke alján Niklán találtak, jelenleg a keszthelyi grófi könyvtárban; és hengerek, puttonka alakúak, rézsut fenékkal.

55

56

57

6. Különféle lyukacsos szűrőedények, csésze, fazék stb. alakban. (60 és 61 ábr.).

7. Hosszúkás mosdó medence (lavoir) idomu, füles tála k, ilyen Kicsinden találtatott, és a ritkábbak közé helyezendő, valamint a vele talált

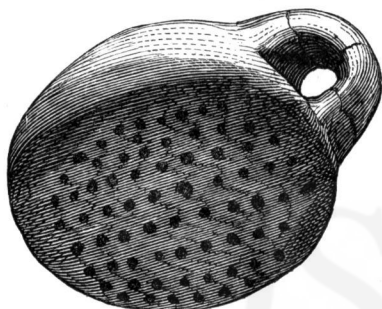
*) Legkülönbéltbb alakjukról így szól egy mult századbeli könyv : „Urnæ sunt rotundæ aliae, aliae planæ, acuminatæ, depressæ, duabus vel una, aut nulla etiam ansa præditæ; striis, lineolis, globulis, variisque aliis ductibus; sed rudi Minerva, interstinctæ, quarum inter elegantissimas totius Silesia referendæ sunt Schweinizio — Cranenses et Lignicensis nonnullæ. Urnæ Lignicensis p. 16.“

58

59

60

61

8. agyagkanál is;

9. esészék, monoruak vagy néha, főleg alsó részükön, négyszögűek.

Ide tartoznak :

10. Az eddig meg nem magyarázott agyagkúpok, melyek igen kezdetleges anyagból, csillámpala töredék vegyülettel állanak, és úgynevezett tűzpadokon találtattak, mint a gombaiak, a szilágy-somlyóiak stb.; ezen négyszögű gúláknak, felső vékonyabb végükön vízszintesen átfurván, $5\frac{1}{2}$ – $6\frac{1}{2}$ magasak, vagy kerek alju kúposcsák ugyanazon magassággal bírnak, továbbá finomabb agyagból, sima felülettel, milyenek az általam Ercsiben szerzettek; némelyek hálós, mások szövőszék-súlyoknak vélik, és mint hallámeczélra még mai nap is divatoznak az északi vidékeken.

d) Üveg ivó edények még igen ritkák; de mégis, ha itt-ott sirokban talátnak, minthogy arany karpereczekkel együtt jönnek elő, a gazdagok sírjait jellemzik. Az üveg edények nem oly nagyok, hogy bennök a halottak hamvait el lehetett volna temetni; azok, melyek virágserép alakúak, alul kerekdedek, s vastag üvegből állanak, melyen kiköszörült ékességek vehetők észre. Vannak hosszú kupalakúak is, melyeken az üvegfonalakból álló díszítmény vagy hálózati ki-

vülről rajta fekszik. A findzsa alakúak fogantyú nélkül, felül be vannak húzva, de ismét kihajló élekkel ékítve.

Ha az üveg sokáig a földben hever, átlátszóságát elveszti és élénysítettvén, fehéressé változik, színjátékossá, opálizálódva leszen.

e) Szarvból álló ivó edények a ritkaságok közé tartoznak. De érdekes a fűzőtühöz hasonló csontkészítmény is, mely a halászháló kötése alkalmával nagy szolgálatot tehetett.

Az étkezésnél pedig használható volt azon négyszögű, alsó végén hegyesített csontdarab, mely nyélbe foglalva szűrésre alkalmas levén, talán a mai villa helyettesítőjének vehető, és késekkel, valamint étszerekkel fordul elő; ha csak valami árának nem tekintjük, melylyel a bőrbe vagy durva szövetekbe a lyukakat fűrték.

II. Ékítmények.

Nagy szerepet játszanak még a vad népeknél a férfiak ékességei is, valamint a női világ tárgyai. Ezeket ismét az anyag szerint osztjuk fel:

a) Arany tárgyakra, u. m.

1. Különféle alaku és nagyságú gyöngyökre (62 ábra), mint ezekből Szarvasszón (Mármaros) sok száz darab találtatott. (L. Arch. közl. V. 43. l.)

2. A gyűrűk, azokból készített lánczok és arany sodrony tekercek (63 és 64 ábra). Ezek vastagabb, vékonyabb sodronyból készültek, és hazánkban gyakran merülnek fel. (L. Tud. Gyűjt. 1828. I. i. tábl. — Arch. közlem. I. Tábláit I. II. III. — II. 102. l., V. 41. 43. l.)

62

63

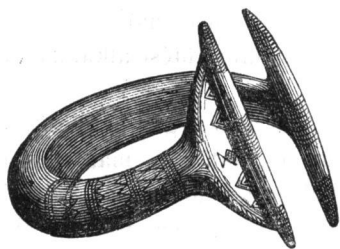
64

Hordoztattak pedig nemcsak az ujjakon, hanem a nyakon, karon, kézfőn, lábakon, a hajtekereseken, stb. s úgy valának elkészülve, hogy az elhízás esetében, vagy ha a ruha fölött hordattak, őket tágitani is lehetett.

A másfák (nyakperekcek) két görbe rudból állottak, és hátul sarkban jártak vagy horgokba végződtek; elől úgy tűntek fel, mintha a gyűrű-kettős lenne. (Arch. közl. V. 91. l.) Találtattak olyanok is, melyek elöl nyitva voltak és váluforma mélyedésükben talán puhább anyaggal lehettek bélelve. Olyan esetek is fordultak elő, hogy ezen gyűrűk pénz gyanánt használtatván, belőlük kisebb nagyobb da-

rabok levágattak. (L. Arch. közl. I. I. II. III. Tábl. — Érdy a legrégebbi pénzről szóló értekezésében. Tudománytár 1840. 315. l.)

A nagy tömör arany gyűrűk, melyeket végeiken lévő, egymás felé fordított

65

tőleséralaku kihasasodásuk miatt kézre alkalmazni nem lehetett, a nyakra vagy före pedig szűkek voltak. Ezeket az északi írók szent gyűrűknek nevezik, t. i. azoknak, melyeket az ó-kor az esküvőnél felemlít. Morier: „Voyage en Perse”-hez való atlaszában a 11-dik táblán a 16-ik; az előbbin lovas, a másikon gyalog férfiakat ad elő domborművekről, melyek ily nagyobb gyűrűformát bal kezeikkel fognak. Azonban Chardinnel a magyarázatra nézve meg nem

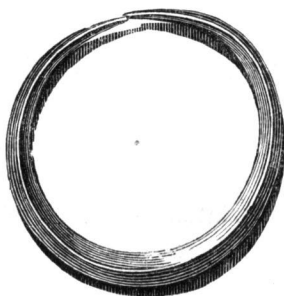
egyeznek, a mint ezekről egyáltalán még a határozott nézettől messze állunk. A 65. ábra alatt ide mellékelt bodajki nagy bronz gyűrű Pados János barátom birtokában van.

Ezekén kívül vannak kisebbek is; karpereczeknek nem használhatók ugyan, ujjakra pedig nagyok, de alakjukra nézve az előbbiekkal megegyeznek. Rendesen 4—5"-nyi bronzkardok utánzásával, apró borostyánkő gyilkokkal, kőbalták-, kőkalapácsokkal jönnek elő hamvedrekben. Vajjon symbolikus jelentésűek-e? — vagy egyedül ékitményül szolgáltak, avagy ama kedvenc tárgyak-e, melyet az utódok visszatartottak; emlékül hordattak-e, vagy a hajak összeszorítására alkalmaztattak? nehéz meghatározni.

3. Az aranykarikák (66, 67. ábr.) simák, vagy rovátkások és csak keskenyebb végükön simák, nagyobb mennyiségben találtattak Bardóczon Erdélyben és Szarvasszón, és egész lánczot képezvén, ruganyosságuk miatt jól

66

67

összeszorulván, talán karikapénzek gyanánt is szolgálhattak. (Lásd Kiss Ferencz, Arch. közl. I. I. II. III. Tábla, és V. köt. 41. 43. l.)

4. Előfordulnak más drágáláncozok is, mint p. o. a czofalvi (Magy. Akad. Értesítő I-iv. számhoz való táblán), szívöru kampós szemekből, milyenekből, bár kisebbek, nem rég néhány szem Pesten árultatott, egy pedig, szétfeszítve Ipolyi kanonok ur birtokában van. (L. Arch. közl. I. II. Tábl. 37. sz. — Képatlasz: lapujtói régiségek II. tábla 1, 1a, 1b, 1c számú ábrák.)

5. Hazánkban épen nem ritkák azon finom arany sodronyhengerek, melyek sodronya ludtollnyi vastag; ilyenek az északi leletek közt is feltalálhatók. Sokszor csak egyszerűen tekeredettek, néha pedig úgy látszik, mintha gépen fonták volna. (L. Tud. Gyűjt. 1828. I. Tábl.)

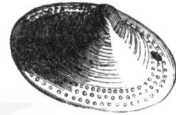
6. A fülbevalók ritkábbak, és például egy karikára erősített kisebb gyöngylánc alakban találatnak.

7. A drága, felül diszes, hosszukban tekeredett hajtűk (68 ábra).

8. Az arany lemezek sorában hadd álljanak legelől a tutulus idomu arany kalapcsák (69 ábr.), milyenek a hársási, a czofalvi, szarvaszói lelet közt is, az idézett helyeken, előfordultak.

68

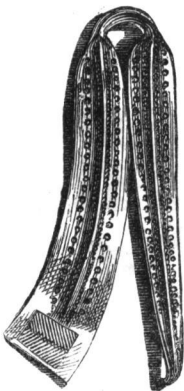

69

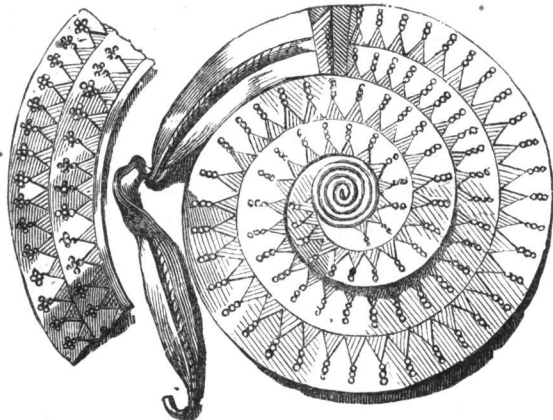
Kerek, lapos, szépen díszített lemezek, p. o. Czofalváról;

nagyobbak, milyenek a vékony, három púpuak, a m. nemzeti muzeumban, a varhoviak Eszék vidékén, a Bécs-ujhelyvidékiek. (L. Arch. közl. V. 74.)

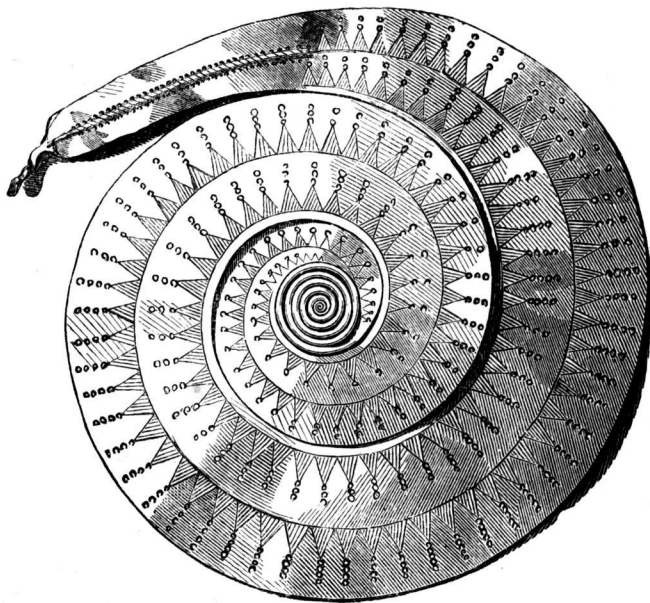
9. Végre említem a szarvaszói arany lelet földszét, a tekereses, sodronyba végződő, gyönyörű munkájok miatt figyelmet érdemlő lemezeket (70, 71 és 72 ábra), melyek leírását Arch. közl. V. 39 és köv. II. lehet olvasni.

70

71

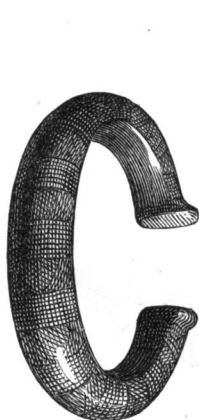

72

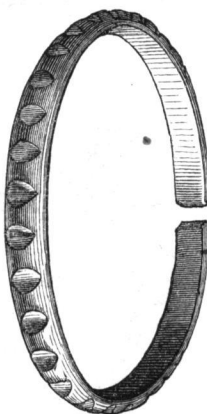
b) Bronz tárgyak.

Alig lehet a műemlékek közt valamely fajból többet találni, mint :

1. a bronzkarikákból és karpereczekből, hová a nyak- és lábpereczek is tartoznak, melyek sok népnél mainap is divatban vannak.

73

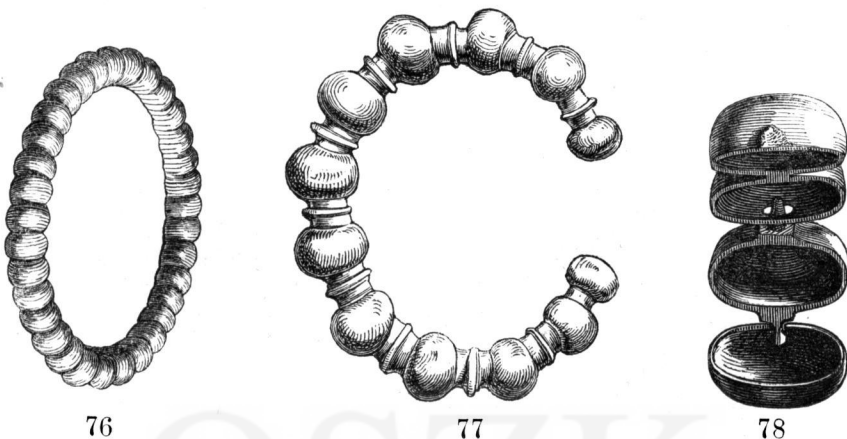
74

75

Ezen díszdarabok a legnagyobb változatosságban tűnnek fel (73, 74 és 75 ábra), a vékony sodronyból készült ruganyos, nyiltaktól a vastag, nehéz, gyakran egészen,

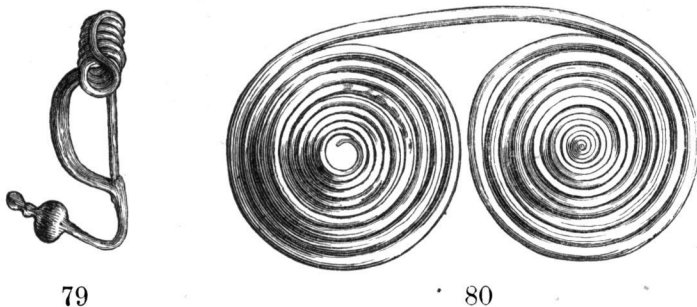
zártakig, melyeket a kézen át kellett a karra felhúzni; vannak olyanok, melyek üres pléhlemezekből állván, és darabonként egymásba illesztetvén ide-oda hajlíthatók, mint az általam talált kis-árpási (76 ábr.); sőt több üres félgolyóból vagy egy golyónak $\frac{2}{3}$ -ából állanak (77 ábr.), melyek a közibük helyezett hengeres darabok segítségével kinyújthatók, és egyik szemre alkalmazott (a másiknak nyílásába illő), kajmónak forgatása által nyithatók és zárhatók voltak. Ilyennek (78 ábra) néhány

szeme Győr-Ujvárosban, a sóház előtti téren találtatott; de nálunk egyebütt is fordulnak elő, valamint más külföldi muzeumokban sem hiányzanak.

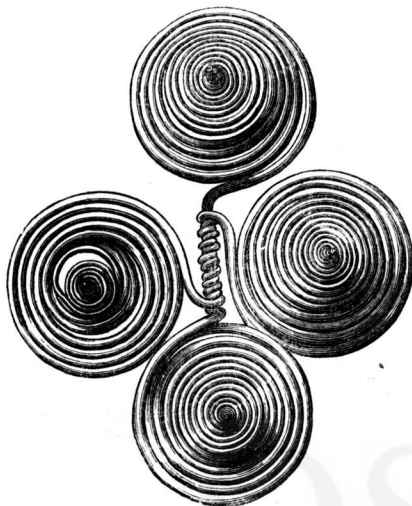
2. A mellesatok (fibulák), melyek a ruha összetartására szolgálván, az alig egy hüvelyknyiektől egész egy lábnyíakig terjednek, néha színes üveggel díszítvők, de különféle durva állatokhoz is hasonlítanak. (79 ábr.)

A legrégibb bronz-kori fibulák két kenőgyel által összekötött monoru vagy kerek fémdarabból állanak, és a hasonlatosság miatt pápaszemeknek hívatnak (80 ábr.). Ilyenek előjönnek a hársási lelet között aranyból, több ausztriai

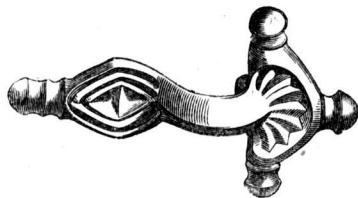

lelhelyen, jelesen: an der langen Wand Bécs-Ujhely mellett, és a svajcezi ezölöpépítmények közt, bronzból; a magyar nemzeti muzeum gyűjteményében négy keresztben

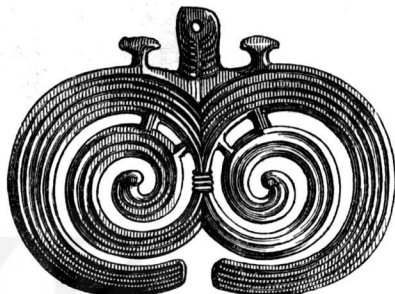
álló lapos tekerescsel ellátottak fordulnak elő (81 ábr.); vannak, melyek a római fibulákhoz hasonlítván, két oldalt kihajló rudaeszkákból (82 ábr.) kézij formára alkotvák, ezek peczke a keresztű vágányába illik; a melyek pedig lemezekből készültek, gyakran szépen áttörtek, kerekék vagy monoruak (83. ábr.), ezeket a nők

81

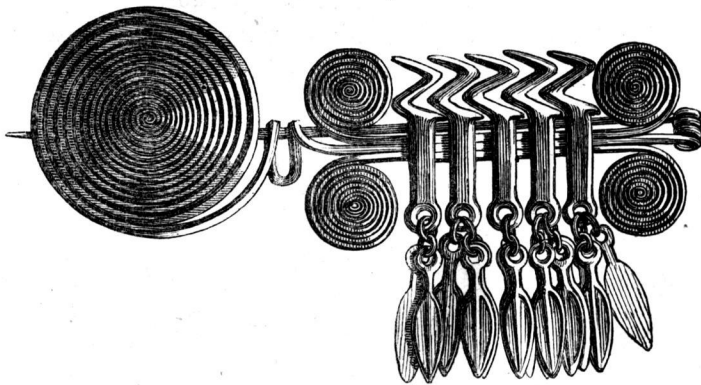

82

83

mellükön párosan hordották, mert így rendesen találtnak a sírokban, néha lóherlevél idomban is jönnek elő. Ide mellékelünk egy igen diszes példányt (84. ábra), mely a m. n. muzeum tulajdona.

84

Ezekon kívül használtattak összevissza-hajló, bronz-sodronyból készült, tekerescs fibulák, melyek igen izletesek, és annyira ruganyosak, hogy még mai nap is alkalmazhatók. (85 ábra).

3. Mire valók lehettek azon hengeres bronz-tekeresek (86 ábra), melyek felső-alsó végei egy lapos tekeresessel záródnak és a mai butor ruganyokhoz egészen hasonlítanak. Ilyen Sz.-István-Paksán, Abaujban találtatott és Pesten lakó Bakits János urnak birtokába jutott. Ezeknek rendeltetését nem merem meghatározni, de tudtommal más írók sem tudták eddig meghatározni. Vannak még más-félék is, melyek gerinczes lemezekből állanak, és végükre sodrony-tekeresek alkalmazvák (l. 47 ábrán *aI*).

4. Nagy szerepet játszottak az étkélmények közt, a különféle nyakékségek, lánczokról függő különféle lemezek, főleg háromszögűek, melyeket a régészeknek csörgő dísznek tetszett elnevezni, s milyenek nagy választékban találhatók a m. n. muzeumban is.

5. Hajétkélmények vagy fejdíszeknek tekinthetők a különféle hajtűk (87 ábr.), gyűrűk, melyek talán koronák gyanánt hordattak, és nagy-

85

86

87

ságukat tekintve, nem igen nehezek. Ilyenek, főleg az ormokkal bírók, északon találtattak, és Ant. hist. Mitth. Kopenhagen. 103 l., valamint Bericht der kön. alterth. Gesellschaft von Schlesw. Holst. Lauenb. 23. l. lerajzolva láthatók. Még eddig nálunk ilyesmi nem fordult elő.

Vannak rovátkás pártá-formák, lapos félhold idomu lemezekből, valamint sodronyból készültek is, melyek középett lapokká szélesednek, és sodronytekercsekbe végződnek.

6. A hajtűk többnyire egyenesek, 6—8 hüvelknyiek, leginkább gombjaik változatosságai által tűnnek fel, előjönnek olyanok is, melyek arannyal ki vannak rakva.

7. Mint ruha étkemény előfordulnak a sokféle h a r a n g o e s k á k, melyekre temetkezési vedrekben akadtak, milyenek a rómaiaknál is nagyon sokszor használtattak.

Könyvet kellene írnom, ha csak azokat akarnám elősorolni, mik a bronzkorból eddig hazánkban találtattak; ki ezekben gyönyörködik, és ezen érdekes műveket bővebben akarja tanulmányozni, használja az Arch. közlemények II-ik kötetének képatlaszát, melyben Kubinyi Ferencz — a losonezi vész alkalmával megsemmisült — gazdag bronzkori muzeumának maradványi, 33 táblán hiven és igen oktatólag ábrázolvák.

De azért mégis kell emlitenem a k a l a p e s á k o t, tutulus alaku, Bakony-Sz.-Lászlón egyszer egész mérővel talált, két lyukkal ellátott lemezeket, olyan forma gömbölyű tálaeskákat, apró halpikkely-lemezeket, kisebb-nagyobb pitykéket, melyek szíjak, övek ékei lehettek; pipafödél alaku pléheket, (l. 47. ábr. b, b) sarkokkal, közepén dudorokkal, lánczoeskákat, gombokat, laposfejű átyuggatott szegeket, és kerek, különféle nagyságu szíjcsatokat, stb. milyenek a hazai nyilvános és magán gyűjtemények min egyikében számosan képviselvek, és mázsa számra az ország minden részében összevásároltatván, a külföldi muzeumokba kivándorolnak, vagy ócska réz gyanánt beolvasztatnak.

Ezeknek nagy részét alkalmasint a mellvérték, övek, szíjak díszítésére és erősítésére használhatták.

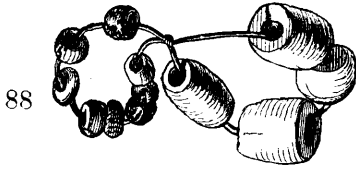
c) Ü v e g - g y ö n g y ö k ö n kívül, melyek üvegfolyatból, néha üveg mozaik alkalmazásából eredtek, és némelykor vékony aranylemezekkel bevonvák, aranyozás után ismét vékony üveghüvellyel fődvék — minthogy az újabb aranyozás módját ezen kor nem ismerte, hanem a réz- és bronzkészleteket vékony lemezekkel bevonták — előjönnek egészen durva kőből vagy ü v e g f o l y a t r é s z e c s k é k b ől álló darabok, melyek n y a k l á n c z o k r a való összefoglalásra voltak rendelve, mint ez majd minden női hullánál a nyak és a kartő mellett talált gyöngyökből kitudni lehet.

Van a nemz. muzeumnak egy becses ősrégi kincse, t. i. egy gyönyörű kék ü v e g k a r p e r e c z, domboru fonallal ékesítve, mely M e z ő - K o m á r o m táján ásatván ki, Forster György esküdt urtól küldetett be. Azonban művezete tekintetéből, állítani nem merjük, hogy ezen remek darab a barbarok kezeiből került volna ki.

Ámbár a bronz a csontműveket mint eszközöket a művészet teréről leszorította, ékszerűl gyakran előfordulnak.

d) az e l e f á n t e s o n t n a k vélt h e n g e r e k (87 ábr.), melyek kisebb nagyobb alakban az ősrégi sírokban találtnak, p. o. Szűcs határában, l. Bakony 205. l. jelenleg a győri Muzeum régiségei között. Ezek valamely nagyobb tengeri kagyló vastagabb teknője középső részéből készültek, valószínűleg a Tri-daena gigaséból; a sokféle hajló egyenközű vonalok némelyeket azon gondolatra

birtak, hogy szarvas aganesből készültek, de Margó Tivadar, egyetemi tanár úr határozottan kagyló-héj állománynak ismeri el. S így minthogy feltennünk nem

88

lehet, hogy az emberek itt laktában még a görög és honunk tengereiben élt volna, de eddigelé ismert kővületeink közt sem fordul elő, azt kell hinnünk, hogy az indiai partok lakóival üződ kereskedés tanuinak fogadandók el. Ipolyi kanonok ur, Erdő-Kövesdről, Pados János barátom pedig Kőszeg tájáról, egész gyöngyzsínórokat bírnak kagylóhéjból.

A csontból vagy szarvból készült fésűk a németországi sírokban gyakran előjönnek, nálunk a legnagyobb ritkaságok közé számíttatnak.

Gombok közt ismerünk olyanokat, melyek csésze alakúak, de keresztformára kivágva. Az egyenlő karok középlyukján keresztül volt húzva a csomóval ellátott zsinég.

Csont vagy tengeri kagylóból, p. szövényből (cardium) készült gyakran azon gomb, mely a fibula peczkére, talán erősítés végett, volt alkalmazva. A pannonhalmi gyűjteményben két ilyen tárgyat találtam.

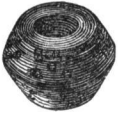
De vannak az északi írók állításai szerint csontokból koczka-, sakk-kő formá idomok, valamint zenézi hangszerek, p. o. hárfatőredékek is.

A vad emberek szeretik mai nap is a csecsebecsét, s tudjuk, hogy az új világrészek felfödözöi üvegklárisokért a legbecesebb tárgyakat becsérték; esoda-e tehát, ha főleg a nőnem mindent felhasznál, mi ékességeül szolgálhat? Azért északon a fényesb kagylók vagy csigák hiányában a

e) borostyánkő nagyobb darabjai átfurva, különben egészen terményi állapotukban, néha üveg-gyöngyökkel vegyítve tűzettek fel, s nyak- és kézkészertül alkalmaztattak; ilyen módon használva találjuk a hegyi kristály darabjait, és a gránát vagy tejszínű chalcidon hengerded, somgombnemű, gyöngyöket is, valamint más élénkszínű kavicsokat, melyek a patakok medreiben fordulnak elő. Ezek gyűjteményeinkben épen nem ritkák, és a nemz. Múzeum régiségi osztályában minden nemből elég képviselővel találkozunk.

f) ismerünk finom agyagból készült sok színű gyöngyöket, minők az egyptomi sírhelyeken is taláttatnak, valószínűleg tehát csere útján a régi Pannónia belsejéig juthattak*); de előjönnek olyanok is, melyek néha kívülről arannyal

*) Csak az emberi nem mivelődésének fejlesztése, ipari czikkeinek és terményeinek a föld színén való lassankénti elterjedése fogja kezünkbe adni azon kulcsot, mely az ősnépek kereskedelmi útjainak titkaihoz vezet. E tekintetből a szemlélő előtt semmi sem lehet oly csekély, mire figyelmét fordítani fölösleges lenne. Az credmény meglepő leend, és az útókor ebbeli fardalminkat áldani fogja! Ezen eszme némi zsengejét találjuk az Archaeologiai közlemények I. 195 és kk. II.

89

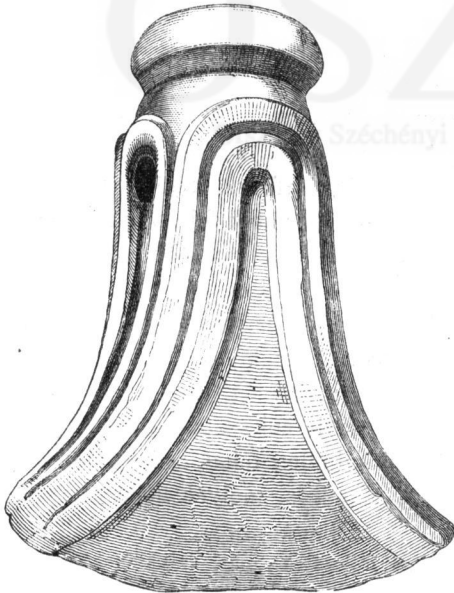
be vannak vonva; találtak közülök fehérek, vörösek, zöldek, mint a gerlai pusztán, és Aradmegyében találtak a gr. Almásy családnál; néha természetes színűek, de csinos diszitményök által feltűnők, és nagyságuknál fogva fibula-peczkek tartói lehetnek.

III. Fegyverek.

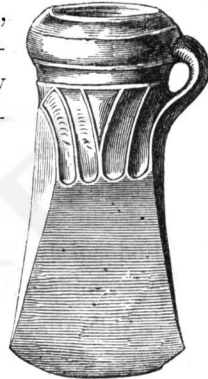
Legelől egy díszfegyvert kell említenem, t. i. egy serpentin szekerezét (90 ábr.) mely Rügen szigetén találtatván, bár anyagára nézve nem nagy becsű, művezete tekintetéből a kőfegyverek közt páratlan. Továbbá a fémfegyverek közt első helyen állnak:

a) az arany esá kányok, melyek Erdélyben Czofalván találtattak, s melyek közt még egy darab a cs. k. régiség gyűjtemény tulajdona, l. Arch. közl. V. 33. l. és az ott idézett helyeken; a másik pedig mint nagy ritkaság gr. Andrassy Manó birtokában van, Arch. közl. II. 51. l.

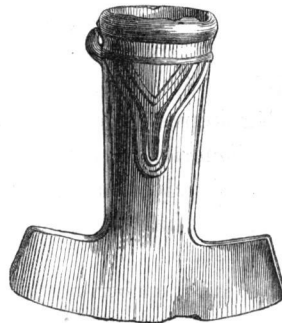
b) a bronzfegyverek közt leginkább előfordulnak a kővésők javított utánzásai, a bronzvésők. A nehézkes és nem tartós, zsinegekkel való erősítés helyett, többé vagy kevesebbé kifejlett és a nyelet átkaroló fülek által szoríttatik össze; vagy néha egyszerű, de mint a hallstadtiaknál, két re-

90

91

92

keszü tokba is erősítették. A füles vésőket az északiak 1) palstaboknak hívják a tokosokat pedig 2) celteknek szokták nevezni, (91. és 92. ábr.) az elsőket hasadt

nyél közé szorították és kötötték; a másikba a nyelet bele erőszakolták és fülecskéje segítségével zsinagokkal megerősítették.

Mind a három egyenes vagy könyökalaku nyéllal használtatott: fegyvernek, vésőnek, börtisztítóknak, bicskának; minthogy a vad ember, teendőjeinek szűk körében, ugyanazon eszközt különféle szokta alkalmazni: csak a mesterember adta meg későbbben azon eltérő alakot, melyet kézművességéhez legjobban illőnek tart és ezéljai követelnek.

A rövid nyelűek mai nap is előfordulnak vasból Irlandban, de csak mint kézműves eszköz a szekerezét pótolják.

A celtek meglehetősen el vannak a bronzkori területeken szórva; neveiket némelyek a Celt nemzettől származtatják, mások, minthogy már a szent írásban Jób könyvében — *velut celte sculpantur* — találtatik, a vésőt jelentő szótól tartják eredettnek. — Alig van gyűjtemény, melyben ezek legnagyobb változatokban és nagy számmal ki nem lennének állítva.

3. a bronzkori csákányok (l. 92. ábr.) különféle alakban fordulnak elő, némelyek tiszta rézből, mások ennek vegyületeiből. Magam is bírok egy díszes darabot, melyet szatmármegyei utam alkalmával ajándékba kaptam. De van példa, hogy a drágább fém kimélése miatt, gazdálkodási szempontból, ezen harczy szerek *agyagmagra* öntettek.

4. a fokosok (l. 93. ábr.) csinos alakban egyesítik a szekerezét a kalapácsal; előjönnek-e hazánkban oly czifrák és súlyosak — 7 fontnyiak — mint milyenek északon találtattak*), nem tudom; de vannak a magyar nemz. Muzeumban is igen díszes példányok, mint p. o. azon gyönyörű darab, mely Illován találtatván, Kaffka Ignác megyei úlnök által, közbenjárásomra oda ajándékoztatott. Ezen, alakjára és szírányára nézve**), melylyel egyenlően sárgászöldre be van húzva, nagy ritkaságu fegyver — egyik legbecsesb darabja nemz. intézetünknek.

*) l. Historisch-Antiquarische Mittheilungen der kön. Gesellsch. für nord. Alterthums-kunde, Copenhagen. 1835. p. 91.

**) A patinát (rézbúrát, szírány) nemcsak a réz- és bronz-műemlékeken találjuk, hanem a rézzel kevert ezüstön, sőt az ólom-vegyületeken is, csakhogy azoknak színe feketés, szürkés, barnás, vagy sárgás.

Leggyakrabban történik az, hogy földműveseink találják az ilyen műdarabokat, és el-lene nem állhatnak azon vágnak, hogy alattuk aranyat vélvén lappangni, bicskáikkal ne farag-ják és ez által értéküket rontsák.

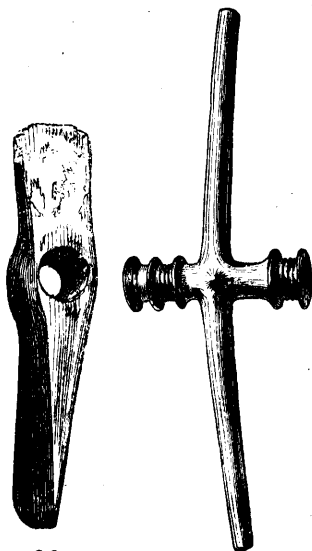
Érmeket, vagy más bronz készleteket eczetbe dobni, hogy róluk a patina leomoljék, fölösleges; mert így ódonszerű jellegüktől megfosztjuk. Az írást és a czifrázatokat elő-lehet tüntetni az érmeken, ha e darabokat vagy valami durvább posztón dörzsöljük, vagy külön-féle keménységű sárgaréz sodrony-kefécskékkal vigyázattal vakargatjuk, vagy az érmeket, ha nagyobb számmal vannak, kellő vigyázattal, hogy t. i. a por alaku *grüns pantle* ne nyeljük, durvább kelműű zsacsakóban ide-oda lóbálva csiszoljuk, és a már eléggé tisztákat kevésbé olajos ronggyal törölgetjük.

A fokosak vagy egy éllel vannak ellátva és másik végükön esücsökbe végződő kerek lemez ül; vagy, mi ritkább, két éllel bírnak, mint birtokomba levő egyik példányon látható. E fokosak nálunk épen nem ritkák, míg a külföldi Muzeumokban, — kivéven az Atlas for nordisk Oldkyndighed-ben — alig egy-egy példányra akadhattam, vagy ha találtatnak, többnyire Magyarországból kerültek oda.

Ezen kornak egyik vívmánya

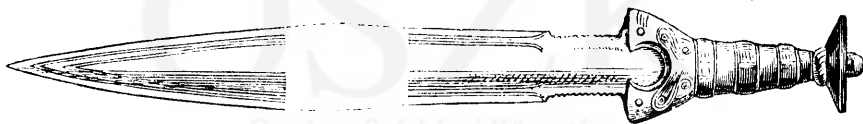
5) a bronzkard (l. 95 ábr.), mely rendszeren 20'' hosszúságban*) mint egyenes, hegyes, kétélű szűrő eszköz használtatott.

Ezen fegyvernek markolatát bámulták a tudósok, és aránylagos kiesisége miatt azon következtetést vonták belőle: hogy a bronzkori népeknek (a mi a mai vad és arab népeknél is található) igen finom, hajlékony kezeik voltak. Én ezen markolat szándékos rövidségét inkább a fegyver rendeltetésének tulajdonítom, és minthogy a markolat végén fordított esése alaku ellenző találtatik, mint szűrő fegy-

93

94

95

verhez egyedül illő, egészen ész- és természetszerűnek tartom. A szűrésnél szükséges, hogy a kéz a markolatot szorosan tartsa, és a marok a mögötte lévő ellenző által is támogatassék; míg ellenben a hosszabb, vágásra is alkalmazható kardoknál szükséges, hogy a fegyver súlya is nagyobbítsa a csapást, és pengéjének a kívánt ruganyosságot megadhassa, a kéznek pedig kellő mozgásközt engedjen, a nélkül, hogy magát a fegyvert mervezen követni kénytelen legyen az ember. Innen van az, hogy korszakonként a kardok hossza és súlya növekedtével, a markolat is mindinkább meghosszabbodott, még mind a két kéznek elégséges helyt nem engedett azon kardoknál, melyeknek fő rendeltetésük vala súlyuk által ártani.

A bronz kardok markolatjai is rendszeren bronzból vannak, igen díszes ékítményeket mutatnak, és a pengéhez két, később több — félkörben álló, mindkét végükön lelapított — szöggel voltak erősítve.

*) A pozsonyi régiségi kiállításon feltűnt egy bronz-kard, mely Sztarán találtatván, gr. Waldstein Albert tábornok birtokában van és 23'' hosszúságú; egy másik ily hosszúságú példányt, mely végén kissé hajlítva is volt, láttunk a marosvásárhelyi archacol. kiállításon.

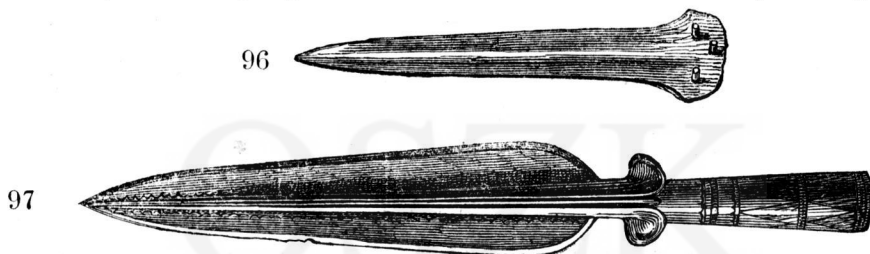

Ha a markolatok fából, esont- vagy szarvasagancsból készültek és bőrrel bevonattak, ezek többnyire elporlottak, és vagy egyedül a hosszas, lapított szegeket hagyták hátra, a markolat eredeti vastagsága jeleül, vagy néha azon arany lemezek és sodronyok is körül fityegve fenmaradtak, melyekkel a markolatok ékesítve valának.

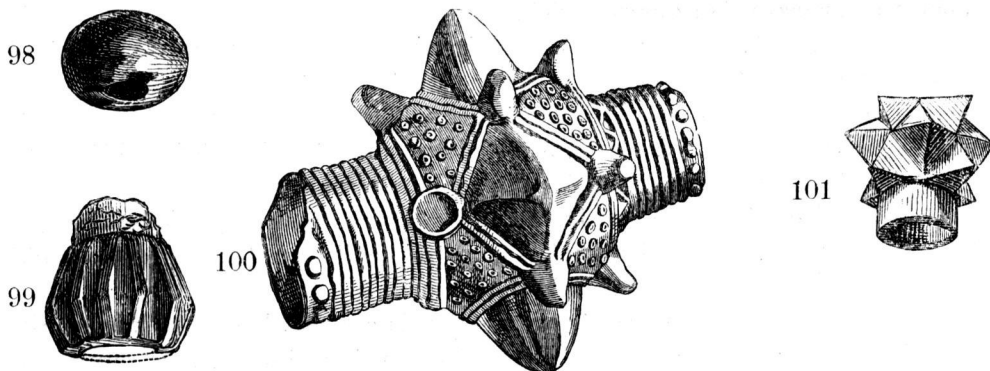
A hárító- vagy keresztvasaknak ezen korban még semmi nyoma; ezek előjött a vaskorba tartozik.

A kardok hüvelyének darabjait is találták; fából voltak azok készítve, és bőrrel bevonva, fémekekkel díszítve, mint a fenmaradt (pl. a földben) látható nyomokból sejdítenünk lehet.

6. Kardokkal találatnak gyakran gyilkok (96 ábr.), és legkülönbözőbb nagyságú lándzsahégyek; mind a két nem szegekkel nyeléhez erősítve, az utóbbi tokkal, mely a nyélre alkalmaztatott és átvert, két végén lapított szeggel még inkább reá illesztetett. A gyilkok, valamint a lándzsák is, alakra és terjedelemlre nézve, változnak; leginkább a hosszúkás levelet utánozzák (97 ábra), és még

erősítő középizzommal is bírnak, tokjuk végén a fülecske is előfordul, melynél fogva, a zsineg segítségével a hajító-lándzsák visszahúzóhatók, vagy talán jobban megerősíthetők valának.

7. Súlya által igen féltelmes volt a buzogány, melynek gömbölyű (98 ábr.), bordás (99 ábra), vagy csillagszerű (100, 101 ábra) gombjai északon ritkábban, de annál többször nálunk találatnak, a legeltérőbb alakokban.

8) Távolból veszedelmes a nyíl, melynek hegyei (102, 103 és 104 ábra) bámulatos finomsággal bírván, két vagy három, vagy négy élűen sebet ejtve, nagy kárt okoztak. Hajdan tok nélkül a vesszőkbe voltak illesztve, később a vesszők beléjük szurattak. Végük lándzsa-forma, sziv idomú, sőt szigonymódra visszahajlott is volt, hogy az ellent még inkább megsértse.

102

103

104

Az íjaknak nyomát e korban a régészek még nem találták, mi épen nem csodálatos, hogy ha tekintetbe vesszük, hogy anyaguk a rothadást alig kerülhette el. Azonban, hogy használatban voltak, eléggé bizonyítják a nyílhegyek, melyekből gyűjteményeink sok példánnyal rendelkezhetnek.

A védő fegyverek közt első helyen állnak a sisakok, melyek bronz-lemezekből állítottak össze, s eddig talán egyedül a salzburgi muzeum egyetlen gyönyörű példányában épen fenmaradtak*) (l. Leitfaden zur Kunde des heidnischen Alterthums v. Sacken 92 l.). Vannak azonban egyes, arannyal díszített, sisak részletek, elől orrvérttel, és agyar gyanánt oldalt felálló lemezekkel, melyek az áll-védre valóan alkalmazva, és az arcot fedték.

A nyakvérték (105 ábr.) közt eddig mint egyetlenek, mult években két példány találtatott mi nálunk egyik Ipolyi kanonok uré Erdőkővesdről, a másik a magyar nemzeti muzeumé, Istenmezőn találtatván, gr. Keglevich Gyulától ajándékozott oda. A bronz-pléhek a lovagok nyakvértjei alakjára összeillesztvék, hátul pedig tekercsbe végződő, sarkokban forgó, sodronyokkal bírnak.

Kemény bőrből álló mell- és hát-vérték részletei, pikkelyekkel, pitykéekkel, lemezekkel vagy dudorokkal, sőt gyűrűkkel is védettek részletekben találtatnak, de mégis a ritkább darabok közé tartoznak.

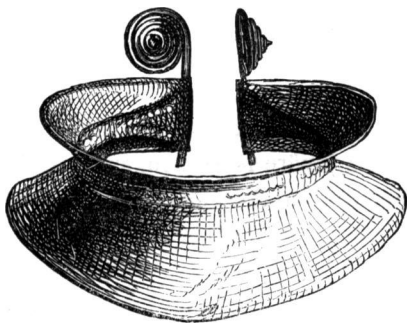
Lehet-e azon, többnyire négyszögletű sodronyból készült tekercsek (106 ábr.) is ide számítanunk, melyek hazánkban oly feltűnő számmal, többnyire ellenkező oldalra szolgálándók, párosan előjönnek, biztossággal nem merjük állítani. A teker-

*) Azon egy díszes példány, mely 1858-ban Hajdu-Böszörmény területén más bronzkori remekekkel találtatott, külföldi szemfüles üzérnek által idegen kézre került. (L. Arch. közl. II. 309. l.)

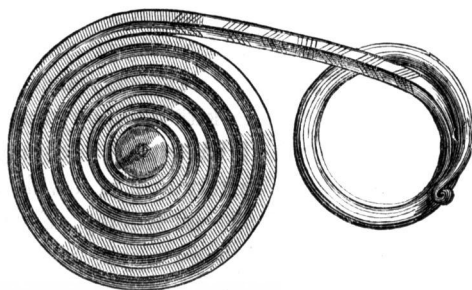

csekből hosszúra fejlődő, majd hurok alakra tekeredő sodrony, mely végein lapos, hogy a husba ne fűrődjék, igen sajátos alakú, hogy hová volt alkalmazva, alig gyanítható, de hogy vastag bőrhöz volt illesztve, sejdítjük abból, mivel a tekercs közepén egy mozgatható s mind a két végén lapított fejjel ellátott peczek van, s így talán a mellvértlhez lehetett erősítve.

A hengeres nyílt sodrony- vagy lemezből álló, de sodrony-karikába végződő tekercseket (l. 47. ábr. c.) tán karvédeknek állíthatjuk addig, míg ezekről bizonyosb adataink nem lesznek.

105

106

Feltűnő, hogy ilyenek, leggyakrabban honunk északi területén jönnek elő, míg más országok táraiban igen gyérek, vagy egészen hiányzanak. Legújabbán Bécs-Ujhely mellett is találtattak mind a kétféle fajtából egyes darabok, de a gazdag svajezi és garda-tői ezüstpéptmények leletjei, az északi bronzemlékek, és a hallstadti számos műszerek közt egy példányukra sem akadhattam.

A bronzból készült paizsok kerek, s széleiken vastagabb fémsodronnyal vannak meg erősítve. A közönségesebbek fából készültek, különféle erős bőrrökkel bevonottak, és czifra fémpántokkal és lemezekkel erősítették meg, melyek a fa és bőr enyésztével fenmaradtak.

Középett többnyire egy nagyobb dudor állott ki, éles hegygyel, belül fogantyúval ellátva; az kívülről a kéznek védelmül, ez belül tartásra szolgált.

E védő fegyvernek eddig nálunk még töredékeit sem találták, de északon előfordulnak.

A bronz kardokkal kigyó alakú harczi kürtők is találtattak. Elül egyenes tányérba végződnek, mely karimáján sok gömbölyű dudorral van díszítve; és mai nap is oly épek, hogy hangoztatni lehet. A rajtuk lévő fül, mely a láncz beakasztására szolgált, és magának a láncznak darabjai mutatják, hogy vállra akaszthatók valának. Mind ezeknek, mind az előbbieknél igen csinos rajzai a fent idézett Atlas f. n. Oldkyndighed B. V. VI. VII. láthatók.

A harczi paripa szerszámjából is fen vannak még némely nyomok. A nyereg kápáján különböző állatfejek találtak; két karikából és rudból

összeállított zablák; karika nélküli, tüskébe végződő kisebb sarkantyúk. A bronzkengyelvasak későbbkoriak, minthogy még a rómaiak is nélkülözték azokat. A kengyelvas legelőször a XI. században készült, és a bayeux-i kárpiton fordul elő. Meglehet, hogy a normannok hozták Franciaországba, de azért ismerhették már a hunok is, míg a normannok talán a finnektől vették át.

VI. Vallás.

Mi a bronz-korszak vallási műemlékeit illeti, azok oly gyéren fordulnak elő, hogy róluk némi biztossággal csak igen keveset említhetünk.

1. Bálványaik hagyomány nyomán fából voltak, és részenként ruhával fűdettek, miből kitűnik, hogy nagyon bajos lesz jövőre is ezekből valamit feltalálni. Bronzból bár ritkán, de mégis jönnek elő apró alakocskák, melyeket eddig bálványoknak tartottak, u.m. lovak, kosok, bár ezeket ezifraságoknak is lehetne tartani. A gyágból van Kubinyi Ferencz birtokában néhány ilyen állatoecska, de nem merem tagadni, hogy egyik vagy másik valamely edény füle is lehetett, valamint az ama cserépdarabokon előforduló, mely Péczelen találtatott és Bakics barátom gyűjteményében vagon. Ipolyi is említ ilyen agyag bálványfűt, mely a Túrmentében lőn kiásva, és saját gyűjteményébe került. L. Középkori szobrászat Magyarországon. M. T. Akad. Évkönyv. X. köt. XIII. darab. 10 l.

Hasonló bábuk vannak horganyból és más fémvegyületből is; valamint csontból és borostyánkőből.

Az istenek tiszteletére alkottaknak vélik a füstölő pogácsákat, melyek gömböiűiek és közepükön lyukkal vagy szúrással bírnak, és az illatszereket, azaz gyánta nemű anyagokat, melyekre eddig a találók kevés figyelmet fordítottak. (L. Cimbrisch-Holsteinische antiquitäten — Remarques, Hamburg 1720. 92 és 116 ll.)

A régi áldozó helyekről a legérdekesebb adatokat közli Kubinyi Ferencz: Arch. közl. II. köt. 82 l. jelesen 112 l.

2. Vallásos kegyelettel végezetteknek kell a temetéseket is tekintenünk. A halmok, melyek alá halottjaikat vagy azok égett csontjait eltakarították, néha négyszögű fal közt álló üreggel bírnak, ezek közepén katlanforma mélyedés van; találtatnak kőgüla-féle rakások is, egyenközi kőágyak, a fekvő vagy ülő hulla lábainál álló, öt egyenes vonalban fekvő kőhalmocskával stb.

Nagyobb vigyázattal, mint eddig történt, kellene a csontvázokra és leginkább a fejekre ügyelnünk, mert ezeknek alakjáról idővel a különféle fajokra fogunk következtethetni. Hogy az emberekkel kedvencz állataik is eltemetettek, vagy talán tiszteletükre leöltek, tanuskodnak a ló-, kutya-, szarvas- és madárcsontok is, melyek gyakran ily halmokban találtatnak.

De találtnak olyan kő sírkamrák is, melyekben a boltzásnak legregibb módját látjuk, azaz: a függélyesen álló erős kőlapokra benyúlóan és lépcsőzetesen úgy rakattak más kőtáblák, miszerint, belülről tekintve, boltot alkossanak, és egy lapos kővel zárassanak, vagy mint a rhaet-etruszk sírokban, hogy terméskőnek alkalmas összerakásából rendetlenalaku bolthajtások alkottattak. Lásd B. Sacken Eduard: Die rhaetisch-etruskischen Gräber bei Stadlhof in Tyrol. Mitth. der k.k. Central-Commission in Wien 1865.

Midőn a fa ezélszerűbb munkálása alkalmasb szerszámok által lehetővé tétetett, a sírhalmokban különféle faszerkezetek is fordulnak elő. Ezek közé számítandók a csurgói halmok alatti *ezölőpsírok* (Pfahlgräber), melyeket Pados János M. Akad. Értesítő 1857. III. füzetben leirt és Haas Mihály a „Mittheilungen der k.k. Central Commission für Baudenkmale“ II. 24. l. – megismertetett.

Általános törvényt a temetkezésre nézve e korszakban nem lehet felállítani; mert úgy látszik, hogy a hullának eltakarítása, és annak elégetése is egyszerre volt divatban. Így változnak a mellékletek is, melyekkel a halottat megtisztelték, vagy a földöntúli útra ellátták.

Az elégetés máglyán történt. *) Az égetett csontok a hamuval kisebb hosszúkás, vagy kerek kőládákba zárattak, melyek csekély terjedelmüknél fogva, az óriási sírkamrákat fölöslegessékké tették.

A csontok fölött majd mindig a halottnak becsesebb holmija találtnak, u. m. bronz-tű, csipetű fogó, gombok, kis kések, stb. A ládák lapos kővel fedettek.

Hazánkban leggyakrabban előfordulnak a hamvvedrek vagy a lapályban eltemetve, vagy halmok által kitüntetve. Ezeknek kutatásával és ismertetésével legnagyobb érdemet szerzett Érdy János, muzeumi őr, Arch. közl. II. 29. l.

Valamint a halmok szerkezete**), és a körakás modora változik, úgy változnak a hamvvedrek is, és ezeknek alakjától és nagyságától függ ismét a földő tálaeska idoma, mely ereszszel ellátva az edény száját tökéletesen lezárja. Sőt találtnak már csontkupacok, melyek alkalmasint földő hiányában edénynyel valának földve.

Tálaltattak Észak-Némethonban olyanok is, melyek felül kúposan záródtak, de magasságuk $\frac{1}{3}$ -da táján ajtónyílással bírnak, mely két fül segítségével bevala zárható, és betapasztható, hogy így a befoglalt csontok érintetlenül maradhassanak. Hist. antiq. Mitth. der kön. Gesells. f. nord. Altkunde. 100. l.

Ezen edények czifrázatai vonalak- és szalagokból állnak, melyek legkülönbéleképen tekerednek, apró pontoeskákból készült köröket, de más geometriai alakokat igen ritkán mutatnak; növényi elemek még ritkábban fordulnak elő ezen díszít-

*) A germán népekről azt írja Tacitus, XXVII. fejez: Struem rogi nec vestibus, nec odoribus cumulant, sua cuique arma, quorundam igni et equus adicitur.

**) Alakra nézve, az átmetszetet vevén tekintetbe: kúp- és félholduakat lehetne megkülönböztetni, azonban ezen elosztás nem biztos; mert a rajtuk növényi fák, az esővíz, leginkább pedig az emberi ipar folytonosan igen sokat változtat.

mények között. Csak e szak végén jelennek meg a hattyúk, lovak és gyermekies művészeti emberalakok.

Ezen czifrázatok valamint a fémesszközökön úgy a cserepeken is annyira egyformák, hogy a legtávolabb vidékeken ismét előjönnek mint ugyanegy alapeszme változati: így a hullám, a gyűrű, a tekeres, és kettős-tekeres, melyekkel majd mindenhol találkozunk.

Ugyanegy halomban sokszor több kőszekrény vagy hamvveder taláztatik, úgy hogy az ilyen halmot családi sirboltnak lehet tekinteni, melyben 30—70 ember maradéka temettetett el. A temetés nem is történt mindig bizonyos szabály szerint. Érdy észleletei után pl. a kelenföldi sírokból eszerépedények taláztatnak, ezekben az el nem égett csontok és a hamu lőn eltakarítva, így kavicsoslag gyúrt agyagra tétettek és kövekkel körülrakattak. A vedrekben a halottnak sokszor meggörbített fegyverei, ékszerei is taláztatnak, valamint apró bögrécskék is, melyekbe az útra való ételt rakták. A veder fölül lapos kővel lőn befödve.

De maguk a kőhányások is különbözök a sírokból. Bonstetten: „Recueil d' antiquités suisses“ czímű diszmunkájában a XXVI-ik tábla két sirhalmot ábrázol, melyek egyike — a rances-i — az egész halmon keresztül terméskő parallel rétegből áll, ezt ugyanolyan réteg föld fűdi, és ismét egy egyenközű köréteg; a másik — a vintebeuf-i — közepén tölesérforma, nagyobb kavicsoslag tölt üreget mutat, a föltte lévő kavics és termés föld egyenközű rétegei csak a halom közepét foglalják, és széleit sehol sem érik el.

Sokkal érdekesebb és változékonyabb a XXVIII. tábla, magában foglalván a hűnenbergi tumulusok soknemű változatait. Itten a) a nagy termés szikla darabok keveredve a halom földjével jönnek elő; b) a ferdény-átmetszetű, szikladarabokkal telt üreg fölött jő a parallel kőtáblarakás (sírkamra), e fölött pedig a domborodó kőhalom, a földtől halom alakban tetézve; c) u. a. a középső gödör hiányával; d) a föld fölött kerek kőhányás, fölül közepén katlanformára mélyedve, és e felső rész földdel kúposan kitöltve, úgy hogy a halomnak csak teteje áll földből; e) földhalom közepén két sor, jobbra balra egy-egy kővel; f) egyetlen kő a tető alatt; g) a tetem földön fekvő, feje és lábainál nagy kövek, a halom külső vonalai alatt egyenközű körakással; h) gödör a közepén nagy kőaptól fűdve, oldalt nagyobb daraboktól támogatva, a többi tiszta földből áll; i) köbös körakás, felül lapos kövekkel a halom közepén; j) a halomban kettős körakás, mely közepe felé medence alakban mélyed; k) két nagy kővön a kőtábla nyugszik, a többi kő kerek halmot képez, és mindenhol földdel borítottatik.

Már ezen sokféle temetési módból is kitűnik, hogy itt bizonyos szabályt fel állítani nem lehet. Az az egy áll: hogy a földrétegekben ritkán lehet valami egész, legyen az fém- vagy agyagmű, találni; Troyon az idézett mű 48 lapján ezt így magyarázza: „Szokásban volt Svédhonban, úgy másutt is, hogy a hamvveder és a halott ékességeinek letétele után, a halotti pompa kísértői közül mindenki szikladarabját a sírra dobá, mint a scythák, mi által természetesen valamint a hamvveder,

úgy a többi készlet is darabokra tört és szanaszét hányatott. „Ezen szokás más népeknél is fenmaradt, és emléke még mai nap is él Scotiában, a hol, ha valakinek emlékét tiszteletben akarják tartani, azt mondják: „követ fogok hányni sirhalmára.“ Ugyanez divat mai nap a Hevesben, a Szepességben, Székelyföldön Ipolyi Arch. közl. VI. 42. l. Vagy nem innen van-e az is: hogy a mai temetés alkalmával a közel rokonok és temetési kísérők földgöröngyöket hánynak a sírba bocsátott koporsóra?

A kelenföldi átmeneti halmok egyikén még fent találta Érdy ur (Arch. közl. II. 33. l.) a szokásos három jelkővet; a földszin fölött a különböző nagyságú kövekből álló némileg szabályos rakást, közte égetett hársfa darabokat, cserépdarabokat, szarvascsontokat; a másikon hiányzott a jelkő, de ott volt a talajon a körakás, közte az égett tetemek, réz- és vasdarabok, cseréptöredékek; hasonló volt a harmadik is, de ebben az égés helyet (Brandstelle), melyben égett és ép embercsontok találtattak, nagy kólappal volt földve, szén és réz-vas töredékekkel, cserépekkel.

Ezen kevés adatból kitűnik, mennyi még nálunk ezen irányban a teendő, nálunk, hol nem csak a pusztá alföldön, de erdeink közt, p. o. Csurgón, Tátika alatt, a Bakonyban, stb. százával is találhatók az úgy nevezett: kúnhalmok.

Néha a halom közepébe rakatott le a kard és az ékesség, s a reájuk töltött földre tették le a lamvvedret; némely halomban, annak szélére tették le a fegyvereket kis koszekrényekbe; de veder és láda nélkül is jönnek elő csontok, a kardok pedig egyedül kövekkel fedvék.

A szegényebbek laposban, halmok nélkül temették halottjaik maradványait, vagy turfás helyeken is, hol ruházatjuk, főleg a bőrneműek épen megmaradtak. Sőt a fakoporsóknak is vannak már nyomai (Das germanische Museum stb. 30. l. említettnek az Oberflachtnál, Würtembergában kiásott fakoporsók [Todtenbacume], melyek egyikében a csontvázon kívül egy medenczében összefonyodt mogyoró is találtatott).

e) Visszapillantás.

Mínthogy a bronzok majd mindenhol találhatnának közép Európában, az északi vidéket talán egyedül véve ki, úgy hogy hazánkban a lelhelyek már némi hirre is emelkedtek, következtethetjük: hogy a bronzkori műveltségnek, nagyon elterjedve kellett lenni. De ezen elterjedés nem volt egyforma akár kezdetre, akár tartamára nézve. Így Görögországban Homer és Hesiod előtt tartott, Olaszországban még a köztársaság első idejében, Északon még a császárok korában is említettnek bronzok, melyek Mexiko- és Peruban a spanyol foglalásig tartanak.

Némely törzsük ide-oda való hullámozása által mások helyeikből kiszorítván, ismét szomszédjaikra csaptak és őket ősi fészkeikből kiűzték. Így nyomultak a brit celtek Bretagneba és a havasok közé VIII-iktól mintegy a IV-ik századig Krisztus sz. előtt, míg a germánoktól nyomatva, mely nyomás északról és északnyugatról történt, a celtek egy része még inkább délfelé szorítottatott másodlagos székeiből,

úgy hogy míg egyrészt közép Európát bírták, más részről nyugaton Spanyolhonba előnyomulva és az iberekkel összeolvadva: celtiberek neve alatt lettek ismerősökké. Ismét más oldalon átléptek a Visztulán és elterjedtek Cseh-, Morva- és Magyarország fém-gazdag területein.

Voltak, kik e két néptörzst ugyanegynek tartották, de az illetékes bírálatok nyomán el kell őket választanunk. Egy részről feltűnik a könnyelmű, hiú, fénytűző celt, míg ellenkezőleg a germán szigorú erkölcsű, egyszerű, erős testalkatu. Amazok a tarka ruhákban tetszelgnek, a kényesb gyapjuszöveteket és túlságos csecsebecsét szeretik, ezek a későbbi időkig kerülték a bugyogót, mely az előbbieket jellemzé. Hasonlítsd össze: Sacken Leitfaden stb. 126. l. és Wocel: Uiber den Zug der Kelten nach Italien und zum hercynischen Walde. 1865. — Érdy Arch. közl. II. 36. és 43. l.

Történelmi alapra fektetve ezen népvándorlási mozgalmakat, természetes: hogy Keletről, hol a fémek ismerete legrégibb időtől fogva be van bizonyítva, ez a legyőzött, a győzőkkel kénytelenül összeolvadt, ősi népekkel közölve lőn. S így a bronzművészet rögtöni megjelenése, számos országban való egyenlősége, és a korszak némely világrészekben további tartása is meg lenne fejtve.

Egyébiránt magának a bronz-kornak tartama, mely a kőkörinál valószínűleg rövidebb vala, csak századokkal számítható, itt az éveket nem puhatolhatjuk. Egyáltalán fölvehetjük azt, hogy közép Európában Krisztus születése táján végét érte, a délibb részekben alkalmasint előbb, az északiakon pedig bizonyosan utóbb lépett be a fémek utolsó korszaka a vas-szak. Meg kell itt említenünk azt is, hogy vannak területek, melyeknek lakói a kőkorszakból, a bronz-szakot átugorván, mindjárt a vas korszakba léptek.

3. Vas-korszak.

Előre kell bocsátanunk, hogy sokan találtnak a tudósok közt is, kik északon a művelődési korszakoknak, az anyag, jelesen a fémek szerinti beosztását nem helyeslik, és mivel ezen beosztás csak a műemlékek, főleg pedig a sirhalmok vizsgálatiból folyt, de az északi népmondákban, melyek csak a vasat ismerik, egyáltalán elő nem fordul,*) azt állítják, hogy a fémek, melyek a halottak csontjai mellett találtnak, inkább azoknak vagy onosságáról vagy szegénységéről tanuskodnak, úgy, hogy a szebb bronzkori tárgyak a gazdagot, a vasszerek a közép osztálybelit, a kőszerszerek pedig az egészen vagyontalant árulnák el!

Ezen feltevés szerint olyan tartományokban, melyekben bronzok nincsenek, a vagyonosak osztálya szintén hiányoznék; a hol p. o. vasszerekkel vegyítve előfordulnak, a gazdagabbaknak a kevesbé alkalmas bronzot kellett volna használniok, míg a szegényebbek a sok tekintetben ajánlatosb és kezdetben még az aranyból is nagyobb értékű vasat használták volna? — Azonkívül furesa, hogy a bronzemlékekkel még ritkán találtak oly gazdag arany ékességeket, mint a vaskészletekkel, soha római és kúfi érmeket, mint emezekkel. Ha ezen műmaradékok egykorszakiak, csak anyagra nézve különbözhetnének, de alakjaiknak legalább hasonlóknak kellene lenniök és a temetkezési helyeknek egymással megegyezniök; holott a kőkori maradványok égetetlen testekkel fordulnak elő nagyszertű kőkamrákban, a bronzkoriak pedig elégetett hullákkal jönnek elő vedrekben és egészen más viszonyok közt.

Nem lehet tagadnunk, hogy a felállított korok tűzetes elválasztása, mely azonban valódiilag nem is létezett, sok nehézséggel jár és a naponkinti észleletek szaporodásával még sok változtatásokon fog keresztül menni; mert az egész tudomány

---

*) Az ó-olasz Mythológiában Aesculanus (a rezes) Argentinus-nak (az ezüstösnek) atyja. (l. Augustinus de civit. Dei IV. 21.) E szerint a népek is a rezet és bronzot az ezüst előtt ismerhették. Halljuk, mit mond erre nézve Lucretius (V. 208.)

Et prior aeris erat quam ferri cognitus usus,

Quo facilis magis est natura, et copia major.

Aere solum terrae tractabant, aereque belli

Miscebant fluctus. . . .

Inde minutatim processit ferreus ensis

Versaque in opprobrium species est falcis ahenae.

még maga igen ifju. — De mivel ezek elfogadása nélkül tagadhatlanul még nagyobb zavarba hozatnánk, míg más, talán czélszerűbb rendszer nem állítható fel, mégis megtartandónak véljük, hogy legalább az eddig talált és rendezett műdarabokat valamennyire csoportozatokban felállíthassuk és összehasonlíthassuk. Ezeknek kevesebb csoportba való összeolvasztása, vagy még többre való elkülönítése és osztályozása idővel természetesen kevesebb fáradozásba fog kerülni, és ily előmunkálatok után gyorsabban is fog végbevitetni.

A v a s k o r s z a k a római világon kívüli földrészekben a kereszténység behozatala előtt, a harmadik vagy utolsó pogány korszak, a vas találásának és az emberek közt lassankinti terjesztésének ideje. Lindenschmit a vasszercekkel bővelkedő sirokat a népvándorlás korszakába teszi.

Ekkor a vas az arannyal egyenlő becsű volt. Homernél a foglyok vassal vehették meg szabadságukat, és a spartai vaspénznek eleinte tán nagyobb értéke is lehetett. Használtatott pedig azon eszközökre, melyekre előbb a bronz feldolgoztatott; az az metsző eszközökre és fegyverekre; de a nagy súlyú tárgyak, p. o. az üllők, pörölyök továbbá is köből voltak, vagy olyanok, melyek mint a nyílhegyek könnyen elveszhettek; de a fegyverekben és metszőszerszámokban is még sokáig fenmaradt a divat, hogy ezeknek, a vasnak ritkasága miatt, csak éleikészültek vasból, míg a pengék és nyelék bronzból meghagyattak, mely időszakot átmenetinek keresztelhetnők.

Vannak arra adataink, hogy az északiak a vasat előbb ismerték mint a déli népek; de vannak tartományok p. o. Scandinavia, melyekben az emberiség a kőkorból egyenesen a vaskorszakba lépett át, a mi itten ismét a bronz drágaságának, vagy a bronzvidékek távolságának, és az azokkal való kereskedelmi közlekedés teljes hiányának vagy nehézségének lesz tulajdonítandó.

Ha a két utolsó szak műemlékeit tanulmányozzuk, lehetetlen a lényeges különbséget, mely köztük van, fel nem ismernünk, miért is a vasműemlékeket a bronzszakiak kizárólagos utánzásának egyáltalán épen nem tarthatjuk. Az új anyaggal, és ennek különböző munkálásával és használtathatásával más izlés is fejlődött, nemcsak a tárgyak alakjára, de a rajtuk levő díszítmények természetére nézve is; ámbár meg kell vallanunk, hogy a bronzkori szerek akár az alakok tisztaságára és a görbe vonalok könnyűségére, valamint a kiviteli pontosságra nézve is, a vaskort nemcsak a fegyverekben, de az ékszerekben is valóban felülmulják, mit egyrészt a rozsdá általi romlásuknak, másrészt az izlés némi hanyatlásának kell felrónunk. Ezen kort a német tudósok a germán törzsek ökönek szeretik tulajdonítani.

Nevezetes, hogy ezen korszakban a vason kívül az emberek legelőször az ezüsttel is ismerkedtek meg; úgy, hogy ezen fémnek más tárgyakkal való előfordulását, időre nézve, döntőnek tekinthetjük.

Még biztosb kalauzokul szolgálnak az érmek, melyek a leghitelesb segéd-eszközök a talált műemlékek meghatározásánál, valamint a bár gyéren elszórt, de

mégis itt-ott felelhető írott, főleg római íróktól származó történelmi adatok, melyek a barbarokkal kereskedés vagy háborúk által érintkezésbe jött népek íróitól eredtek. Minthogy ezen adatokat az írónak nemzeti dicsvágya, rokon- vagy ellenszenve gyakran elferdíti, s saját műveltségi és felfogási fokához képest adja elő; a talált műkincseknél néha bizonytalanabbnak látszanak, mindazonáltal, bár vigyázattal, mégis forrásokul használhatók.

Az a bizonytalanság, mely a vaskori tárgyakra nézve oly sokáig uralkodott, részint annak tulajdonítható, hogy a vaskori emlékekre, mint melyeket kevésbé érdekeseknek tartottak, egyáltalán kevés gond fordított, mivel talán a rómaiaknak, vagy középkori népeknek tulajdonítottak; de másrészt talán annak is, hogy a vaskorban elterjedvén a déli nemzetek befolyása a barbar népekre, a gyakori béke- és háborúkban érintkezés következtében az egyes népek sajátosságai a világuradalmi befolyás alatt mindinkább elenyésztek, úgy, hogy a magasabb fokozatu barbar művet a kontár római műtől alig lehet biztosan megkülönböztetni, miért is igen gyakran az ilyen műveknél, a hanyatló római izlésű, vagy rómaiás kétes kitételeket alkalmazzuk. Ezek annál szükségesebbek, mivel a socii és auxiliaresek bizonyosan sokat tanulhattak, és legalább olyanokat elő is állíthattak, a minőket az a vidéken lakó római telepedettek készíteni képesek valának. Azért ezen kétes korszakban igen szép és a fáradságot édes örömmel jutalmazó eredménynek örvendhet mind az, ki a vaskori műemlékek jellegczeit tüzetesen meghatározni képes is.

A mivelődés terjesztésével, és ezen korszaki emlékek egész Európában való eláradásával, természetes, hogy az érdekesnél érdekeseb lelhelyek leírásai ezen korszak tanulmányozását is tetemesen könnyítik.

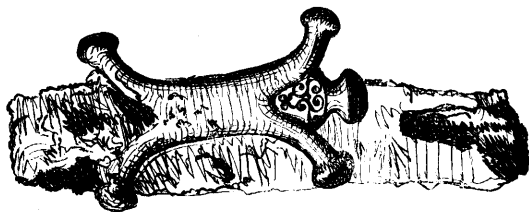
Ilyen igen elhíresedett lelhelynek mondhatjuk az átmeneti szakot jellemző hallstatti östemetőt.

Ezen felső-ausztriai városka szomszédjában felástak 830 sírt, melyeket Simony Frigyes ur 1846—1861-ig nyitattott, és: „Die Alterthümer vom Hallstatt, Salzburg und dessen Umgebung. Sitzungsberichte der phil. hist. Classe der k. Acad. der Wissenschaft in Wien 850. IV. Bd. 338 S. leirt és egy igen érdekes Atlaszszal még élvezhetőbbé tett. A halottak egy része, t. i. 430 el volt temetve, a másik 400 elégetve. A lelt tárgyak száma tett 5153-at, és pedig: 3137 bronzból, t. i. 2270 ékességi darab, 175 edény és katlan, melyek kizárólag égett csontokat tartalmazó sírokban fordultak elő; és 513 vasból; 1036 cserépedény, 62 aranymű, 405 borostyánkő-, csont-, üveg-, állatfog mint amulett. A fegyverek közt említjük a dárdákat, kardokat, gyilkokat, harczvésőket, késeket bronzból, vagy ugyanazon alakukat vasból is, soknak csak éle van vasból, de vannak némely diszdarabok is vasból, és ezek a bronzok alakját viselik.

Átmeneti korszaknak a neuenburgi és bieli tavak ezülpépitményei közt talált műemlékek ugyszintén a turfa leletek: XXIII. Bericht der kön. Gesell-

schaft für Alterthümer in Schleswig-Holstein und Lauenburg p. 23. u. 37. bei Süder Brorup, und Ost-Satrup.

Sajátunkból talán föl lehet említeni azon érdekes vas kardot, (l. 109. ábr.)

109

melyet Szendrön (Borsodm.) találtak. Nyele csinos bronzmű, míg pengéje, mint nem acézolt, vagy a nagy tűzben ismét puhult vaslemeze, hogy valamely edénybe szorítható legyen, össze van hajtv. E remek darab gr. Keglevich Gyulától a m. nemzeti Muzcum. birtoká-

a ment át, és itt Kubinyi Ferencz barátom beleegyezésével, általa készítettett rajz után közöltetik. Átmeneti korszakba helyezi Érdy ur azon sírhalmokat, melyeket az érdi és batabai határban 1847-ben átkutatott. (Arch. közl. II. 33.

Határozottan vaskorszakuk a selzeni sírok, melyeket Lindenschmit fivére: „Das germanische Todtenlager bei Selzen,“ Mainz 1848-ban leirtak, és számos igen érdekes rajzzal kísérték; a Bern melletti Tiefenau harezmezején talált 100 darab kétélű kard, keréksín, lándzsa, vértreszek, lőzablyák vasból, fibulák és más ékszerek bronzból; e tárgyak I. és II-ik századból lehetnek Krisztus előtt.

Hazánkban említjük az igen érdekes szobi sírgödröket, melyeket Érdy Arch. közl. II. 35 l. leirt.

Igen tanulságos Troyon, Description des tombeaux de Bel-Air; Lausanne 1841; továbbá

a különféle angol, francia és német tud. társulatok évkönyvei, melyek újabb korban legnagyobb figyelemmel és mintegy előszeretettel írják le a sírok maradványait, és a legtanulságosb képekkel kísérik.

1) A házi eszközöket illetőleg, találunk :

Aranyszarvakat, melyek több gyűrűből összeállítván, a marhaszarvat utánozzák és a legkezdetlegesb emberi és állati alakokkal díszítették; ezekből itták a bort, sörte, málezt stb. Egyikök $\frac{5}{4}$ rőf hosszú, és a legtisztább aranyból 6 font és 13 latot nyom.

A szűrők és csészék, lapos tálak és gazdag ivópoharak nagy szerepet játszottak, és aranyból vagy ezüstből készültek.

Vas edények, katlan alakuk, aljuk egy darabból áll, a többi pedig négyzögű lemezekből van összeszegezve; ilyenek többször találtak a sírokban és fogantyúkkal is el vannak látva.

A vasból készült kések, valamint más efféle készletek is, a nedves földben a rozsdától megemésztetvén, gyakran, ha már a muzeumokba is kerültek, lassankint foszlanak és elromlanak. Egyesek a faragó késekhez (Schnitzmesser) hason-

lók. Hadd álljon itt egy nevezetes vas kés vagy kard, mely Szendrőn (Borsod m.) találtatván, gróf Keglevich Gyula ajándéka gyanánt a m. nemzeti muzeumba került.

110

A fűrészek még mindig igen tökéletlenek, és — valamint az előbbi korszakbeliek — egyes, a fába illesztett, fogakból állanak.

Ritkán fordulnak elő a vas celték, de a melyek találtattak, a szokottaknál nagyobbak. Ritkák a csiptető fogók is ezen anyagból.

A belföldi műveken legelőször előfordul a sárgaréz, mint a réz és horgany vegyülete.

A favedrek, melyek abroncsai fémekből voltak, többnyire csak ez utóbbiak állottak ellen a századok viszontagságainak. A teljesen épségben maradtak közül csak az osztropataki unicumot ismerjük hazánkban.

A varrótükek még átluggatott csontból állottak, a vas ollók olyanok mint a bronzból valók, és a rómaiak és görögöktől használtattakhoz hasonlítanak. A ruha még mindig nagyobb részt, bőr- és szövet-gúnyákból állott; fejtakarón kívül volt bőr-lábbeliök is; ezeken kívül a nadrág, a derekon összeszorítható kabát, és a köpeny volt egész öltözetük.

A cserépedények tisztább, szilárdabb anyagból, irlából (graphit) készült fényes mázzal feketítvék, milyenek például a csurgóiak; rendkívül öblösök, és a vízfordók helyét pótolták. A czifrázat rajtuk egyszerű, és hasonló a bánfai alacsonyabb balmok alatti, valamint a szilágy-somlyói cseréptüredékekhez is. Ilyen czifrázatok egyenlőségéből a művészet egyenlő szakára és kiterjedésére biztos következtetéseket vonhatunk.

2) Ékszerek.

Az arany karpereczek, függők, nyakláncok e korszakban granátokkal vagy más többnyire laposra készült drágakövekkel voltak kirakva, és gyakran függő sajtolt lemezekkel (Bracteaten) ékesítve. A többnyire tömör, súlyos darabok mutatják, hogy ezen korszak emberei az arany bővében voltak, miért is az ékességek már többé nem álltak nagyobb részt nemtelen, legfőlebb nemesebb fémekkel borított anyagból, a díszitmények kevésbé vannak az aranyba karczolva, mint inkább a fémről ügyesen kivágva, mélyedéseik pedig gyöngyökkel vagy üvegfolydékkal vagy drágakövekkel tarkítva.

Minthogy e korszakban kezdték az ezüstöt, bár kisebb kiterjedésben, ismerni, az azzal való kiverés is divatba jött (Tauschirarbeit), de az arany gomboeszkákból álló filigranmű is; a vert vagy sajtolt modor most veszi kezdetét, és a

dombormű is előtérbe lép. Ha az aranyt ezüsttel vegyítették, ezen ötvényt *electrum*-nak nevezték.

A mi a díszitményeket illeti, azok többnyire sajátágosan bonyolodott, összefűzött vastagabb, vékonyabb vonalokból állnak, stilizált levelek és összevissza kuszált állatok, úgymint kígyók, sárkányok átvegyülnek madárfejekkel; végre előjönnek a szalagok, csomók, bokrok feloldhatatlan tömkelegei. Ezen díszítési módor úgy nyúlik át még a keresztény korszakba is, hogy ellene, mint a pogány előítéletekkel és a hamis istenek tiszteletével összekötött botrány ellen, az egyház főnökei komolyan tiltakoztak. Ezen díszitményi alakok hazánkban tudtommal még eddig nem találtattak; valószínűleg azért, mert ezen korszak felmerülése alkalmával, e vidéken már a görög és főleg a római befolyás kezdett terjedni, úgy hogy nálunk az igen sok bronz régiség közt, eddigelé aránylag nagyon kevés kő- és barbar vaskori emlékekkel találkozunk.

Az ékes, nehéz arany hajtűket csak a férfiak és asszonyok viselték, hajesomóik összetartására, mert, a történetírók állítása szerint, a hajadonok szabad hullámozó hajzattal jártak.

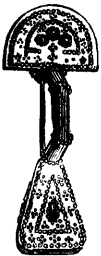
Előfordulnak a pártaszerű fejdíszek aranyból, elülről kettősnek látszó arany nyakdíszszel, mely tágítható, és összeszorítható vala.

Az arany fülbevalók, kisebb állatok- és kapesokkal, ebbe a korba tartoznak.

Kardíszűl szolgáltak a lapos karpereczek, vagy arany és ezüst sodronyból készült tekeresek.

A gyűrűk, melyek 5 vagy több sodronytekeresből állottak, elejükn többnyire nemcsak szélesbültek, hanem kúpalakulag vastagodtak is, és ott köszörültelen, fénytelen termény drága kövekkel, vagy üveg oldával (pastával) ékesítették. A terenyeciekhez hasonló gyűrűk előjöttek Dániában is; egy-egy két és fél latot nyomott.

Az ékszerek közt leginkább előfordulnak a boglár-csatok (fibulák).

Többnyire különféleképen díszített lemezekből és lapokból állanak, kengyelidomu hajlással, hogy ez a ruharedőket fölvehesse; alul gyakran állatfüvel, felső végükön szegletes vagy kerekded gombokkal ékesítvék; de mik e kort leginkább jellemzik a monorc satok (106 ábra). csészeidomu, leginkább aranyozott bronz-lapból állnak, mely fölé már áttört vagy fonott díszből lemez van szegezve, úgy hogy az alsó lap keresztül látszik. A peczke hátul van.

Előfordul a lóherlevél idom, hasonló díszszel, vas peczekkel és creszszel; de a keresztformák sem hiányzanak, és pedig a nők sirjaiban párosan, mivel talán a mellnek mind a két oldalán viselték.

Az ezüst gyűrűk, karpereczek, hajtűk stb. szintén az ékszerekhez számítandók; az utóbbiak arany gombokkal bírnak, és néha fél rőfnyi hosszúak, mi az ősi népek hosszú hajairól tanúságot téshen. Példa erre Bonstetten „Recueil d' anti-

quités suisses“ III. tábláján előforduló hosszú és erős bronz-tűk is, melyek azonban meglehet, hogy más ezélokra is használtattak.

Ezen ékítmények nem csak piperéül szolgáltak, hanem pénz helyett is használtattak; ez történt az ezüst edényekkel is. (L. Arch. közl. V. 8. I.)

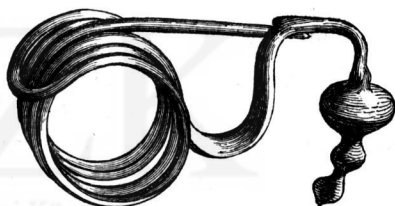
A régi sírokban fésűk is találtaknak a külön alakú hajtűkkel együtt, de ritkábban, és többnyire elefántesont darabokból összeillesztve; fogaik pedig egyenkint alkalmaztattak a csontba; ritka példa erre az osztropataki elefántesont fésű ezüst szegeivel.

A vas karikák, melyek karpereczekül használtattak, néha arany fonállal, vagy lemezekkel, néha ólomékítménynyel vannak kirakva. De vannak egészen egyszerűek is, mint az ide mellékelt, Taron, Borsod megyében találtatott, mely Ipolyi kanonok ur birtokában van. (112 ábra). Előfordulnak ilyen karikák tiszta ónból is.

A vas fibulák közül ide csatolok egy díszes példányt, mely egy régi bronz fibulának (l. 79 ábr.) tökéletes hasonmása; ez is Taron találtatott, és szintén Ipolyi kanonok ur szíveségéből közöltetik. (113 ábra).

112

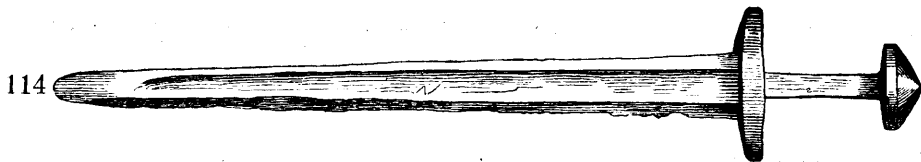
113

A gyöngyök, mint a legkedvesebb és legelterjedtebb dísz, különös figyelmet érdemelnek, mivel a vad emberek ezekben, mint mai nap is, legnagyobb gyönyörüket találják; készültek rendesen borostyánkőből, üveg-, kő-, égetett agyag-, hegykristály-, karneol-, elefánt- és más csontból, tengeri csigahéjból stb. Gyakran kis, egyenes oldalú fémtokokba foglalvák; néha egészen aranyból, vagy aranylemezről is állanak, de gyakran ezüstből vannak, tömörön vagy agyagmagra öntve, vagy ráhajtván, még mozaikfélelőből is állnak t. i. apró üvegdarabkákból, melyek puha agyagba erősítettven, megszáradásuk után kiesiszoltattak. Vannak esetek, hogy a belső üveg magra, arany vagy finom üvegszálak rakatván, ezeket ismét üveggel vonták be és így a gyöngynek sajátos fényt kölcsönözvén, azt a koptatás ellen védték. Ilyenek bizonyosan drágák valának, csak az előkelőké lehettek, és alkalmasint a külföldről hozattak be.

Hazánkban igen sok arany ékesség találtatott; de mivel többnyire általában, minden tudományos fürkészés nélkül, és pedig rendesen darabonként a negyedik, ötödik kézből került gyűjteményeinkbe, korukat sem lehet meghatározni.

A külföldiek közt említjük a fűhenit 1833-ból, ez áll 49 darabból, 8 font 7 latot nyom, és 1120 species aranyra van becsülve. A IV. századnak tulajdonítatik Kr. születése után. A mulsumi a VI. századból egy melldísz foglalt, mely a koppenhageni muzeumba jutván 12 és fél aranyat nyom.

A fegyverek a bronzkorszakiaktól feltűnően különböznek. A vaskardok (spathae) többé nem nádlevél idomúak, hanem egyenlő szélességűek, kerek vagy szögletes hegygyel, 2–3''-nyi szélesek $2\frac{1}{2}$ – $3\frac{1}{2}$ -nyi hosszúak, egy pedig csak egy éllel, ritkán kettővel.

A markolat fából, bőrből, csontból vagy agancsból áll; fémlemezekkel volt díszítve, a penge felé kis paizsidomu véddel, a keresztvasnak, hártó lemeznek kezdetével, végén gomba forma gombbal, mely gyakran — az itt legelőször előforduló — ezüstitel, aranynyal, elefántcsonttal, kövekkel stb. volt kirakva, néha egészen ezen nemesebb fémekből áll, és arany lánczokkal díszesítették.

Még gyakran előfordulnak a bronz markolatok, de a régi egyszerű alaktól megkülönböztetve. Csinos az, melyet a nemz. muzeumnak gr. Keglevich Béla ajándékozott; lelhelye Szendrő (Borsodm.). Pelengéje tekeresformára össze van hajtva, (109 ábr.) hogy a hamvederbe a csontokkal együtt beleszorítható legyen. Az égetés tüze által puhult-e annyira a kard, vagy már magába volt-e oly engedékeny, nem tudjuk; de azt tudjuk, hogy az aczélezés feltalálása előtt a keményebb bronzkardokat jobban szerették, mert az igen is lágy vaskardokat majd minden vágás után újra kellett visszaegyengetni.

Szépek azon áttört, alakokkal díszített és gyöngyökkel kirakott markolatok is, melyek a hallstatti leletek közt ábrázolják.

A markolatnak változtatását szükségessé tette, a kardnak hosszabbítása, és így az ellensúlyozás tekintetéből nehéz gombbal volt ellátva.

Kardjaikat a régiek annyira szerették, hogy, valamint harszi lovaikat, saját neveikkel elnevezték, pl. Siegfried, kardjának Balmung volt a neve. Unicumque fere gladio proprium nomen fuit. L. Keysler Antiq. Septemtrionales et celticae 1720. 160 l.

A hosszú kardon kívül, még gyakrabban, divatban volt az $1\frac{1}{2}$ –2'-nyi, egyélű rövidebb kard, harcokés, vágókés (seramasax) gomb nélküli markolattal; ezt a spatha mellett, jobb oldalon hordozták.

A kardokhoz tartoznak a hüvelyeken kívül, melyek fából készülvén, díszesek, arany-czüst foglaltal, gyűrűkkel, és véggombokkal voltak ékesítve,

a kardkötékek és övek, melyeknek csatjai erős monoru gyűrűk, alul széles pöczőkkel, vagy a mai csatokhoz egészen hasonlóak is lehetnek.

115

A harc szekere (franziska) egyszerű, hasonló mai ácsszekerezéinkhez, elül széles, hátul lapos, ez hajításra is használtatott.

A rézesákányok vas éllel, az átmeneti szakba sorolandók.

Ha a régiek a fegyvereket úgy hordták, mint azokat sírjaikban találjuk, úgy a hosszú kardot a bal oldal illeti, a kelteknél a jobbik. De előfordul úgy is, hogy jobb lába mellett, bal kezében van; vagy markolatja még feje fölé is emelkedik, a kard pedig jobb hóna alatt térdig ér; vagy megfordítva markolatja a bal ágyék csuklyójánál van, hegye a hónon alul kiáll, a szíj pedig a mellen vonul el.

Hasonló változatossággal fekszik a kisebb kard is, t. i. hasán a bal könyöktől a jobbik térdkalács irányában; hason a jobb ágyékesontnál van a markolat, hegye a bal könyök alatt; vagy mellén fekszik, hegye a jobb tüdő felé irányozva, míg markolatja a bal vállkules fölött kiáll; a jobb lábszár mellett, hegye a térdkalácsnál stb.

A franziska, milyen Childerik király sírjában is találtatott, a jobb sipcsont irányában élével kifelé; vagy ugyanazon oldalon, de élével a lábtőnek irányozva, vagy a lábközéppel egyenközűen, nyelével a térdhajlás alatt fekszik.

Innen kitetszik, mennyire változtatták az eltakarításnál a fegyverek irányát; sőt lehettek ős nemzetek, melyeknél a kardokat a hullák fejéi alá rakták, mint ezt Ezechiél jósló 32. fejj. 17. verséből tanulni lehet.

Leggyakoribb volt a kézben hordott hajítható dárda, kelevész, néha kampóval ellátva; végük mint a nyilaké többnyire keskeny, néha szögletes is, ritkán levélidomú. A franziskával eltemetettek ritkábban birnak nagy karddal, ha nem erősebb lándzsával vagy kelevésszel, melynek hegye a jobb lábtő mellett fekszik. A nagykardosok, és azok is, kiknek kardjuk nincsen, két-három kelevésszel vannak ellátva; a legnagyobb jobb lábuk mellett fekszik, a kisebbek lábaik közt, hegygyel lefelé irányozvák. *)

Ezen észleletekből kitűnik, hogy e tekintetben általános szabályt felállítani lehetetlen.

A horgokkal ellátott dárdák csak a vaskorban kezdenek feltűnni.

A nyilak, melyeknek hegyei szintén számosabban jönnek elő, többnyire laposak, bár vannak 3—4 szöglettek is. A nyilaknak, valamint egyéb hegyes hajító

*) A fanyelet a kelevészekenél valamint egyéb fanyelű fegyvernél ritkán lehet épségben találni, azonban hosszuk, az oly sírokban, melyekben a fémrészletek még eredeti helyükön fekszenek, könnyen meghatározható. Ebből ismét kitetszik, mily gonddal kell eljárunk a sírok leleplezésénél, minthogy a fegyverek fekvése, nyeleik hossza és egyéb minőségei, ezen tudomány további kifejlődésénél, az írott jegyzeteket pótolják és igen keresett adatokul fognak szolgálni.

fegyvereknek hegyei már a bronzkorban és pedig nagy számmal készültek, úgy hogy azokat tokokkal lehetett a nyél végére szorítani.

Találtatnak a nyilakkal gombneműek is; ezekről gyanítják, hogy a nyilak végeire azért alkalmaztattak, miszerint azok éleit megvédjék.

A véd fegyverek közül a sisakok és pánczélok ismét gyéren fordulnak elő; talán azért, mivel az első fából lehettek, és állatbőrökkel, ezek szarvai is megtartatván, voltak behúzva, és így elkorhadtak, vagy hogy a vitézek többnyire hajadon fővel harczoltak; a vérték pedig, ha akármily erős kelméből állottak, szintén elmállottak. P u s z t a - S z . - G y ö r g y ö n 1858-ban, a kukoriczás földön Horváth Ferencz és Bláh Mihály, hajdu-büszörményi lakosok tűzhelynek gödört ásván, először bronz sisakra akadtak, mellette egy másikra és 6 nagyobb edényre, ezek alatt pedig valamivel mélyebben 30 kardra, melyek a legszebb rendben úgy valának lerakva, hogy váltogatva az egyik hegye a másik markolata felé állott. Azonkívül négy edény fogantyu is találtatott.

E ritka kincsnek egy részét a rézöntőhöz vitték, néhány darabját, hazánkat minden irányban átkutató régiséggyűjtő Graffenried ur vette meg.

Találtatnak ugyan olyan vérték is, melyek apró gyűrűcskékből, lemezekből, pikkelyekből stb. állanak, de ezek mesterséges szerkezetük miatt drágák lehettek, és ritkán fordulnak elő.

A paizsok átalánosabbakká váltak, és vas púpjaik, melyek sokszor kerek kalap idomúak, és aranyozva találtatnak a sírokban, többnyire fájuk nélkül; előjöttek festettek is, de ritkábban. A közvitézek közül nem mellvasa, hanem mellbőre is kevésnek lehetett, paizsaikat fűz-vesszőből fonták, a beszínezett deszkából készültek alkalmasint az előkelőbbeket illeték.

A ló a vitézzel eltemettetett, mert azon nézetben valának, hogy lóháton elébb érhetnek a Valhallába; s így nem ritka eset az, hogy a sírokban a lószerszámok és a csontváz részei is leletnek; sőt néha az egészen földiszítt ló elégtetett. Innen máig is uralkodik azon divat, hogy a magas rangúak, főleg katonák temetésénél, a g y á s z p a r i p a a hullával kivezettetik. Keysler 169. l. A v a s z a b l y a helyett csak a k a n t á r j ö e l ő ; ez egyszerű, és gyakran ezüsttel van kirakva.

A karika nélküli hegyes s a r k a n t y ú k nagyobbak mint a bronzkoriak és csak a bal lábra voltak alkalmazva; előfordulnak, bár igen ritkán, k e n g y e l v a s a k is; de ezek több régiségbuvár véleménye szerint már a későbbi korszaknak jelvényei.

Általános jellemzés.

Minél közelebb jutunk azon k o r s z a k h o z , melyben a görög műveltség hanyatlásával a világfoglaló rómaiak uralma mindent elnyelt, mindenre kiterjeszkedett, annál nehezebb az emberiség fejlődésének korszakait határozott kirívó jellemek által megkülönböztetni. A miveltebb stadiumokon elenyésznek a nemzeti külön-

ködések, és a polgárosodás áldott hatása kiegyenlíti a népeket szokásaikra, ruházataikra, szükségleteikre nézve is.

Mennyire folyhatott be a vad északi népekre a világ uraival való közlekedés, könnyen gondolhatjuk abból, ha az emberi nem majmolási ösztönére pillantunk, mely ösztön nem csak a barátságos vagy szükségleti érintkezésből tud hasznót húzni, hanem még az ellenség zsákmányát is felhasználja, és ezt gyakran még nagyobb kedvvel, szükségeinek szaporodásával.

Az új fémek feltalálása és feldolgozása a vas-kor külső képét egészen átváltoztatta. Az anyagok szaporodásával, szaporodott azoknak átídomítási sokfélesége is. Az emberek szükségleteik könnyebb előállítására által egyrészt az iparban, másrészt a művészetben is tágabb tért foglalhattak, kényelmesben használhatták eszközeiket, mi által az életszükségek szaporodása is feltételeztetett. Tunya és ügyetlen módnak tartván, izzadva keresni azt, a mi harcmező és pusztítással munka nélkül is megszerzhető volt. Tacit. Ann. II. 14. fej. Ugy hiszem nem hibázunk, hogy ha a vas korbeli előkelő barbart a miveltség alsóbb fokán álló rómaiakkal érintkezésbe hozzuk; s így legújabb vívmányainktól eltekintve, melyekről a régi nemzeteknek fogalmuk nem is lehetett, azt mondjuk: hogy a mi a szegényebb népünknek ruhára, lakásra, iparára és kereskedelemre nézve egyáltalán találtatik, azt ezen kor népeinél, ha mindjárt csak kezdetlegesen feltennünk nemcsak lehet, hanem hogyha természet ellenére ugráshoz nem akarunk folyamodni, feltennünk kell.

Azért vessünk egy pillantást ezen korszak embereire, mint azok jellemzését Tacitustól találjuk, azt híven, hogy az előtte ismeretesebb germánok jellemzése alkalmasint a többiekre is fog reá illeni, és nemcsak Tacitus korára, hanem előtte néhány századra is megállani:

„Hazaiakról körülbelől ezt mondja: Még terméskő vagy téglá sincs náluk használatban, mert mindenhez alaktalan építőszert vesznek tekintet és csínosság nélkül, u. m. fát és földet. Némely részt szorgalmasan bemázolnak oly tiszta és fényes földdel, hogy festésnek és színes rajznak tetszik. Földalatti putrikát is vájnak ki, és azokat sűrűn ganéjjal földik, hogy télre menhelyük és szemes jószáguknak vermekül szolgáljanak.“

Művelték pedig a zabot, rozsot, búzát, árpát a ser készítéshez, kölest stb. A borsót, lencsét, babot, neveik után ítélve a rómaiaktól vehették. A zöldség közt nagy gyökerű retket, spárgát, paszternakot és más édes gyökereket neveltek.

A méhtenyésztés igen el volt terjedve, a méz és a méh-ser fűszerül szolgáltak.

Marhájuk kis szarvu, vagy szarvnélküli volt, és vézna külsejű. Bőrüket ruhául, szijakul és paizsfedőül használták. Ismerték a tejet, vaját és sajtot. A juh, sertés, lud, tyúk és galamb házi állatok sorában álltak, valamint a kis patájú ló is, mely az embert a kutyával vadászatra és csatába kíséri.

Hosszu dárdájukat és kardjaikat mind két kézzel használták. Paizsaik néha simított szarvból állottak, csak az előkelőbbeknél vaslemezből, és vastag bőrből. A köfegyver már igen meggyérült.

Ezen kor kézművességét és iparát szándékozáva rajzolni, még ezen szaknak sem vagyunk kepecsek valami kő- vagy égetett anyagból készült építményeket biztossággal tulajdonítani. Azonban, ha fából is állottak, mint ez sokkal később is meg volt és mai nap is a fa-dús északi tartományokban található *) a vas eszközök segítségével már tökélyesebbek lehettek az előbbi szakok lakhelyeinél.

Kovácsaik ügyesek valának, és mivel a fegyver és ékesség a vándor vitézeknek fűdiszük és majd minden vagyonuk volt, előkelő szerepet is játszottak már azért is, mert valószínű, hogy a fegyver- és ékszerkovács közt, a ki később is mindig „Goldschmied“-nak hivatott, különbség nem volt; a művek szépsége pedig a készítő ügyességétől, nem pedig a czéh különbségétől függött.

Azon idomtalan, kezdetleges földmívelési eszközök, vastag nehéz lánczok, melyek kavicsosul burkolva, megrozsdásodva hazánkban itt-ott találhatunk, és p. o. a keszthelyi grófi könyvtárban, a magyar nemzeti Muzeumban őriztetnek, eléggé tanúsítják mily keserves lehetett annak, ki földjét mívelte, és a vadászat-, halászzattal, vagy marhatenyésztéssel nem foglalkozott, birtokának munkálkodása, oly esetben eszközökkel. Jó lesz jövőre, ilyen eszközök lelhelyeit feljegyezni, és azokat mint ősi gazdászatunk elsőbb zsongéját gyűjteni és tárainkban felállítani.

A hajókázást a kereskedésnek nagyobb kiterjedése teszi fel, hogy a vas-szerszámokkal, főleg a szegek, iszkák segítségével nagyobb, kényelmesebb hajókat lehetett készíteni, természetes.

A mi pedig a kereskedést leginkább élénkítette, az a pénznek**) feltalálása volt. Minthogy cauri- vagy tengeri csigaféle pénz nálunk divatban nem is lehetett, valószínűbb az, hogy itt is a fémdarabok, vagy belőlük készült ékszerek, p. az aranygyűrűk, melyekből a szükséges részleteket le lehetett vágni, az érmelt pénzt helyettesítették. Innen a tekerces gyűrűknek rendkívüli kedveltetése, mivel hogy egyes daraboknak levágása után is, alakjukat mégis megtartották, és használhatók is maradtak.

Birtokában valának az arany rudaknak is, melyeket lemezekké kalápcoltak, hogy hajlékonyságuk által, tisztaságuk annál inkább bebizonyuljon.

Legközönségebbek voltak az arany-, ezüst- és bronz-karikák; ezekből igen diszes lánczokat fűztek össze, az egyes szemek rovatosak valának, ha csakugyan pénzneműeknek szabad azokat tartanunk, ótalmul a lereszelés ellen. Ilyen igen diszes láncz őriztetik Szarvaszórul Mármarosban a m. nemzeti Muzeumban. (l. Arch. közl. V. köt. 1. füzet. 41. l.)

A vert pénz kereskedés útján hozatott be. Minden egyes darab nagy szerepet játszik a leletek meghatározásában, és mivel kevesebb helyeken találhatunk, még

*) Ennek ellentétéül, a kőházak és templomok római modorban épülteknek is hivattak még a középkorban is.

**) A régi pénzről vannak érdekes értekezéseink: Érdy Jánostól Tud. Társ. 1840. 315, és Kiss Ferencz értekezése: a karika pénzről Arch. közl. I. 174.

azon műemlékek időszakának megalapításánál is igen nagy befolyásuk, melyekkel érmek elő nem jönnek. A barbar pénzek némely nemére nézve hazánk a legbővebb lelhely, mint pl. hozzuk fel a 116 ábra alatti német Jahrendorfit és Szathmár vidékit,

116

és

117

(117 ábr.) ilyenek nálunk szerteszét találatnak. Halljuk, milyen véleményben voltak nálunk ezen pénzekről íróink :

Amaz igen vastag régi német gomb szabású ezüst pénz neme, mely a képekre nézve igen különböző — ezen t ó t n e m z e t ? fejedelminek veretett pénzének látszik lenni. Mert ámbár ez a pénz találkozik immár szerteszét a külföldi gyűjteményekben is — de hogy innen vitetett oda, az abból is kitetszik, mert a föld gyomrából csak Magyar- és Erdélyországban szokott előkerülni, és sehol oly bőven nem találkozik, mint nálunk. — Eme pénznek némely darabjain olvashatni a fejedelmek neveiket is, melyek szép deák betűkkel ki vannak verve, úgymint : A d n a, A t t a, Auscro, Bia, Biatec, Busu, Cobliob, Covnos, Donnus, Dubno, Eccαιο, Evoiv, Monnor, Nenet, Nonnos és több másokat. — A Bia és Biatec névvel veretett pénz nálunk oly közönséges, hogy azt a legkisebb gyűjteményben is feltalálhatni. Ebből azt lehet kihozni, hogy ez a fejedelem alkalmasint egykor ezen a tájon sok ideig uralkodhatott. — Sándor sokféle VII. 48. l.

A barbar (frank, gal, belga) népek érmei egyik oldalon levő bélyegjük azt mutatja, hogy görög, vagy phoeniciai, vagy római gyarmatoké voltak, mert azok veretjeinek utánszásai, míg a másik felük a barbar ízlésnek felel meg. Alakjaik olyanok, mint a gyerekek első rajzkísérletei. Azok, melyeken a tekervényes húzások és szalagok túlnyomólag feltűnnek, a scandinaviai művekhez sorakoznak.

Valamint a sírokban talált érmek, úgy más művek is tisztán rómaiak, byzantiak, keletiek, nyugat-európaiak, vagy szorosan belföldiek lehetnek.

Rómaiak a nagy fémkészletek, főleg melyeken tisztább ízlésű domborművek látszanak ; fogantyús, vagy füles edények, tüvegholmik, fém tükrök stb.

Byzantiak az arany ékességek, félhold ezífrázatu művek, érmek.

Keletiek az ezüstművek háromszögű díszítményekkel ; a nyugat-európaiaknak tekervényesen fonott ékítményeik vannak, melyeneket még később a kezdő betűk is mutatnak a miniatűrökön ; ezek a képzelvényes állatfők és növénydisz helyeit foglalják.

Természetes dolog, hogy egyáltalán a szigetek, és a tengervidékek partjai, elébb tettek szert déli műveltségre, mint a tartományok belebb eső részei, melyek a

foglalásnak tovább állhattak ellen, és így függetlenségük rovására a romlásnak indult hódítók polgárodását nyerték cseréül.

Akármily nagy volt az északi istenségek száma, mint azokat már a múlt század első tízéideiben megjelent munkákban, pl. *Antiquitates Selectae Septemtrionales*-ben olvashatjuk, bálványaik ezen korban is igen ritkán fordulnak elő, vagy anyaguk, melyből készültek romladozása, vagy a keresztény hitküldérek általi elrombolásuk miatt. — Tudjuk a szentek életéből, hogy szent áhitatukban nem csak egyes bálványokat összezúzták, hanem szent érdeiket, forrásaikat stb. elpusztították. Bizonyos, hogy hazánkban is több ily emlék állhatott fen, mert nem csak a helynevek tanuskodnak erről, hanem a határjárások is, melyekben ezen szó bálvány ismételve előfordul. (L. Jerney Magyar Nyelvkinések 10. l.) — Sőt tudjuk törvénykönyveinkből, mily szigorú szabályok kellettek, hogy a pogány áldozatok emléke hazánkban eltöröltessék.

Ezen korszakban is a bálványok gazdag ruhával voltak földíszesítve, és drága karikákkal övedzve; így kell legalább, külföldi régészek tekintélye után indulva, azon czüst övet értelményeznünk, mely éle miatt, és azért, mivel nyitható nem volt, hogy ember által használtathatott volna, nem is gondolható.

Az arany tömör gyűrűk, ezekből három 76 latot nyom, meglehet, hogy az oltárokon, az eskü letételnél feküdtek, mert ember, ha csak hajkapcsolónak nem — alig használhatta azokat.

A kökerítések ezen korban is belenyúlhatnak, és sókféleképen magyarázhatnak. Első helyen említettnek:

a) a kögyűrűk mint a birói gyűlések, az ítéletek szentelt helyei. E gyűrűk közepén ülének magas kódúcokon a bírák^{*)}, a nép pedig a kökörön kívül állt.

b) a viadal helyek; hosszukás négyszögek, szögleteiken nagyobb kövekkel.

c) az áldozó helyek, ide hajdan minden kökerítést számítottak, melynek közepén nagyobb, oltároknak vélt, kövek álltak, de ezeket később az elhagyott kőkamrákhoz számították.

d) a hajóforma kerítések, egészen hajóalakot mutatnak; némelyiken középett az árboczfá nagyobb kö által, az evezők padjai pedig, egyenközü kövonalak által képviseltetnek.

Ha a temetkezési helyeknek ezen korszakban is szokottnál nagyobb figyelmet szentelünk, senki sem fog csodálkozni, minthogy az itt-ott véletlenül elszórt ősrégi készleteken kívül, egyedül és majd kizárólag a temetkezési helyek azok, melyekben gyakran érintetlen, bármily csekély edényrészleteket vagy eszközöket találhatunk.

*) Karinthiában, még a középkorban is ily kódúcra kellett a hercegnek ülnie, midőn neki a nép hódolt. (l. Mitth. der k. k. Central Comission für Baudenkmale 1862. 274 l.) A régi morva hercegi thron is faragott szikladúczból állott. Dudik Mährens Allg. Geschichte, IV. 265. l.

Míg északon a temetkezési helyek fölötté változékonyak valának, délfelé majdnem egyedül sirhalmokbani hamvedrekkkel, vagy a pusztá földbe temetett vázokkal találkozunk.

Lássuk röviden az északi népek sirjait. Itt a holtakat kőkamrákba, kőszekrényekbe temették, vagy a hullákat elégetvén, hamvaikat vedrekbe, vagy kisebb köurnákba szedték; vagy ülő helyzetben ásták el, és pedig magánosan, vagy családosan; a csatákban elhullottakat lovaikkal, kutyaikkal, solymaikkal és egyéb kedves állataikkal.

E korszakban előfordulnak az úgynevezett kőházak, kőlapsírok, kőlapból készült koporsófélék, melyek nyugatról keletfelé irányozvák, a fejek fölött néhol mintegy zárt kémény emelkedik. A csontváz rendesen a földön fekszik. A melléklet nem oly gazdag, mint a barázda síroknál, bár a készleteknek minden neme előfordul. Még eddig ilyesféle sírokban érmék nem találtattak, ámbár azok a körülöttük fekvő földeken a rómaiak és a karolingiak korából gyakran előjönnek.

E sírok elrendezése és tartalma valamint egyáltalán a némethoniakkal, úgy a franczia sőt a kelettengeriekkel is megegyez.

Mi a köurnákat illeti, bár nehezen készülhettek fémesszközök nélkül, még sem engedhetnek tökéletes meghatározást. A melyek előjönnek, igen puha kőnemből, vagy négyszögű apró lapos kövekből készültek, vagy kerekdedek, és vas fogantyúval vagy abrincsesal ellátvák. A felső karimán néha ezífrázatok vannak, néha csészeformájuk és szabad kézből készültek.

De ezen kőkészletek nem álltak szabadon a föld felületén, hanem többnyire halmok alatt keresendők, melyek emberi kéz által összehordott földdel készültek, és így a természetes, sokszor velük egyenlő, főleg ha megcserepeket és más régiségeket tartalmaznak; halmokból könnyen megkülönböztethetők. Ezek nem csak a mi vidékeinken, hanem a tengerpartokon is Görögországban és Kis-Ázsiában előjönnek, hol hajdan áldozó vagy őrhelyeknek tartattak, és talán arra szolgáltak is.

A vaskori, északon ritkább, sirhalmokat jellemzi az, hogy a hullák nincsenek elégetve, és többnyire a ló vázát is tartalmazzák. Ezekben előjő a vaskard, a sarkantyú, a kengyelvas, a zablya és a keresztrúd.

A tengeri kalandozók hajókba vagy egy törzsből vájt koporsóba temetettek el.

De találnak a halmokban néha faépítményeket is, mint a csurgói-akban, melyek ritka magasságuk által nagyon feltűnők. Az ilyenekben talált hullák néha elégetettek, néha égetlenek, és ülve fordulnak elő. Ilyenekben, melyek a késő pogánykorszakhoz tartoznak, néha ritka régiségeket lehet találni. Még a IX. század végén Kr. után Gonn dán király halmában lévő kamara 11 rőfnyi hosszú, $2\frac{1}{2}$ rőf magas volt, és cserfa-gerenda fűdéssel birt. Minthogy e sirt már régen kirabolták, az újabbkori tudvagy nem lőn általa kielégítve.

Sokszor természetes halmokba is temetkeztek az őslakók. Akkor mellettük

és bennük arany-*) , üveg-ékességeket, mozaik gyöngyöket stb. találnak, és mivel egy helyen több váz is fordul elő társaságban, némileg a kereszténykori temetkezésre teszik az átmenetet.

De sokszor olyan halmok is fordulnak elő, melyek felül vagy oldalt bronzkori műveket és hamvvedreket rejtenek, míg alsó mélyebb részeikben kőkori kőkamarákkal bírnak.

Minél közelebb áll valamely temetőhely a keresztény korszakhoz, annál inkább tűnnek el a halmok, és a halottak égettetés nélkül lapos, barázdás sírokba temettetnek egyesülve vagy szabad földbe, vagy kőlapok közé.

Egyáltalán arccal kelet felé — van azonban példa, Lindenschmit munkájában p. 8. tab. 9., hogy a hullának homloka térdét éri; a férfiak egész hadi készletükkel, állataikkal — a nők gazdagon diszesítve fekszenek.

Minthogy ezen korszak hozzánk közelebb áll a többinél, nagyobb nehézségeket gördít eléünk; miért is szükséges, hogy a vaskori temetőhelyekre több gondot fordítsunk. Ennélfogva alkalmasnak tartottam legelől némely angol-szász sirt leírni, mint azokat az *Archaeologia* XXXVIII. és XXXIX-iki kötetben ezim alatt: „*Researches in a Cemetery of the Anglo-Saxon period*“ találtam. A sírok mind egyen nagy pontossággal és gonddal leírva, valódi példányai annak, miként kellene mi nálunk is ilyen fölfedezéseknél működnünk.

A férfi sírokban például: a hulla jobb keze mellén nyugszik, alatta kardja; bal keze a kardon nyugszik, gombja a könyök alatt; kése oldalt van; a lábak bokánál keresztben állnak, a térdek meghajtvák, a kelevész hegye a jobbik vállnál; lábánál bronz katlan.

Más sírokban, hol a jobb kéz van az oldalhoz támasztva és a bal a hason fekszik, hol a bal van az oldalhoz illesztve, és a jobbik fekszik a hason; van eset, hol mind a két kéz oldalt, vagy a hason fekszik.

A lábak keresztbe fekszenek a bokánál, hol jobbra vagy balra hajtvák, hol ismét a térdnél felhúzvák.

A két jobb vagy bal oldalon, a mellének egyik vagy másik részén találták. Így van ez a karddal és kelevésszel is. Majd egyik, majd másik oldalon fekszenek. A paizs dudora a mellén, hasán, térdén, és bokájánál is fordult elő. Találtatott két esontváz összefont karokkal ugyanegy sírban.

A fegyvereken kívül számos aprólék is találtatik egy halomban, mintha valami zacskóból kiesett volna. Így például az ágyéköv körül apró kések,

---

*) Északon akadtak sírokra, melyekben 8 fontnyi, azaz 2200 aranyértékű aranykincset találtak; egyáltalán azt kell mondanunk, hogy a régiek aranynyal bővelkedtek, ezt hadjáratáik által szerezték és néha biztosítékul elásták, vagy magukkal eltemették. Azonban bizonyos, hogy a kincsészek a temetőhelyeket már századok óta turkálják és gyakran már ki is rabolták. Feltűnő, hogy északon, hol igen sok halom van, száz halomra alig esik egy, melyben valami nagyobb értékű dolgok találtatnának. A legtöbb kincs, mely ottan előfordul, rendesen a nagy kőtáblák alatt, a homokgödörökben és a földben rejlik.

fésűk, fibulák mindegyik vállnál egy-egy darab, csatok, csipeszek, vas- és bronz-tűk, csont- és agyag orsó-gombok, kétnyelű vonókés, kar- és ujjgyűrűk, üveg gyöngyök, a kardmarkolat díszítményei, néha a szájjában érmek is, melyek a korszak meghatározására való befolyásukat már fenebb említettem. A lábknál pedig urnák, cserépedények, üveg ivó poharak, melyek alul gömbölyűek, úgy hogy csak szájukra lehetett őket felállítani, állatfejek stb.

Ha a csontváz szerkezetéről, a kaponya varrányairól, a fogak minőségéről nem tudnánk a váz nemére, korára következtetést húzni, maguk a sírokban mellettek elégségesek arra, hogy a hulla neméről bizonyosságot tegyenek; mert a fegyverek teljes hiányában, a pipere nemek jelenléte elégséges arra, hogy a női sírra rá ismerjünk.

A test fekvésére és a végtagok irányára nézve itt sem találunk bizonyos következetességet. Majd jobb, majd bal oldalon, meghajlott térdrel fekszenek. A kezek oldalhoz támasztvák vagy a mellen, hason, vagy az oldalak mellett egyenesen fekszenek. A nyak körül néha egy nagyobb fényes fehér, üveggyöngy, vagy kettő-három összekötve, és kék, zöld színűek; agyag gyöngyök, ambra és borostyánkő ékeségek is találtak. Vállain hajtók, fibulák, gyakorta kerekdedek, majd ismét keresztformák; mellén csatok, széles késpelengék, melyek majd minden sírban előfordulnak, néha fémteknyőikben is; a kezükben néha gyöngyfüzér szemei, apróbb kések, csipetők, gyűrűk ezüstből, bronz és fehér ércből, orsó karikák üveg-, fűsont-, közsűrűlt kristály- és terracottából; vas kulesok és kulestartók, fésűk, bronz karpereczek, vas gyűrűk; a táskák ezüst foglalatja; lábknál fekete urnák cserépből, csontokkal, üveg poharak halvány-kék anyagból, fa-edények, bronz tálcák madárvázokkal. Nem hiányzanak az érmek sem, melyek a rómaiakkal való összeköttetésre mutatnak. Nagy Constantin, de Caracallától — Hostilianusig is, azaz: 196-tól 251. Kr. utánig utalnak.

A gyereksírt a nélkülözhetlen kés és a mellén levő fibula jellemzi.

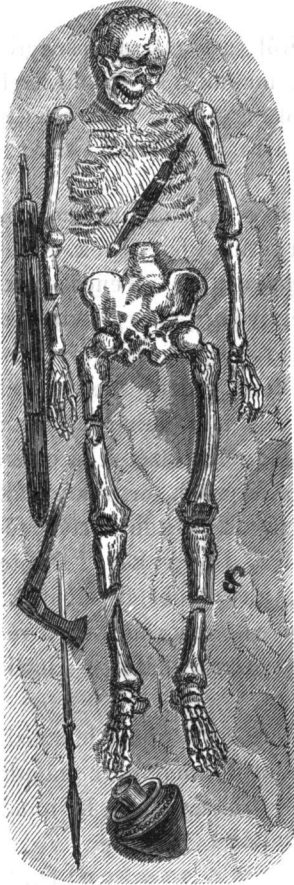
Már ezen síradalékok sokfélesége eléggé mutatja, mennyire haladt ezen korban az emberek műveltsége, mennyire szaporodtak szüksegleteik, ha mind ezt életben használni, haláluk után pedig sírjaikba elvinni tudták!

Franciaországban feltűnők és igen érdekesek a samsoni franque korszakú temető ásatásának eredményei (Annales de la Société Arch. de Namur), melyekből hasonlítás által sokat tanulhatunk saját honunkban talált e korbéli sírokra nézve is.

Észak-németországi pogány sírok tartalmáról érdekes Rhode munkáját olvasni: „Cimbrisch-Hollsteinische Antiquitäten; Keysler Antiquitates Septemtrionales et Celticae.“

Silesiai efféle régiségekről szól Volkmann „Silesia subterranea“-jában, és Stieff „de Urnis Lignicensibus“, mely iratok már 1704. és 1720-ban kijöttek, s így tanuskodnak arról, hogy mennyivel előbb fordították ezen tudósok figyelmüket az őskori műemlékekre.

Igen tanulságos továbbá a selzeni temetőről való tudósítás, melyet Lindenschmit „das germanische Todtenlager bei Selzen“ című munkájában közölt. Ámbár lényegileg az angol-saxon sírokkal megegyeznek, mégis szükségesnek tartjuk a következőket kiemelni: A vázak fejesontjai erősek, épek, fogaik fényesek,

118

kar- és lábszáraik igen nagy testű emberekre mutatnak. A felső soriak déltől északnak feküdtek alig 3'-nyi mélységben, bár találtattak 6—10'-nyi sírok is; míg az alantibbak nyugatról kelet felé néztek.

A fej többnyire jobbra vagy balra van hajtva (116 ábra), néha a mellen fekszik, a kezek a test mellett egyenközt nyugszanak, vagy a jobbik a hason fekszik, míg a bal az ölben fekvő kard markolatját tartja. A lábak egyenközt kiterjesztvék.

A harcosoknál az övnek nyomai előjönnek apró szögekben, ezüst csatokban; mellükön egy-két bronz kapocs van. Jobbjuknál a kard, egy két kelevész, a harezi bárd, a balnál az erős kés, bronz rudacs, csontvessző. Mindkét lábukon a bokánál kis fehér fém lemezek. tán szíj-foglaltok, mindegyik térden finom csatoeska; a bal lábon vékony vas sarkantyú. Lábaiknál, vagy azok közt, gyakran a test közepe felé vannak az agyag-eserepek, bronz kapesokkal, nagy üveg gyöngyökkel, bronzlemezek közészorított kemény fafésű, kések, ollók, tűzkő aczéllal, saját alakú bronz gyűrűk, vagy a kisebb edények, csészék madárcsontokkal, pompás üveg poharak. Ezek a nagy paizs által fűdve voltak, de ennek fa részei elrothadván, egyedül a vas pántok és dudorok maradtak meg. A patkolatlan lovak vas kantárát is sokszor találták a vázok mellett. Könyvtárakból kellene kivonatokat csinálni, és ezen lapokban összegyűmösölni, ha az ezen tárgyra vonatkozó külföldi irodalmat csak rövid vázlatokban akarnók közölni.

Az újabb időben tudományosan kutatott vaskori sírokhoz hazánkban a szobit kell számitanunk, melyet Érdy János (Arch. közl. II. 35.) részletesen leírt, s melyben kard hüvelyével, dárda-csűcs, karperecz, lánczfona-dék, csatok stb. találtattak. Van a m. Akadémia gyűjteményében is egy vaskard, mely ezen szakba tartozik, de lelhelyéről semmi nyomot nem találtam.

Igaz, hogy nálunk szerte szét nagy mennyiségű vas szerek találatnak, de azokból, főleg az igen nagyra becsült karikás nagy sarkantyúk, kengyelvasak, vékony hosszú kardok sokkal későbbi időbe helyezendők.

Azon kedves mellékletekre nézve, melyekkel a halottakat eltemették,

ugyanazt vesszük észre, mit a bronz-korban, hogy t. i. ezen tárgyak minden germán törzsű népnél, illetőleg szomszédjaiknál is, kevés kivétellel majdnem egyenlők. Hogy pedig ezen készítmények nagyja, és — a piperét kivéve — a mindennapi szükséghez elkerülhetlen része, honiai, és nem kereskedés által behozott, valamint a sajátos alaknak, úgy a művezetnek a keletitől valamint a rómainál való eltérése eléggé mutatja.

A mik kereskedés útján, a fennevezett haladottabb népektől, valamint India- és Aegyptomból behozatott, egy pillanat alatt meg lehet ismerni; ezek is nagyon tanulságosak, a mennyire a kereskedelmi viszonyokat földerítik.

A tiszta v a s - k o r s z a k Némethonra és Európa nyugati és nyugat-északi részére nézve a IV. és VII. század közé esik, mint a sírokban és környékükön talált nyugat-római, byzanti, frank, és angolszász érmek eléggé bizonyítják; és így a vas korszakot közvetítő láncszemnek kell tekintenünk az ó- és középkor között.

Ezer és ezer évek műtörténetét szorítottam ezen igen is szűkre szabott keretbe; ezekhez képest azon idő, melyről írott történeti forrásokkal birunk, rövidebb szakot képez; látjuk azonban e kevésből is, hogy az emberi nem, bár lassan-lassan, mindig előbbre haladt; az isteni szikra, mely gyakran látszólag ezredekgig nyugalomban rejlik, ha gyújt és a kellő anyagra esik, mindent elragad mint a szélvész — és semmitem képes azt rohamaiban fentartani. Így rohanunk készítetve a műveltség és értelmiség téerein — Vajha az erkölesiség- és szellemi emelkedettségben is!

II. Római műemlékek.

Hazánkban, még a kereszténység előtt, nem csak barbar művek valának divatban, hanem egyik legszebb, legtermékenyebb részében, a világ urai, a rómaiak bámulatos építményeinek nyomára is akadunk. De ezen, bár rövid ideig tartó foglalásnak műemlékeit — mint azt érdemlik — terjedelmesen előadni, annyit tenni: mint a számomra más tekintetből kiszabott tért messzire átlépni. Ha azon hatalmas népet mind azon viszonyokban, melyeket a barbar népeknél tekintetbe vettünk, lépésről lépésre követni akarnám, egy külön munkát kellene írnom; azért jelen dolgozatomban csak azon római műemlékekről szándékozom bővebb említést tenni, melyek hazánkban is előfordulnak, s melyek kutatására és fentartására saját előmenetelünk és hasznunk, de tudományos jó hírnevünk megvédése tekintetéből is kötelesek vagyunk.

A római műemlékeknek nálunk is a tudományos világ még mintegy három-négy évtized előtt majd kizárólagos figyelmét szentelé azért, mert a görög és római classicitáson kívül a mult századokbeli tudósok egyéb érdekest nem ismertek, sőt saját őseik bámulatra méltó román és góth izlésű műveit is egyáltalán csak barbar kontárkodásnak tartották. Innen van az, hogy míg a humaniorákban az *Antiquitates et Ritus Graecorum et Romanorum* kötelezett tantárgy voltak, a most oly virágzásnak indult ő- és középkori művészet tudományos ápolásának még hírére sem hallottuk.

De bármily sokat meséltek tanárink a mythológiából, bármily érdekesen irták le a görögök és rómaiak házi, polgári és harci életüket, szokásaikat; — hányadiknak jutott eszébe minket a határunkban fekvő classikus romokra, siremlékekre, érmekre figyelmeztetni, megtekintésükre, oltalmukra felbíni? Mindenki eleget tett azzal, ha némely régibb könyvhez csatolt rajzokat mutatott, és magyarázataihoz a legjobb külföldi szerzőket használta.

Pedig nem mondhatjuk, hogy hazánk tudósai közt nem találkoztak olyanok, kiket a római műemlékek nem érdeklették volna, sőt vannak hírneves szerzőink, kik, — a sajnosan félbeszakított — munkásságuk által, a külföld előtt is tiszteletben

állottak. Azonban kutatásaik leginkább a műemlékek leírására, a feliratok olvasására, az érmeek gyűjtésére és ismeretére szorítkoztak. Az úgy nevezett műarchaeologia, mely bizonyos népeknél az építményi és művészeti styl kifejlődésére, a műemlékek korának és művezetének meghatározására fordította volna figyelmét — a legújabb évtizednek dicső vívmánya, és ezen újabb tudományág magának már oly tekintélyt, és befolyást vívott ki, hogy a történelmi tudományoknak többé már nem szolgálójául, hanem értelmes testvéreül üdvözöltetik.

Mi, hogy a műarchaeologia hasznos voltát és művelődésének főképp nálunk elkerülhetetlenségét bebizonyíthassuk, némi rendet kívánunk tartani, és azért előre bocsátván a római védelmi műveket; az összeköttetési eszközöket, nyilvános és polgári építményeket, végre röviden a temetkezési emlékekről is fogunk szólni.

Hogy miért bocsátom elő — a rómaiak műemlékeiről szólván — a védelmi műveket, midőn más szakaszokban a házi élet foglalatosságaival kezdém a tárgyalást? Okom természetesen az, hogy nem szólhatok terjedelmesebben az összes római műtörténetről — hanem csak azon művekről, melyek hazánkban leginkább találhatók; pedig valahányszor a harezias rómaiak a szomszéd barbar népektől újra és újra egyes tartományokat elfoglaltak, mi volt természetesb, minthogy az új foglalványt, az akkori erődítési tudomány szerint, az ellenek irányában védelmi építmények által maguknak biztosítsák.

Előbb levén a rómaiaknak a hódított tartományokban váraicsaik és gátornyai, mint palotáik, templomaik, szinköreik, stb történeti, de egyszerűségi szempontból is előbb ezeket fogom tárgyalni.

1) Római sánczok.

Azon népek, melyek becsesebb vagyonnal bírnak, eltérvén azoktól, kik vándoréletet élvén, az életük fenntartására szükségesséket mindenütt feltalálják, birtokukat minden kitelhető módon iparkodnak elleneik ellen biztosítani. Innen van az, hogy a rómaiak akárhol foglalván nagyobb kiterjedésű területeket, azokat mindjárt magas és széles, sokszor kettős és hármas gátonyokkal, a vadnépek véletlen megrohanásai ellen erősítették. Bizonyítják azt az Anglia- és Scotiában, valamint a Német-honban létező óriási vallumok; látjuk ezt hazánkban is, hol a római sánczok neve alatt ismeretes hosszú gátonysorok, valamint a más nevéken is ismert roppant gátonyok, melyek az alföldön és Erdélyben, a Duna és Tisza közt és azokon túl is több mérföldre terjednek, és délről észak felé több vonalban előhaladva, miről az irott műemlékek nem elég biztosan szóltak, a pannoniai és dáciai foglalásokról leghitelesebb bizonyosságot tesznek.

Ezen vallumok feltűnő nagyságuk miatt roppant erővel készülhettek, és mivel a közönséges emberi fogalmat némileg túl szárnyalják, midenféle mesébe bur-

koltatnak, sőt gyakran a nép száján az ördögnek is tulajdonítatnak, mint a Teufelsgraben, ördögárok elnevezések tanúsítják.

Feltűntek ezen erődtítmények közt a mai nap is római sánczok név alatt ismeretesek, már a mult században Marsilinak, ki Danubius Pannonico-Mysicusában e gátonyokról tüzetes észleleteket tett, és azokat elég hű rajzokkal értelmezte. De az ő általa leírtakon kívül tudjuk, hogy Bácskában és a Bánátban még más ilyen védművek is fenn vannak, bár róluk kevésbé vagyunk tudományosan értesítve.

Újabb időben az erdélyi védtöltéseknek tanulmányozására sok gondot fordított Torma Károly; azoknak pedig a kettős Csörszárokkal való összekötésében Henszlmann tagtársammal sokat fáradoztunk. Nagyobb figyelemre méltó dolog ez, mint milyenre eddig méltattuk. Ideje hogy e fontos és nagyszerű földműveket a mesék köréből kiragadva a történelemnek, hová tulajdonképen valók, visszaadjuk, és valahára meghatározzuk, vajjon római művei-e, vagy talán a rómaiak befolyása alatt álló szövetséges népeké-e? Lássuk az e tekintetben tett mult századbeli vizsgálatok eredményét. Marsili a Titel körüli sánczokra nézve a nagyobbikáról azt állítja: hogy hossza 25,000 lépésnyi, ezen kívül hat kisebb a Duna és Tisza partjait védi. A gátony árka a barbar népek országoi felé áll, felül 20, alul 7 lépésnyi. A belőle kiemelt földet a töltés készítésére használták fel, mely alul 20, tetején 5 lépésnyi, 10 lépésnyi magasság mellett.

Ezen töltés 72 helyen különféle távolban át van szelve, az árkon át megyen az út, mely a katonáknak szabad ki- és bejárást engedett meg, és hol a föld soha ki nem volt emelve. A gátony dunai oldalát Czenei, a tiszait Földvár nevű tábor védi, míg a Tiszánál a jobb parton még Giuruk és ellenében Borgios, alább Sablia és Titel erődök állanak. I. köt. IV. tábla.

Paulus Ede „der römische Grenzwall“ (limes transrhenanus) című munkájában a Hohenstaufentól a Main folyóig terjedő védgátonyt írja le; a barbarok felé álló árkanak felső szélessége 15—20, az alsó csak 4—5', mélysége 5—6'; a töltés magassága 13', felső szélessége 4—6', a talapzatnál pedig 40—50 lábnyi. Meglehet hogy a sűrű őrházak, melyek 200 ölnyi távolban kemény anyagból állottak, a sereg erősebb volta, vagy az ellenektől nem annyira tartott becsapások voltak okai ezen csekélyebb mértékeknek.

Mert ha összehasonlítjuk a római sánczokkal, és azokkal, melyeket valamint Gödöllő táján, úgy Erdőteleknél is észleltünk az úgynevezett Csörszárkából, azt kell vallanunk, hogy ezek mérveikre nézve sokkal nagyobbak. Mert Gödöllőnél Mogyoród felé mintegy 1400 ölnyi hosszúságban szintén 37, az erdőtelekinél 1400 ölnyi 21 átmenetet számláltunk, melyeknek egymástól távolságuk 20 egész 180 ölnyre terjed minden egymásutáni és egymásközi szabály nélkül, úgy hogy valószínű, miszerint némelyek újabb időből valók, míg mások csak újabb időben szüntettek meg.

Az egyszerű valamint a kettős egymásmögötti árkoknak — ezen utóbbiból egy példát találtam a Mittheil. des Sächsischen Alterthumsvereins 1848. III. füzetében — szélessége talajjoknál $1^{\circ} 3' - 3^{\circ}$, felül 5° teszen, magasságuk $1^{\circ} - 1^{\circ} 4'$; a töltés talajjánál $6\frac{1}{2} - 8^{\circ}$, felül $1^{\circ} 3'$, magassága pedig rendszeren 2° .

Az, hogy ezen vonalok mentében sem helylyel-közzel álló tornyokat, sem egyéb római építményeket nem találtunk, mint azoknak nyomai a limes transrhénusnál láthatók, és azon következetességnél fogva, melyet a rómaiaknál egész világon tapasztalunk, kellett volna lenniük: talán a foglalás sebességéből, rövid idői tartamából és abból lehet magyarázni, hogy míg ezen erődítési művek az elébb elfoglalt Germániában téglából és kőből valának, itt talán csak egyedül fából lehettek, és csakhamar elpusztultak. Egyébiránt ha római műveknek nem szabadna ezeket tartani, legalább azt lehet állítani: hogy egészen vad népeknek sem lehetne azokat tulajdonítani, hanem a rómaiak szövetségeseinek, társ- vagy segédnépeknek, melyek azok befolyása alatt a polgárosodás némi fokán állottak, s kiknek a kötött frigy értelmében, érdekükben állt, sőt talán kötelességük is volt, a hanyatló birodalom előőrseivé lenniük; ez úgy hiszem már a dolog természetéből foly, mert a vándor nép, ha zaklattatik és székhelyéről elűzetik, tovább áll, másutt üti fel sátrát; de az, ki erőszakos foglalás ellen becses vagyonát, földeit biztosítani óhajtja: legelőször is arról gondoskodik, hogy a vérrel elfoglalt minden talpalatnyi birtokot magának biztosítson. Ez készíthetné a chinaiakat is, hogy oly óriási fallal védjék nagy kiterjedésű birodalmukat.

2) Castrumok.

A gátöny vonalokon kívül emlitenek egyes tornyokat, melyek a határ védelmére szolgáltak volna, mint p. Köpesény vidékén a mai Ausztria felé. De mint-hogy a rómaiak a dunántuli részt egész Germánián keresztül birták, könnyen átlátjuk, hogy csak a Magyarország és Ausztria közt későbbben felállított határ anachronistice adhatott ezen véleményre alkalmat; mi annál bizonyosabb, mert azon egyes tornyok, melyek e vonalon vagy a hozzá közel fekvő falutemplomokhoz építve találhatnának, mennyire ismerem, mind későbbkori építmények és a román- vagy goth-stylnek a századokkal daczoló maradványi, míg a templomok újabb időben hozzájuk építettettek.

Azonban egy valódi védrendszert találunk a Duna mentében, melynek még akkor kellett életbelépnie, midőn a dunáninnen tartományok a barbarok kezeiben voltak, s talán arra szolgáltak, hogy a netáni visszavonulási pontokat biztosítsák.

A ki a Dunán utazik és partjait figyelemmel kíséri, lehetetlen hogy észre ne vegye azon falomladékokat, melyek egy-két órányi távolságban mind a két parton láthatók. A közvélemény ezeket híd fő k n e k tartja, és többnyire a rómaiaknak tulajdonítja. Ezen kőomladékokat több helyen vizsgálván, azt tapasztaltam, hogy

egyáltalán 20, 40, 80 □ ölnyi sánczok, melyeknek a tulsó parton épen olyan védművek felelnek meg. Téglafallal, vagy egyedül ilyen alapokkal körített, erősített táborhelyek ezek, melyek nemesak hajóhidaknak védpontokul szolgálhattak, hanem téli időben, midőn a Dunajegén a barbarok a római birodalomra könnyen reácsaphattak volna, erődlánczolatot képeztek. Mindenesetre előrsi pontok voltak azon nagyobb castrumok részére, melyek néha félórányi távolságban a Dunától, vagy épen annak tulsó partján álltak.

Például mint nevezetesebbeket emlitem: az a *quincumi castrum* előtt, a Rákosnak Dunába való ömlésétől nem messze fekvő *Transa quincumot*, melynek a hajógyár szigeten ismét némi építmények felelnek meg. Ide tartozik a két váraes *Dunakeszinél*, melyek a sz.-endrei nagyobb castrummal összeköttetésben valának; ilyenek a *Vác* tájaiak, a mögöttük elterülő állótáborral, az *izsai* 80 □ ölnyi, s így e tekintetben a legnagyobb váraes, *Bregeti um* (Ö-Szőnynek) előrse. Érdekes munka lesz, ezen Duna-védvárakat összeállítani, és mennyire tégláik bélyegei összevágznak, vagy eltérnek, más történelmi műemlékekkel kapcsolatban azok építési korát is meghatározni.

Ilyen álló táborokat nemesak a Duna mentében ismerünk, el voltak azok Pannonia területén szórva, hol őket a hadi tudomány, a biztosítandó összeköttetés, az ellenek közelsége, a fegyverek és segélyhadak összpontosítása kívánta.

Miképen lehessen az ilyen táborokra ráismerni? Ezt az Arch. közl. III-dik kötetében bővebben tárgyaltam, hol több általam vizsgált tábort leírtam. Itt elég legyen rövid utmutatásul ezeket megjegyezni: A *váraesok*, vagy erősített álló táborok alakja rendszeren négyzetes*), vagy egyenközenyes, a négyszögleten kerek toronnyal, honnan a nálunk gyakrabban előforduló *QUADRIBURGUM* — négy-tornyú vár — bélyeggel ellátott téglák. Néha a szeglettornyok közt is volt egy-egy, vagy a vár nagyobb kiterjedése szerint, mint a fenéki- vagy ó-szőnyinél — több torony is. Ezen várakon át vonult rendszeren a katonai út, és mai nap is ugyanez országutal szolgál, mint a két felhozott példánál kitünik. Van eset, hogy a várban, ismét kisebb, árokkal védett hely vagyon, ilyen a lassankint eltűnő *transa quincumi castrum*nál látható.

A várban és körülötte gyakran alapfalalak, római téglá, kőragasz és érmek találatnak, de előfordulnak érdekes műemlékek is, mint a *baracsi* és a sz.-endrei püspöki szőlőben, a *maróthi* római várban, stb.

Az ilyen emlékek barátinak figyelmébe ajánlom Torma Károlynak az *ilosvai castrum*ról írt igen érdekes értekezését, hogy ezeket olvasván, kitartó kutatásra, és a kutatás eredményének közlésére sürgettessenek, bátoríttassanak.

A pannoniai castrumokról tüzetesen emlékezik Marsili többször érintett

---

*) A többszögű gátonyok, főleg ha szögleteiken ágyutelepek láthatók, ha falakkal nincsenek erősítve, sem egyéb építmények alapjai bennük nem találhatók — természetesen ujabbkoriak.

munkájában ; újabb időben magam is foglalkoztam e táborhelyekkel, melyek közül többet az Arch. közleményekben ismertettem.

3) Római utak.

A rómaiak politikája nemcsak a tartományok elfoglalását tűzé ki magának, de azokat meg is akará tartani. Erre nézve a táborhelyek emelésén kívül legnagyobb gondjuk volt a közlekedési eszközök czélszerű módon való előteremtése. Valamint mainap az északamerikaiak első teendője az áthathatlan zordonokon, a kietlen pusztaságokon, mennyire csak lehet legrövidebb vonalokon használható utakat teremteni, úgy szintén a világ hódítói is, semmi költséget, semmi fáradságot nem kíméltek, hogy birodalmunk legtávolabbi fontos pontjait az örök-várossal bámulatos út-háló segítségével összekössék. Ezen örökké tartó kő- és kavics-szalagoknak hátán igen sok helyen, XVI. század után, még mai nap is haladunk ; másutt új irányt keresve, határainkon keresztül vonulnak, és a földmivelőnek századok óta sem sikerült szántóföldjéből a már egészen sziklává vált, majd kiirthatatlan kötömeget kikapartítani, vagy az eke által elszórt kavicsnak nyomait eltörölni.

Ezen, örök időkre épített talajok többnyire egyenes vonalban, nemcsak a laza földeken, hanem a stippedékes posványokon is vezetnek keresztül, és mint a Mátyás királynak tulajdonított kikiritői töltés Palota előtt, a rómaiaknak semmi akadálytól vissza nem ijedő erélyéről tanuskodnak azon óriási faragott kődúcokban, melyek minden ragasz nélkül századok óta a rombolással dacolnak. Jól mondhatjuk el róluk Érdyvel : „Maiglan sem enyésztek el a római vármű töredékek ; szétdúlhatlan utak, roppant vizárkolások, földsánczok omladványai most is akadnak előnkbe ; sírkövek és emlékjelek ma is ásattatnak ki a föld sötétségéből, és hirdetik az őket alkotta nemzet fenségét és ereje hatalmát. Tud. Tár XIII. 59.“

A római utak irányának meghatározása régi földleírásunkra nézve fölötte szükséges. Akárhol akadunk ilyen utnak nyomaira, azokat pontokkal kijelelnünk, és idővel egy valódi hálól kellene összekötnünk. Addig, még ilyen authenticus úthálózattal nem birunk és a régi castrumok helyeit is a legnagyobb tüzetességgel ki nem jelöljük, hiában czirkalmazzuk ki a mostani térképeken a régi római telepeket, állomásokat. Levegőben függő munka az, és időelőtti ; mert valódi alap nélkül délibábszerű légvárakat építünk.

Bizonyítja ezen állításom igazságát a századok óta gyakorlott, semmi biztos eredményre nem vezetett tapogatódzás és hijába való vesződség. — Először a külföldiek készítettek régi geographiát hiányos térképeiken, követték hazai szorgalmas búváraink, és mi lett az egyes pontokra alapított theoriának következménye : hogy egész kötetekre kinőtt hypothesesek szerkezete mások által ismét félrevetettet, és hogy annyiféle régi pannoniai mappánk van, a hány műkedvelő — hivatás és valódi tanulmányozás nélkül — e háladatlan munkába belekapott és bele is fáradt.

Csupa ismeretlen mennyiséggel fogunk addig dolgozni, míg alapos kutatások nyomán a római várakat, főleg pedig a római utakat nem fogjuk constatírozni.

Erre szükséges röviden ezeket tudnunk: az utak irányának kitűzésénél, minden mellékes tekintet félretevése mellett, a legrövidebb, egyenes vonal választott. E tekintetből áttörték a hegyeket, a mélyedéseket áthidalták vagy betöltötték, a folyók partjait összekötötték.

Négy- vagy többszögű kövekkel kirakott, *silice strata*, utaknak hazánkban eddig semmi nyomait nem fűdözhattuk fel; de kővel kirakottakat az óbuda-szántói, a promontori, érdi, m.-óvári vonalokon látunk.

A mitroviczi római út 5' magas; 2'-nyi a földtalaj, e fölött 3'-nyi a terméskő és téglafal, mely közt nagyobb-kisebb kavics és kőtöredék találtatik. Szélessége 5 lépés — 2° — ebből a három benső a falazott úttömre, kettő pedig a földtömegből a meneteles szélekre esik; közepe kevésbé domboru, és még 1782-ben, egyikét követ kivéve, melyet itt-ott kitértek, Katanchich bizonyítványa szerint, majd egészen ép volt.

A hol közelében terméskő nem találtatott, kavicsot használtak, *glarea viam sternere*. Ilyen Árpáshoz közel a *sabariai* út, melyet jelenleg felszántanak; ennek sűrűbb, majd két szélén ritkuló kavics anyagát a szántóföldeken, tovább a posványon keresztül messze lehet követni; ilyen az érd-batai stb. A római utakra és úthálózatokra nézve, melyekkel nálunk is némi könnyűdetséggel elbánnak, Knabl Richard „Der wahre Zug der römischen Militärstrasse von Cilli nach Pettau. Archiv für Kunde Österr. Geschichtsquellen“ 26. köt. 48 l. ezt mondja: Úgy látszik, hogy ezen eltérő nézetek pártolói a kérdésben levő római utat gyalog nem vizsgálták, hanem névhasonlatossága, az út irányának valószínűsége, és a régi mértfölddek távolságának esetleges összehangzása által a római utak meghatározására bíráltak. Azonban most más jeleket kell szem előtt tartanunk:

- a) A régi útkészítés nyomait, melyek itt-ott észrevehetők.
- b) Római mértföldmutatók lelhelyeit.
- c) A még fenmaradt régi város és helységek neveit, melyeken a római utak átvonultak.
- d) Az akkori mértföldeket, és azoknak a talált mértföldmutatók távolságával való megegyezését.
- e) A földtalaj természetes viszonyait.

Nevezetesebb útvonalaink, melyekre különösen figyelniünk kellene, ezek: a dunamenti, Eszéktől Carnuntumig, a velencei tótól keletre fekvő Vereben, Tabajdon, Bicskén, és Környén át Bregetionnak, vagy Arabonának tartó mellékvonallal, mely Alexander Severus alatt (222—235-ig) megigazított; az *aquincum*-csévyeregufalui; az *aquincum*-kezdthelyi; a szala-lövő-sabariai; a *sabaria-bregei*umi

stb. Azonban ezek közt is még sok vizsgálat, és a vonalok behizonyítása szükséges.

Figyelmeztetjük a régi okmányok olvasóit a *vetus strata* és Etteven — Arch. közl. III. 40. — gyakran előforduló kifejezésre, ez Pannonia területén többnyire római utat teszen, és így kutatásainkat tetemesen elősegítheti.

4) Mértföldmutatók.

Ezek az országotak mentében nem csak történelmi, hanem földirati emlékek is, és azért nagy jelentőséggel bírnak a mértföldmutatók, ha eredeti álló helyükön találtnak. Nálunk eddig meglehetősen számmal jöttek elő ezen érdekes, főül hengeres, alul köbös kövek. (Az eszéki oszlop, a nagyon hibás rajz után ítélve 6 szögű, talajának egy-egy oldala 2', az oszlopé pedig 1'9", a talaj magassága 11", az oszlopé 5' 6", l. Column. Millaria Katanchichtól.) — Felső állnak a császárok egész címei, kik alatt az utak épültek, néha a régi követ megfordították, és a tulsó lapon egy újabb korszaku felírás is áll, ha az út más kormányzó alatt újra építettett; legutolsó sorokban a MP, azaz Mille Passus rövidítés áll, a lépések számával a főbb városoktól, p. o. Aquincum, Bregetio, Sabaria stb.-től.

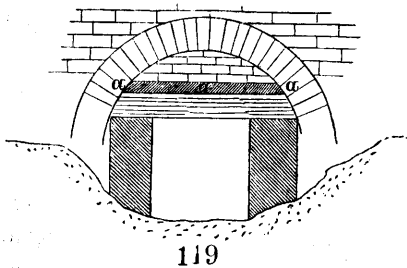
Sikerült már a budai első mutató helyét Ó-Buda és Újvidék mai határán találni; találtunk mutatókat, 2, 3, 7, 8 ezer lépésnyire, úgy hogy ezen mértékekből, a római lábot meghatározni még a mult századbéli derék buvárainknak, Katanchichnak, Schoenwisnernek egyik feladatuk vala.

Ezen mértföldmutatókkal, sok helyen mint védkövekkel a házak szögletein találkozunk, Szönyön, Győrött, Budán, Dunaföldvárt stb. A nemzeti muzeum e műemlékekből mintegy 12 darabot őriz; mások, mint pl. Szántón a templom előtt, Szendrén a városház udvarában felállítvák.

A fentemlített Katanchichféle munkán kívül ajánljuk a római műemlékek barátainak, a Schoenwisner és Ballaféle valamint Katanchich: Istri adcolae című és Salagii stb. felírástos munkáit is.

5) Hidak.

Az utaknak nélkülözhetlen, kiegészítő részei a hidak. A folyók áthidalását nem csak talpakkal és hajókkal, de állandó építményekkel vitték végbe a rómaiak, egyenlő ügyességgel és bátorsággal. Ezen építményekre az általuk nemcsak használt, de fel is talált kerek ív leginkább szolgált alkalmul. Ezen ív mai nap is rómaiak hívatik és építészeti rendszerük nagyobb szerű, sajátos kifejlesztésének alap oka volt. Az ide mellékelt ábra mutat egy ilyen ívet az ó-budai hajógyár-szigeti fürdőből.

A hidakat a vallás is némileg szentesíteni látszott, mert főpapjai a hidalás től (pontifices) vevék elnevezésüket.

Valamint a római birodalom egyéb hidjai is fenállnak, p. o. a gabii, Hadrián pons Aeliusa, a Traján hidja stb., úgy hazánkban is ismerünk még két, bár kisebb, de használatban levő hidat, t. i. a fűzitőit Bregetium közelében, egy kerek vagy római ívvel, és az érdbatait, mely három ívből állván, egy kisebb patakon átvezet, és a százhalmi sírok felé irányuló, mai nap is jól kivehető, római ut mentében vagyon.

Hogy ezen hidak majd 16 századig fenmaradtak, eléggé dieséri az építőket, öleg, ha a mai, folytonos igazítást igénylő, hidjaiukkal összehasonlítjuk.

6) Vizvezetések.

A rómaiak nemcsak jó ivóvizről gondoskodtak, hanem egészségi szempontból az annyira szükséges fürdővizre is terjeszték ki figyelmüket. Sajátos, hogy ott, hol oly közel a Duna, és majd a határban fekszenek a hévvizek mint Budán, vagy Ó-Szőnyön, mégis igen költséges és mai nap is romjaikban bámulatra gerjesztő vízvezetéseket építettek. Az ó-szőnyinek eltűntek ivei, melyek alapjait még a Marsili hirneves munkájához csatolt rajzokon látni lehet, de egy domb tetején a grebicsi tó irányában még szemlélhetjük a csatornát, melyen a vizet a Pannoniának nevezett castrum-helyre vezették; az ó-budaiak még állnak itt-ott egyes pillérjei a boltozatok sziklakeményiségű dűledékeivel, és a kristálytisztaságú bő forrást felfogó tökerítéssel, a puskaporos malomnál. A mai nap erős duezokkal és vastag deszkákkal bélelt csatornában folyó, és a forrástól alig néhány lépésnyire malmot hajtó patak, a hatalmas rómaiak alatt alkalmasint nemcsak a többféle Ó-Budán és a hajógyári szigeten felfödözött fürdők medenczéinek táplálására, hanem az Amphitheatrumnak hajócsatározásra való alkalmaztatására is szolgálhatott; legább azt hallottam az Amphitheatrum alapjai közt lakó emberektől, hogy az említett vízvezetés irányában földalatti régi csatornákra is akadtak. — Mchádia táján is áll még egy vízvezetés néhány oszlopa, jeleül annak, hogy a rómaiak kényelmüket és egyszerű építészettüket a legtávolibb provinciákban is meghonosították.

7) A római építészet jellemzése.

Minthogy hazánkban sem a nagyobbsterü templomoknak vagy palotáknak sem romjaik, sem átépítéseik fen nem maradtak, felemlítjük a nagyobb építmények alapjait és a siremlékeket tartalmaikkal együtt, hogy így hazánkfiait ezekre figyelemztetvén, legalább ezekből, a mit még a fenmaradtakból menteni lehet, megmentsük.

Ámbár a hirneves Colonia Claudia Savaria, felső Pannonia fővárosa volt, ámbár a bregetioi, ó-szőnyi municipium nagy fontosságú lehetett, valamint a terjedelmes Aquincum is, úgy hogy ezek quasi effigies parvae, simulacrumque Romae

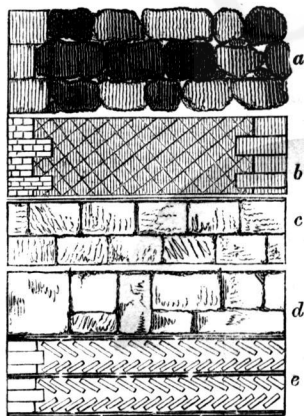
esse videntur ; mégis mi esekélység az, mi bámulatos műemlékeikből mai napig fenmaradt?

Minden, mit ezen időszakból birunk, mélyebben a föld alatt rejlik, mert a szántóvasat akadályozó falakat a gazda cél és terv nélkül pusztította, és vagy az utakra kihányta, vagy házába beleépítette. Akármit fogunk jövőre elkövetni, mai nap csak az alapokból fogjuk az Amphitheatrumnak, a közfürdőknek, a templomok- és palotáknak kiterjedéseit kikutatni, és azokból a pusztta városoknak egykori nagyságukra következtethetni.

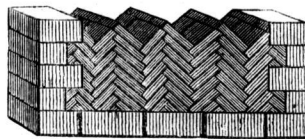
Hogy ezt alaposan megtehessük, a római építészetnek sajátosságait kell ismernünk, miért is röviden elő fogom adni a csalhatatlan ismertető jeleket.

a) Fal-nemek.

Az építészeti anyag akár kőből, akár téglából állott, a legnagyobb gonddal készült. Az emlékszerű építményekben a négyszögű kövek lapjai oly simák voltak, hogy minden ragasz nélkül egymásra illesztettek. A futó a kötővel egymást ugyanazon sorban felváltották, és soha egy vonalú függélyes eresztéket nem képeztek. Így származott az *I s o d o m u m*, azaz: minden sor két egyenközü vonal közt áll, de azért az egyes sorok egyenlő magasságu kövei nagyobbak vagy kisebbek lehettek (l. 120 ábr. c); vagy *P s e u d o i s o d o m u m*, (120 ábr. d) ha a faragott négyszögű kövek egyenközü vonalok közt nem folytak.

120

121

R u s t i c á n a k neveztetett azon körakás, ha az isodomkövek kifelé fordított lapjai eredeti érdekességüket megtarták, ha pedig ilyeneknek szélei 1—2'-nyira körös-körül síma, lejtős szalaggal birtak, négyszögműnek (*Quaderband*)-nak hivatott.

A római építészetnek egyik sajátossága a *k ö b m ű*, kőből vagy 3—4'-nyi téglányokból épült falak; a *h á l ó m ű* (*opus reticulatum*, *Netzwerk*) (120.b)

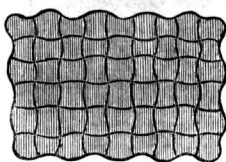
d. rézsut egymásra fektetett gulák, melyek csücsai befelé állván, a közbelső rész öntött anyaggal kitöltetik; az e g y e n e t l e n m ű, azaz: (opus incertum, Bruchstein-mauerwerk) l. 121 ábr. a. a terméskövek igen kiálló csücsai kalapácsesal letördeltetnek, a hézagok pedig ezen töredékekkel betöltetnek.

Opus spicatum, kalászos m ű, (ährenförmiges Mauerwerk) l. 121 ábra, ha t. i. a lapos kövek kalászformára a négyszögű kőoszlopok közé rakattak, vagy halgerinczes m ű (Häringsgrätenwerk) l. 120 ábra e, midőn a lapos terméskövek egy sorban ferdén felállítatnak, a felső sor pedig az ellenkező ferde irányt követi.

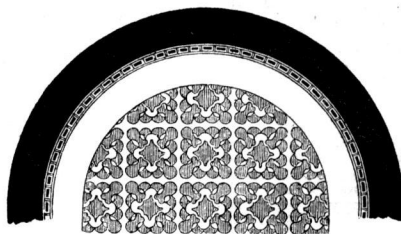
b) Római köragasz.

Eltéveszthetlen jele a római építészetnek a k ö r a g a s z (malter), mely a szorgalmasan faragott nagyobb kövek között soha sem alkalmaztatik, a terméskő és kevesebbé idomítottak közt pedig, szükséghezképest, vagy tiszta mészhomok- és finom téglaronsalékból és porladékból áll, a föld és agyag legkisebb nyomával, vagy kisebb-nagyobb kavicsesal is kevertetett. Magában a mészben, mely három évig a mészgödörökben állott, és legnagyobb gonddal péppé feleresztetett, benne gyakran mogyorónyi nagyságu mészdarabok találatnak, melyeket ujjal lehet szét-dörzsölni.

Ugyan ilyen anyagból állott a szobapadlat öntött felülete is, melynek színes csiszolt maradékaira gyakran akadhatunk; vagy gerinczesigolya-alaku téglákból készült padlat (122 ábra); vagy e helyett r a k m ű, m o s a i k, fordul elő, mint az ó-budai hajógyár-szigeti fürdőtől mintegy 80 ölnyre fekvő félkörű helyiségben, melyek csinos rajzát 123 ábra alatt ide mellékelünk.

122

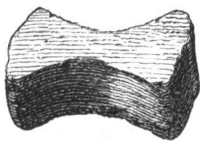
123

c) Római téglák.

Mindezeknél félreismerhetlenebb a r ó m a i t é g l a, mely többnyire haragos vörösre égettetvén, kőkeménységű, csengő hangú, sima finom felületű; élei épvonalokból állnak.

Egy római téglát sem láttam, mely ha mindjárt XVI. század óta a vízben hever, legkevesebbé szétmállott volna, törése akkor is éles és nem porhanyó.

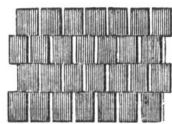
Sajátságosak a *pisquit* alakúak (l. 124. ábr.) és a hatszögös hasábok (l. 125. ábr.) melyek mint padlattéglák Várhelyen Erdélyben, Sziszekén és Ó-Budán gyakran előjönnek.

124

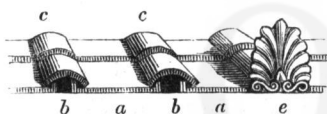
125

126

A római téglá nemcsak tiszta ülepedett anyagára nézve különbözik a mienk-től, hanem alakra nézve is. A mi keskeny, hosszúkas tégláink helyett a négyzetesek voltak divatban, t. i. az 1—2 □-nyiak, de vannak 14—15'' hosszaságúak és 8—10'' szélességűek is.

Különösek a kétféle cserepek. (lásd 127. ábr.) Ezeknek egyik neme *aa* lapos, két párkánynyal *bb* a hosszabb oldalakon, ezeken mutatkoznak a végükön ereszek, melyekkel még jobban lehetett hosszában összeilleszteni, és a válúformák *cc*, melyek a párkányok fedésére használtattak és a mai gerinczeserepekhez hason-

127

128

lók. A néha előforduló téglá-lapok különféle cserép-álczákkal, állatokkal, pálmalevelekkel (l. 128. ábr.) a tető alján alkalmaztattak, hogy a cserepek összeillesztését izletesen elfüdjék, ezek *homlok* tégláknak (*antefixae*, *Stirnziegel*) neve alatt jönnek elő.

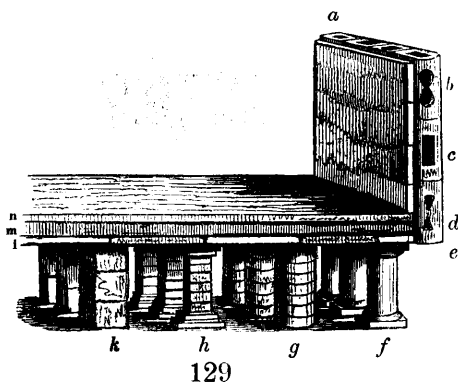
Valamint a párkányosokon, úgy a válús cserepeken, és a fenn említetteken is gyakran előfordulnak a téglavetők bélyegei, melyek az officinára vonatkoznak u. m. : *ATILIAEFIRMAE*; *AURELIUS CORIALISFEC*; *OCARNURSICINIMO* azaz: *Officina Carnuntina Ursicini Magistri*, találtatott Győrött a Fernbachféle ház alapjában; a *Legio-* vagy *Cohorsra LEGI* v. *II. ADI. P. F*; *Legio I. v. II. Adiutrix Pia felix*; *COH. VII. BR, Cohors VII. Breucorum*; *VINCENTIA*; vagy a várra, melynek számára vetettek; p. o. *QUADRIBURGUM, CURTA* stb.

d) Fűtő szerkezet.

Hátra vannak még az üres, *hypocaustum* ok számára készült, cserepek, ezek négyszögű üres hasábok (l. 129. ábr.) *a*, melyek keskenyebb oldalain kerek *b*, három—*d*, vagy négyszögű *c* nyílások vannak, miszerint a meleget ne csak az egymás fölé rakott téglákon fölfelé (126. ábr.), hanem *c* nyílásokon át oldalt is a meleget terjeszszék; de Szamosújvárt találtattak olyanok is, melyek fenék nélküli palaczk alakúak, s melyek nyaka a másik szélesebbeknek fenekébe illesztetett.

De még a vízvezetésekhez is használtak egészen hengeres csöveket, melyek végei szorosan egymásba illenek, vagy végükön kissé összevontak, és kö-

ragaszszal tökéletesen zárattak; ilyenek előfordultak a budai L u k á s fürdőben, és a pátyi forrásnál is.

Ezek után római építmény mind az, melyben ilyen téglát, ilyen ragaszt, főleg pedig ilyenmő melegítő készletet találunk.

A szobák és termek minden kályha nélkül úgy fűtek, hogy a padozat *e* alatt 2'—3'-nyi kőből *f*, vagy kerek téglából *g* rakott oszlopok, vagy négyszögű kőből *k*, vagy téglából emelt pillérek *h* alkalmaztattak. Ezek négyzetben úgy állítottak fel, hogy a 2' és 3' □-nyi vastag téglák *i* az oszlop abacusának, felső tábl-

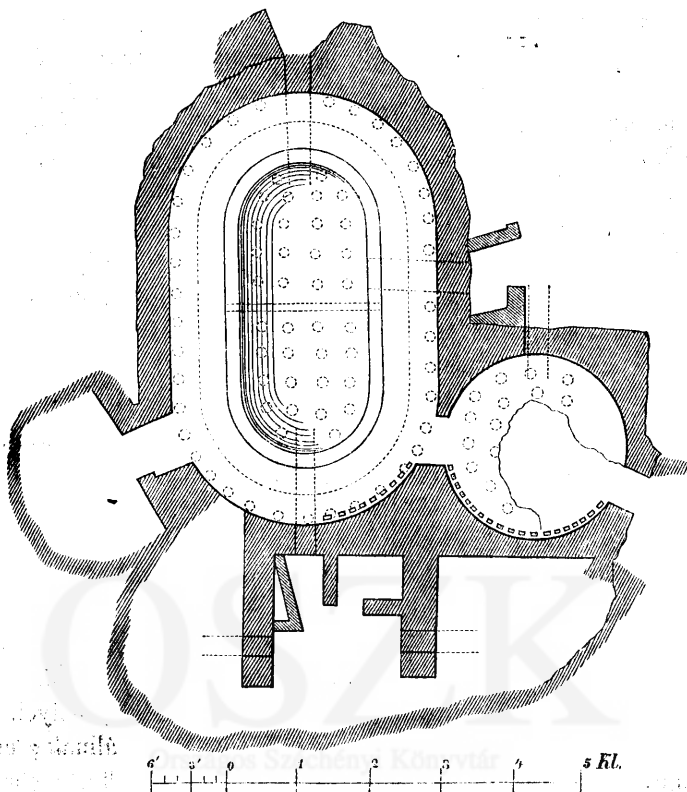
lájának egy negyedét foglalták el, és így mindenünnen összeérvén, egy folytonos téglapadozatot képeztek, mely *s u s p e n s u r á n a k* hivatott. Erre jött az öntött durvább padlat *m*, mely sokszor szép mozaikkal *n* borítottatott. Átmelegedvén a szögleten álló, földalatti fűtőhelyről az agyagpadolat, egyenlő meleget terjeszthetett a szobákban és a nagyobb tükrű elliptikus fürdőkádakban is, melyeknek felső falai a fent említett üres téglák öt-hat sorából készülvén, szintén egyformán átmelegedtek. Melékeljük a többször említett hajógyár-szigeti fürdőnek, melynek maradványai egy fedél által őriztetnek, alaprajzát (l. 131. ábr.) Ezen épület 1854. fedeztetett fel és áll egy hosszukás, 36 láb hosszú, 23 láb széles teremből körkörü alakban, melynek mélyében egy ehhez hasonló 26' h., 13' sz. és 3' 3" mély fürdőmedence foglaltatik, mely körül egy 5'nyi terület fenmarad. Ennek szélén van köröskörül egy, két láb magas, téglaláda, melynek elejét márványlapok fűdék. Az egész trachyt oszlopokon nyugszik, melyek a pontozott köröcskék által vannak jelölve. — Ott, a hol a külső oszlopsor az egészet körülveszi, a fal üres téglából készült, hogy így a terem levegője is folytonosan melegítessék.

A medence vize a déli oldalon lévő ólom-csővek által kivezettetett, mi okból padolatja ezen irányban két hüvelyre alább szállt. A jobbra fekvő határozatlan térnek falai nem álltak üres téglából, s így csak a víz maga vala benne melegíthető, míg az átalellenben fekvő kerek szobában nagyobb hőség lehetett, minthogy az alatta fekvő hypocaustumi oszlopok a nagy tüztől egészen megsalakosodtak, miért ide kell az izzasztó szobát helyezettünk, míg a másikban a hűtésre alkalom nyújtott.

Ilyen fűtő szerkezet sok helyen találhatunk hazánkban. Legkitünőbb a Flórián téren fentartott hypocaustum, melyet Schoenvisner leirt; a Krempelmühl melletti kettős, a csigahegyi, a balaton-füredi; az ó-szőnyi, az ácsi a szőlőkben, a sz. királyszabadjai hypocaustumok stb.

Rómaiak még azon épületek, melyek alaprajzai nehezebb alkothatásuak, p.

o. tojásdadak (ellypticusok), egyenetlen számú szabályos sokoldalúak, p. o. öt, hét, kilencszögűek, stb.

130

Igaz, hogy eddig a római építmények, úgymint az utcák, házak, terek, templomok alakjára és berendezésére alig fordítottatott valami gond, és hogyha a gazdasági foglalások és pusztulások oly mértékben kiterjednek, mint ezt újabb időben tapasztaljuk, meglehet: hogy a hajdani fővárosoknak alig fogjuk helyeit mutathatni; de azért használjuk föl az ekét gátló falakat, alkalmazzuk építményekre az ép faragott köveket és téglákat, a roncsaléket hányjuk ki országutainkra, — azonban e mellett mérjük fel archaeologiai bizottmányunk számára a kiásott alapokat, és tegyük el muzeumunk számára, mit köztük a műemlékekből, főleg az érmékből találunk. Ugy fogjuk a hasznost a kellemessel egyesíteni, és a beiratlan történelmi lapokat, a a legigazabb csálhatatlan adatok után betölthetni.

8) Római sírok.

Jól mondja Guhl, a görög és római műrégészet felavatott írója: „Összeomlottak az istenek és emberek lakhelyei, összezúzva az ellenséges elemek és emberek által; de azon helyek, melyeket a szerető kéz a halottak számára örök nyugalomul

a föld gyomrában készített, legalább részenként kikerülték, a bennük rejlő kincsekkel együtt az általános pusztítást.

Valamint a római pannoniai palotákat és templomokat csak alapjaik, egyes oszlopderekek és nagyszerű oszlopfőkből, hőszerű márványtagozat- és különszínű drága márványlapokból ismerjük, melyekkel falaikat borították, úgy szintén nyomát nem találjuk azon pompás, fölötté költséges síremlékeknek és hamveder tartóknak, columbariumoknak, melyek a via-appiát, flamiát, a herculanumi és albanói stb. utakat díszítették, és a művészetnek tökélyében ragyogtak.

Meglehet, hogy még itt nem elég honosoknak érezték magukat a világ hódítói s hogy ilyen nagyszerű emlékeket nem is emeltek oly nagy számmal, mint saját hazájukban; meglehet, hogy az utak mellett csakugyan talált sírsorokat a századokig ide-oda hullámozó barbar hadak, a római polgárság és finomság ellenségei, földig lerombolták, vagy az utánok ismét letelepedett keresztények hittérítői összezúzták, és a darabokat már vallási buzgóságból is az alapokba beépítették. Szemünk előtt is történnie ilyenek, ámbár mindent elkövetünk, hogy a régiség iránti kegyeletet és kiméletet ébresszük; hogy ne történtek volna hasonlóak azon korban, midőn a legremekebb szobrot a világ csak pusztá kőnek, s még hozzá botrányos bálványnak tekintette!

Nagyszerűbb mausoleumokról nem szólhatván, a különféle sírokat fogom röviden leírni.

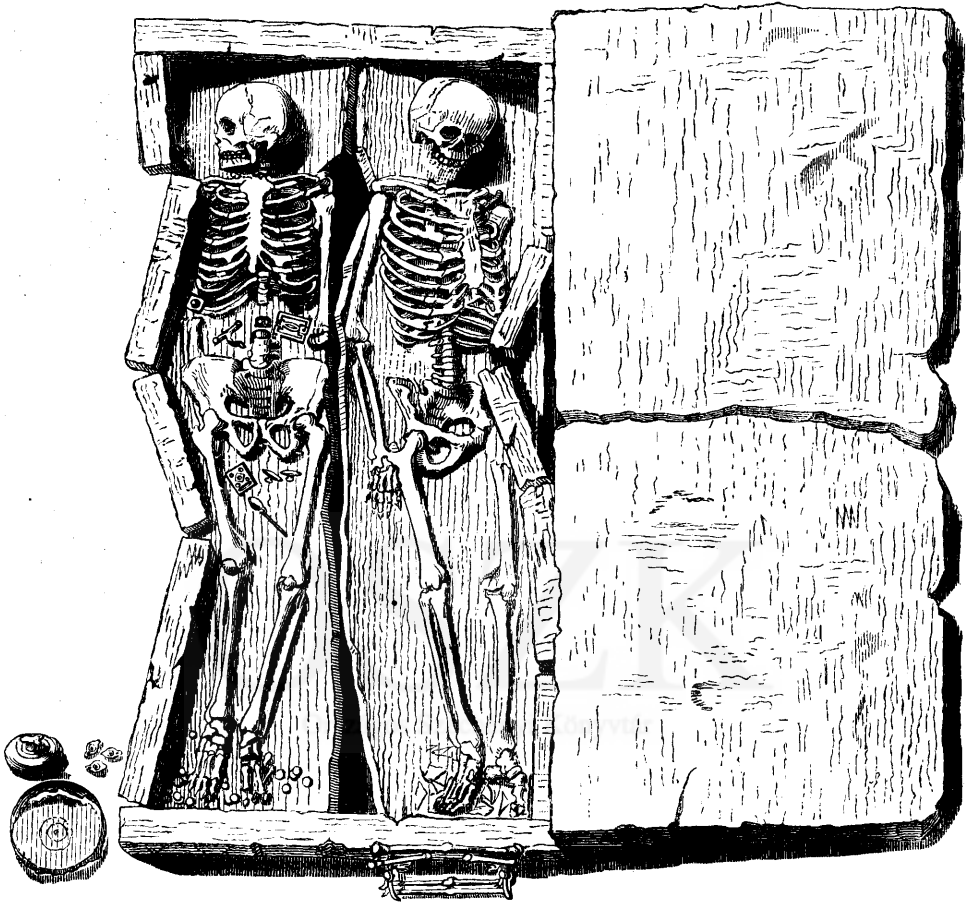
A gazdagabbakat egy kőből álló koporsóba temették. Ezek rendszeren 6' hosszúak, 4' szélesek, $3\frac{1}{2}$ '-nyi magasak, a falak 3—4"-nyi vastagok. Többnyire egy, néha két vagy három csontváz is találtatik e sírokból, melyek fejénél fejlékes forma emelkedés hagyatott. A koporsók nyugatról keletfelé állnak; egyik hosszabb és simább oldalukat a sírás foglalja el, a régiebb classicus korban szép 3—4" betűkkel, egyszerű kerettel. Keskenyebb oldalakon többnyire szép domborművek láthatók. E sírok nehéz tetejük födelékes, és a fentebb leírt eszeréptetűt utánozza, a szegleteken a homlok téglák utánzásával.

A közép osztályúak kősírhajai több nagy kőlapból állottak, ezek közt három az aljat és hosszabb oldalakat, kettő függélyesen a fej- és láb-lapot, a tetejét pedig szintén egy lapos kőtábla tévé, melyek mind a fenn leírt körágasszal tapasztattak össze; de vannak olyanok is, melyek mint a tétényi sír (Arch. közl. IV. I. Tábla 1.) függélyesen álló párkányos házfedél cserepekből szerkesztettek, födelét pedig több kőlapból összeillesztették.

A sírokhoz voltak a bennük föllelhető szeretet-adományai is alkalmazva. Gazdagabbaké voltak a budai sírok (Arch. közl. IV. II. füzet), mert az egyiknél (l. 131 ábra) talált tábori szék (l. 132 ábra), melyhez hasonló a múlt században Osztrópatakán is találtatott, a réz (l. 133 és 134 ábr.) és üveg edények, ezüst csat, lemezek, kanál, stb. Igen sokszor előfordulnak a páratlan szépségű és fényű terra-sigillata medenczék, (l. 135 és 136 ábr.) melyek változatossága és a díszítményeknek izlésteljes elrendezése a mai művészeknek is példányul szolgálhat. Muzeumunkban

legszebb azon medeneze, melyet a paksi szőlőből, Gyürki urnak Földvárt köszön-
ünk, melynek rajzait ide melléeltünk. Mindezen melléletek gazdagságra mutat-

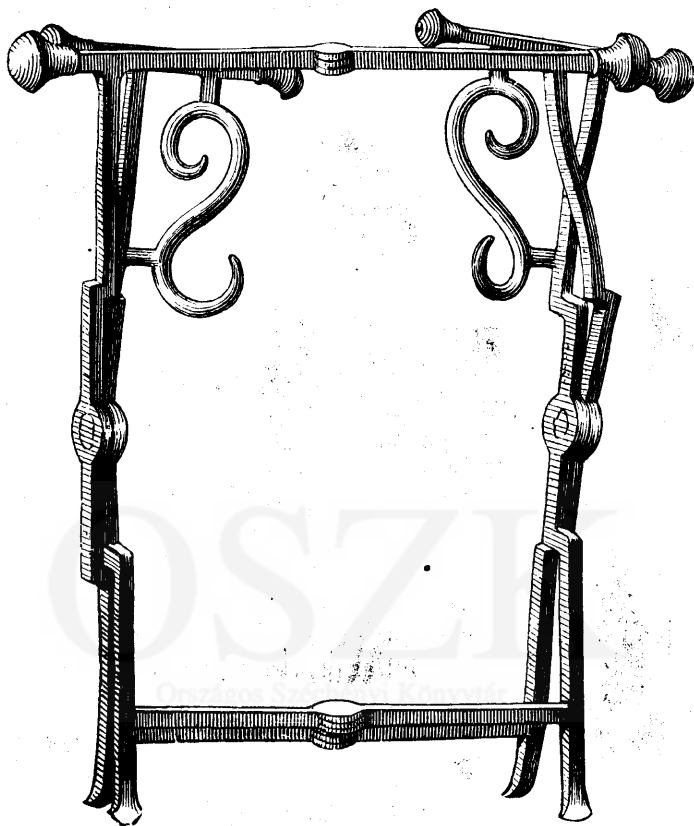
131

nak, míg ellenben a budakeszi hajadon sírjában, agyag edényeken kívül, alig tudtunk néhány üveg gyöngyöt s egy kis hajcsipeszt (volsella) találni.

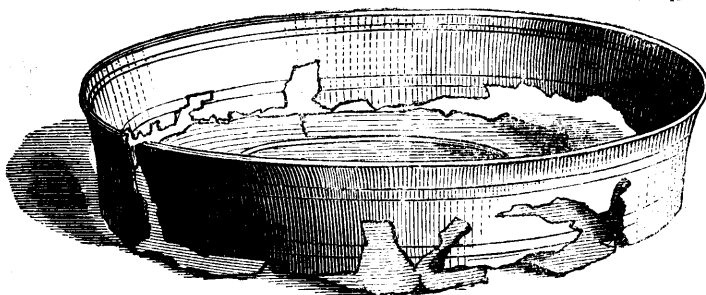
Egyáltalán a szegények sírjaiban talált kegyeleti ajándékok vagyontukhoz alkalmazvák és többnyire fibulákból (l. 137 ábr.), kulesokból (138 ábr.), apró üvegcsékből (139 ábr.) és agyag mécsesekből (140 ábr.) állván, annyira jellemzik a rómaiak temetési helyeiket, miszerint már ezekből is könnyen meghatározhatók, ha a sírokban előforduló érmek még nagyobb biztonságot nem szolgáltatnának.

A római, vagy római kori sírokban talált temérdek kincs, évtizedek óta a magyar nemzeti Muzaeumnak a nemzet nagylelkűségéből felajánltatik. Ott találjuk a szexárdi díszes sarkophagban talált üveg remkeket (vasa diatreta), az ivó tá-

lak külső perémjére olvasztott vagy kivésott betűkkel (141, 142 ábr.). E kincsnek bővebb leírását Kubinyi Ágoston, muzeumi igazgató urnak köszönhetjük. Ott állnak a

132

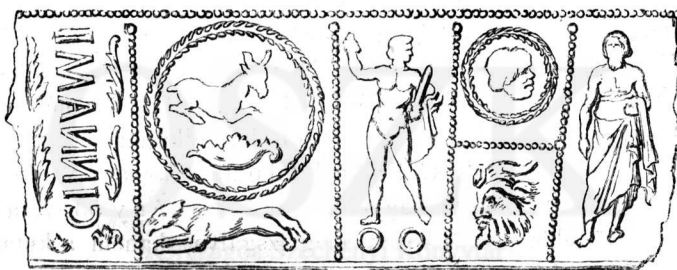
133

134

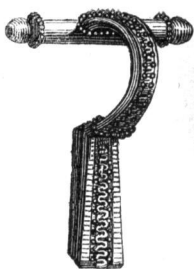

135
(Paksi medencze)

136

(A medencze czifrázata. Leírva találattik : Arch. közl. V. I. kötetében.)

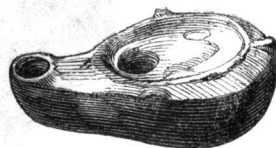
137

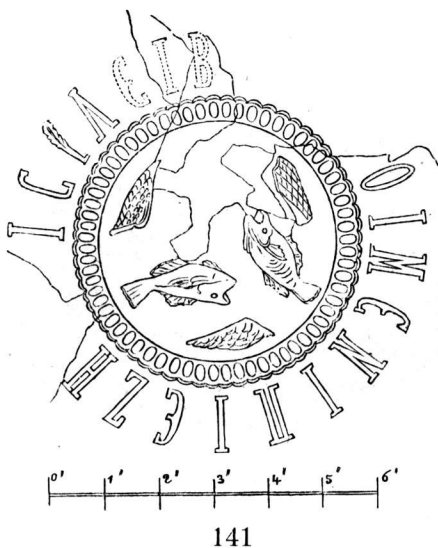
138

139

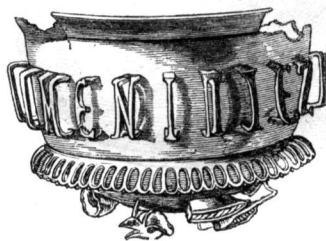

140

141

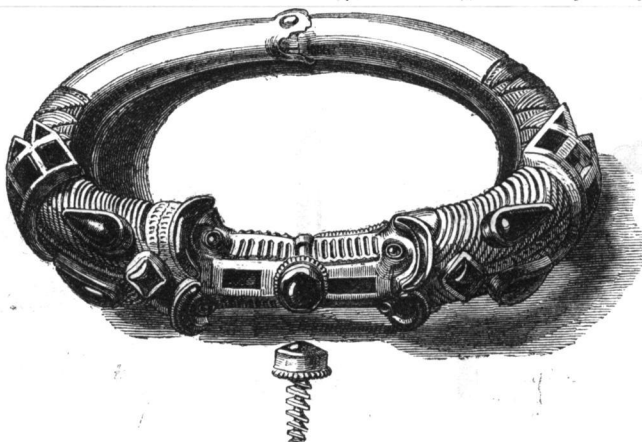
b a k ó d i pusztán talált arany diszítmények, az elhúnyt kalocsai érsek, K u n s z t Józsefnek fejedelmi ajándéka; ott állnak a mécsesek, tálak, korsók, vedrek százai, és mennyien lehetnének, ha társaik a butaságnak vagy az aljas üzérkedésnek összezuzás, vagy a külföldre való eladás által áldozataivá nem lettek volna.

142

Minthogy a b a k ó d i lelet a többbit felülmulja és igazán kitünő rajzait bírják, hadd álljon itt valamivel részletesb leírása. A kalocsai érsekséghez tartozó pusztán, 1859-ben az új iskolaház alapját ásták, midőn 4 lábnyi mélységben a puszta földben, minden koporsó nyoma nélkül két kisebb, alkalmasint női vázra akadtak, melyek fejjel nyugatnak feküdtek. Ezeknél találtatott az arany ékesség és a nagy edény, melyet már adtunk (a legnagyobb törött edény 53 sz. alatt). A vázak összehányatván, bővebben nem lettek megvizsgálva, hanem a kutatást tovább is folytatták, és mintegy három ölnyre ismét egy férfivázra és ezüst ékességekre akadtak. A két első váznál következő ékitményeket leltek :

1). Két arany karpereczet (143 ábra), 25 latnyi súlylval, diszítmé-

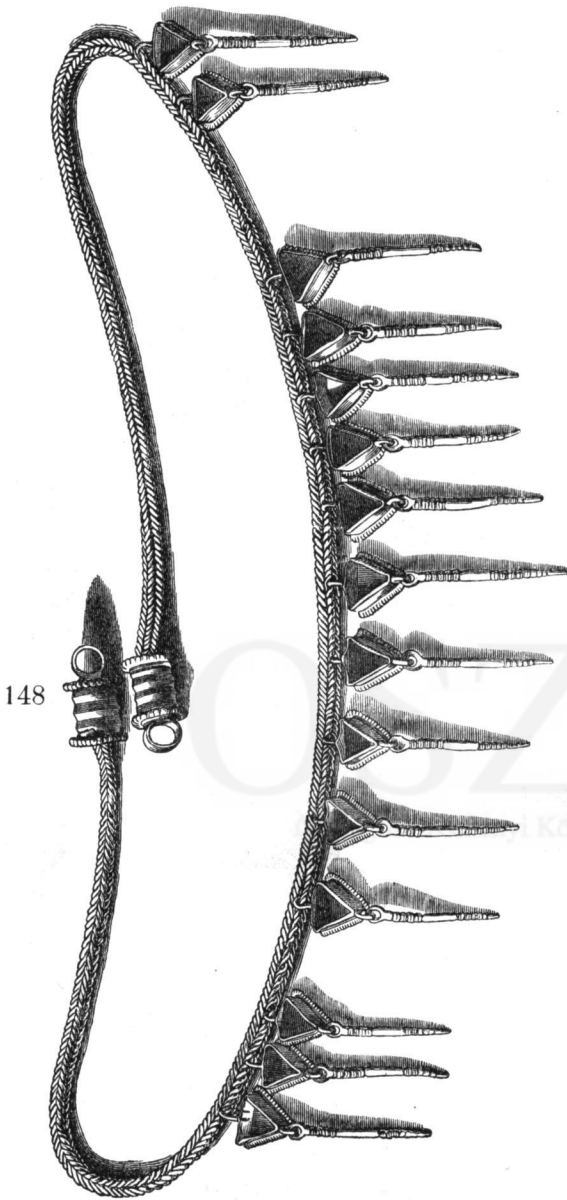
143

nyük merevenen dolgozott sárkányfökből áll, gránátokkal van kirakva, és mint a rajz mutatja, forgóban mozogható levén, elül csavarral biztosan zárható.

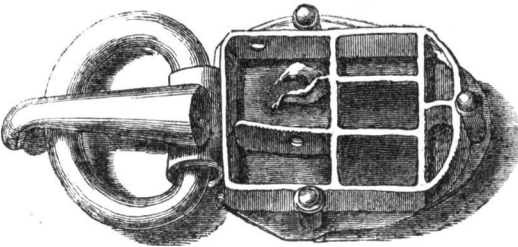
2) Egy 23 latnyi nyaklán ez (144 ábra), hossza $13\frac{1}{2}$ "; a 14 sötét golyó aransodrony ízek által van összekötve, az arany tokocskákban váltogatva 7 hold- és 6 szívforma gránát függelék lóg le. A zárásnál monoru tokokban szintén olyan kövek voltak, kettőben hiányzanak.

3) Négy gyűrű, és pedig a 145 számúból két darab, a 146 és 147-ből egy-egy darab. Súlyuk $1\frac{1}{2}$ — $3\frac{2}{3}$ latig változik.

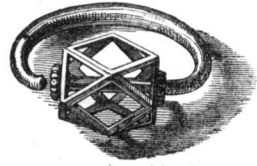

152

4) Nyakláncz (l. 148 ábr.) négyszeres arany sodronyból, egyenlő hosszúságú az előbbivel, súlya $11\frac{1}{2}$ lat. A lóggó készítmények ékességül gránátokkal kirakvák; a zár-íz hiányzik.

5) Két fülbevaló (149 ábr.) mindegyik $2\frac{1}{3}$ lat súlyú, gránátokkal vannak díszesítve.

149

6) Kétféle arany láncz-szem, négy kerek (150 ábr.) és 2 négyszögű (151 ábr.) együtt véve $\frac{1}{2}$ latot nyomnak.

150

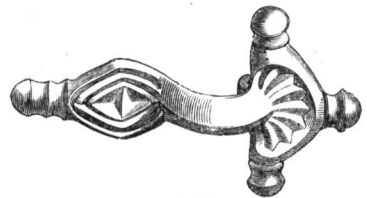

151

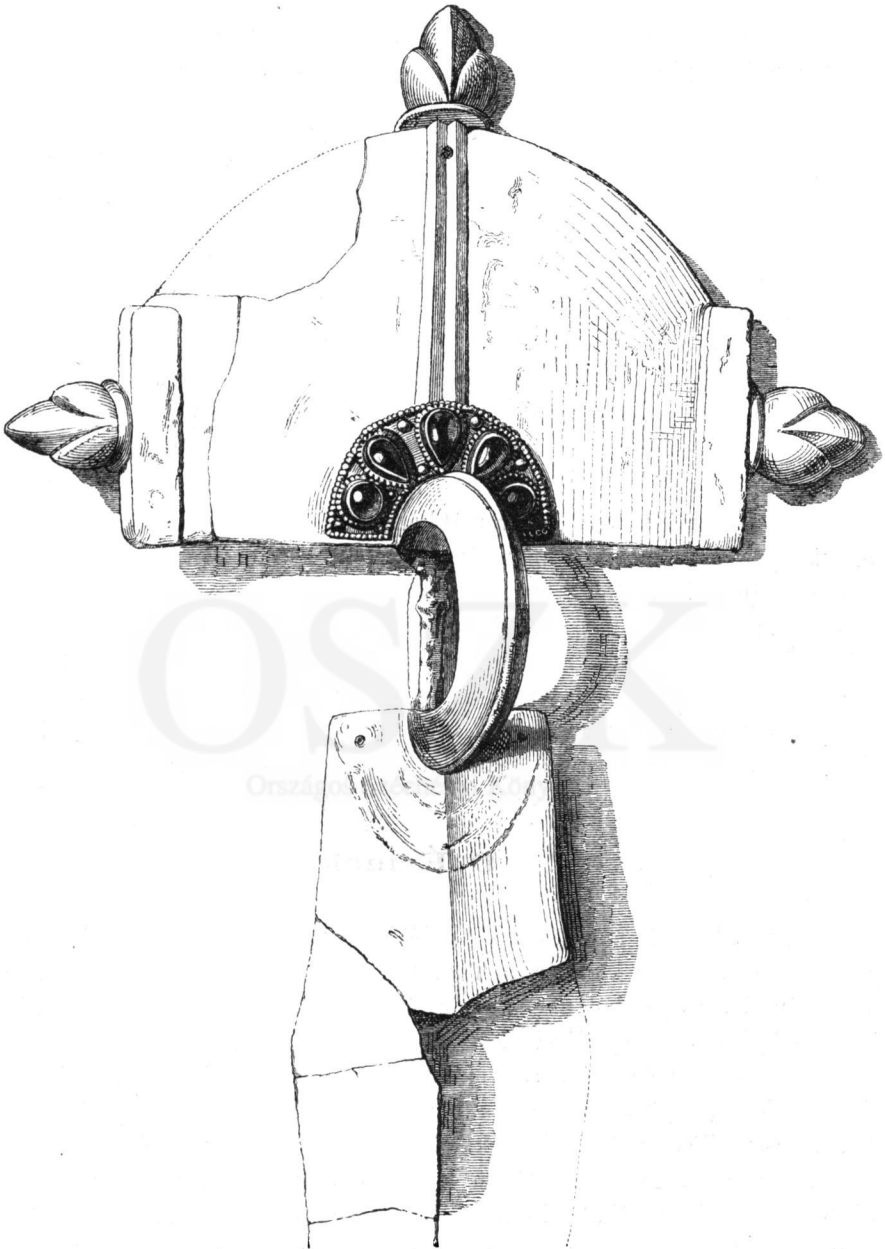
7) Aranyesat (152 ábr.) súlya $19\frac{1}{3}$ l.

8) A másik lelhelyen találtak két réztartalmu ezüst fibulát (153 ábr.) és,

9) a nagy ezüst fibulát (l. 154 ábra), melynek súlya majd 17 latot teszen. Díszítményül egy félkörű 5 gránátból álló arany szalag, és felső végein 3 makk-ékesség használtatott.

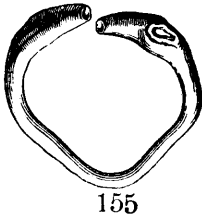
153

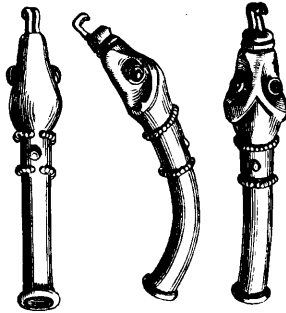
154

Arneth úr e leletnek korát Valentinian vagy Valens idejére teszi. Mitth. d.
k. k. C. Comm. V. 108. 2. oszlop.

Mint egy hazai leletnek csekély, de hasonló művezetű részét ide mellékelünk egy gyűrűt (155 ábr.), és három szintén gránátokkal diszített karperecz-ízt, (156 ábr.) melyek a nagybecsű szilágy-somlyói kincsesel találtattak, és más páratlan honi kincsekkel a bécsi csász. régiségtárban őriztetnek.

155

156

A muzeum okadatolt lajstromát kellene készítenem, ha annak mind efféle kincseire kegyes olvasómat kívánnám figyelmeztetni. Vannak, kik római gyűjteményét agyon szeretnék hallgatni, vagy honfiatlanul becsmérlni; láttam más tárlatokat is, és bizvást mondhatom nines ok, miért szégyeneljük magunkat! Ha az olasz-honi, londoni, párisi, müncheni stb. muzeumok szobrászati remekjeit felhozzák, nem gondolják meg, hogy ez nemzeti muzeum — oly nemzeté, melynek területén ilyen remek-ek eddig nem találtattak; melynek még nem akadt oly Mecaenása, ki egyes művekért 20—30 és több ezeret áldozhatott volna.

9) Érmek.

Az említett és más becses műemlékeken kívül, melyekről Bitnitz prépost úr, a szombathelyi leleteket illetőleg a Tud. Gyűjt. 1821. VIII. kötet. remek értekezést írt, történeti szempontból az érmek érdemlik a legnagyobb figyelmet; mert a sirok — és így a letelepedések koráról, és azok tartásáról teszik a leghitelesebb tanúságot. Azért nem elég, a sirokban előforduló egyéb műdarabokat gondosan leírni, ha lehet, együtt felállítani, a bennük talált érme-eket kell leginkább határoz-
nunk és összeállítva nyilvánítanunk. Fölösleges lenne bővebben felemlítenem, mily jeles és gazdag arany- és ezüstérem leletek fordultak elő a két hazában — olyanok t. i. melyekhez hasonlókat a külföldön majd hiában kerestünk. Azért gyűjtsük a hol csak lehet a régi érme-eket, vagy legalább jegyezzük fel hitelesen le-
helyeiket, úgy hogy a pannoniai római érmészetben is biztosabb lábra állhas-
sunk, és a külföldnek efféle törekvéseivel versenyezhesünk.

10) Fogadványi oltárok és siremlékek.

Ugy mint más római műdaraboknak épen nem vagyunk hiányában, úgy némi büszkeséggel mutathatjuk pannoniai különféle áráinkat és siremlékeinket, valamint egyéb faragványinkat vagy öntvényeinket is, nemcsak azért, mivel a római szobrászatnak majd csak egyedüli képviselői, hanem azért is mert ősi városaink szerkezetére, állására, azok hivatalnokaira, hadi szervezetére, nyilvános épületeire nemcsak kellő világosságot vetnek, hanem történelmi adataik által, az emlékszerű darabok korát is tüzetesen meghatározzák.

Óvjuk tehát, akárhol legyenek, az ilyen emlékeket az enyészettől, a vandalismus pusztításai ellen.

Egyes sugarak ezek, de ha a közlékenység majd nálunk is divatosabbá lesz, és a tudományosság szellenne elterjed, e téren is becsülettel fogunk Európa többi buvárai előtt megállani! Ehez pedig csak tartós jóakarat és ernyedetlen összeműködés kívánczik.

11) Egyiptomi régiségek.

Nem csak feliratokban fordul elő Pannonia- és Dáciában az egyiptomi vallás, de igen gyakran taláztatnak műemlékek is, melyek tagadhatlanul ezen nagy népnek tulajdoníthatók. Így egyiptomiak azon sárga rézkészletek, többszintű gyöngyök, milyenek a v a r s á n y i pusztán (Pest m.) és N a g y-R o m h á n y körül (Nógrád m.) barbar eszközökkel taláztatnak, de ide számítandók a S z o m b a t h e l y e n római műemlékekkel előforduló bálványszobrocskák, az e g y e d i (Sopron m.) ibrik; az ó-b u d a i stele, hieroglyphekkel, melyet a tudós Lepsius 3229—2967 évek köztinek állít, s mely valószínűleg későbbben a rómaiaktól hazánkba hozatott.

A r ó m a i vilá g u r a l o m a vilá g v a l l á s s a l összefolyt, a rugékony római cultus, már politikából is, befogadá nemcsak a lenyűgözött, hanem a szomszéd nemzetek isteneit is. Az Isis és Osiris tiszteletével természetesen terjesztettek az egyiptomi katonák által az ilyen műemlékek is; de a p e r s a M i t h r a s tisztelete is annyira el volt terjedve hazánkban, miszerint a neki szentelt műemlékekkel aránylag igen gyakran találkozunk, úgy a feliratos köveken és árákon, valamint a domborműveken is, melyek titkait örököltik, annnyira, hogy ezen távolról behozott és tulajdonképen nem is római vallási emlékek, az eddiginél nagyobb figyelmünket megérdemlik.

Első adalék.

I. Ásatások és a leletek megőrzése.

Az őskori régészeti Kalauznak célja nem egyedül az, hogy a hazában véletlenül talált műdarabokra vagy maradványokra ráismerjünk, és azokat meg is őrizzük, hanem hogy némileg utasítást is adjon, miszerint az ásatásokat ok-szerűen vezethessük, és hogy azokból magának a tudománynak minél nagyobb haszna lehessen. Azért hiszem, kedves dolgot teszek, ha a régiségek barátait némi tájékoztatásul egynehány általános ponttal arra figyelmeztetem, mire kell leginkább ügyelniök, hogyan magát az ásatást igazgatniok, és a találtakat fentartaniok, őrizniök; végre hol lehet a tárgyak látásával maguknak róluk kellő tudomást szerezniök.

Bár nem lehet tagadni, hogy minden egyes tárgy, ha csak azért is, mert a hasonlók számát szaporítja, és így gyakoriabb előjöttük, hajdani nagyobb szükségüket bizonyítja, érdekes és megőrzendő, vannak mégis maradványok, melyek eddigi elő-nem-jöttük miatt is igen nevezeteseek, és azért figyelmünket inkább igénylik.

Eddig hiányzának nálunk, például a kőkorból: a kőkamrák, kőkerítések, a cölöpépítmények, a csak kinagyolt, kezdetleges tűzkő-szerszámok. A bronzok közt még nem találtunk hadi kürtöt, ormos koronákat, lemezből készült széles karpereczeket, nagy ijalaku esatokat, paizsokat, sodronytekereceket, melyek fölül töleséralakulag tágulnak, bronzlemezekből készült katlanokat, arany szarvakat, felül zárt, oldalt nyitható vedreket, melyek Svajczban és illetőleg Dániában előfordulnak. A vaskorból nem láttunk még hattyualaku csőröpölöket, melyek Morvában előfordultak, és vezérbotok diszitményeinek tartattak; ritkák a monoru, üvegfollyattal kिरakott esatok, fésűk stb.

Ellenben vannak tárgyak, melyek hazánkban gyakoriabbak, és másutt nem igen fordulnak elő; ezek közé számítom az agyag gulákat, ámbár ezek közül egy példány legújában Chorostkowon Morvaországban is találtatott; a nagy terjedelmű, irlával (graphit) fényesített edényeket, a vastag sodronyu bronztekereceket, melyek vége kanyarosán fel van hajtva és a közvélemény szerint mellvértül alkalmaztatott; a csiga alaku arany lemezek, arany esákányok, kétélű fokosok; a sarlók sokalaku nemei és gyakori előfordulta; az orsók alul kerek lemezzel, a bronz tölesérkéek stb.

Ezek közt állanak azon tárgyak, melyek ugyanazon alakban, és majd egyenlő művezetettel Európa többi tartományaiban is előjönnek. Silesiában találják ugyanazon csücskös, alul szögletes vedreket és bögréket, mint sz.-Endrén, Duna-Földvárrott előjönnek; a karterekesek, hajtúk, lándzsahegyek, gyűrűk, kések, annyira hasonlítanak azokhoz, melyek hazánkban szerteszét kiásattak, mintha egy gyárban készültek volna. A Holsteinban talált, kövel fődött hamvveder a tétényítő!; a mécesek aranygyűrűk, gyilkok, magas tutulusok, csipészek, fibulák, nyílhegyek a mieinktől semmiben sem különböznek. Ugyanez áll a svajezi kelték és paelstabokról, lapos tekeresű fibulákról, pápaszem alaku csatokról stb. a hallstadti csörgő pléhekről, lánczos karikákról, melyekből valódi diszpéldányokat őriz a m. nemzeti Muzeum. A dániai fokosok, csákányok, kardok bizonyítják: hogy egyenlő műveltségnek készítményei, mely ugyanegy időben hazánkban is el volt terjedve.

Ezt némi figyelmeztetésül előbocsájtván, hogy t. i. a lelt tárgyakban kevésbé tájékozhatunk magunkat, átmegyek magára a tárgyak ásatására.

Köztudomásu dolog, hogy nemesak náluuk, de a külföldön is a régészeti leletek nem a rendszeresen kereső, buvárkodó régészek, hanem többnyire a földműveléssel foglalkozó gazdák és cselédjeik, vagy az építéseknel az alapokat ásó munkások kezébe kerülnek. Azt is tudjuk, hogy a gyakran talált műemlékek legtöbbnyire kellő nyugalom és vigyázat hiányában, legtöbbször pedig baromi kártékonyaság folytán összezúzatnak, s így hasznavehetetlenekké tétetnek, vagy a helyett, hogy tudományos intézeteinknek leírásra vagy lerajzolásra beküldetnének, csekélységért, a nyereszkezők által falusi és városi szatócsoknak elpredáltatnak, noha ezen vandalismus ellen uton útfélén panaszokat emelünk és az előljáróságokat, de a miveltebb osztályt is minden alkalommal figyelmeztetjük, és a műemlékek pártolására felkérjük.

A hol azonban biztos jelek nyomán ásatások, régészeti kutatások történnek, ott szükséges, hogy szakértők vagy legalább kellően művelt emberek álljanak a dolog élére, kik a leletek minden érdekesebb körülményét följegyezzék, és azt az Akademia keblében működő régészeti Bizottmánynak be is jelentsék. De itt is szükséges, hogy az előforduló leletek ilyen szakkedvelőkkel megismertessenek, mi csak a birtokosok vagy községek bizalma folytán történhetik, és bizonyosan szívesebben fog idővel történni, ha a találót a törvény biztosítani fogja, hogy a talált kincs j o g o s t u l a j d o n a, mely a becsár kifizetésével a nemzeti muzeum birtokába kerül, vagy ha ott már nem szükséges, más honi tudományos intézetek gyűjteményeibe felajánlandó lenne, vagy végkép a találó szabad rendelkezésére bocsáttatnék.

Ha ezen sorok olvasása, és az olvasni tudó nép közt, minél nagyobb számban elterjesztése után, minden lelkes pap, minden életre való néptanító, minden földbirtokos és építész, de egyáltalán minden műveltnak tartatni kívánó magyar ember a n é p e t, főleg pedig a földművelőket és építéseknel elfoglalt n a p s z á m o s o k a t barátságosan figyelmeztetné és becsületérzésükre hatni törekednék, miszerint mindent, mit munka közben akárhol találnak, bejelentsenek; mire a leletnek anyagra nézve legkisebb, legkevésbé becses része is, ha egészben megmaradt és sértetlenül

átadatik, köztisztelőben álló, országos becsők által megbecsültetni, és hol a darabok más tekintetből is érdekeseek, benső becsén felül is be fognak váltatni a nemzeti vagy egyéb tudományos intézetek számára ; — ha mondom ez kihirdettetnék, és a találónak a törvény is biztosítaná talált kincsének tulajdoni jogát, nem hiszem, hogy az illetők saját érdeküket fel nem foghatnák, és továbbra is, a legbecesebb darabokat a tudatlanságukkal visszaélő házalóknak átengednék, hogy rendszeren megcsalván, kincseink a külföldi műtárakba vándoroljanak. E tekintetben, véleményem szerint, nagy ösztönül szolgálna miveltebb középosztályunknál az is, ha mind ezek a leletek lelkiismeretesen feljegyeztetnének és olvasottabb lapjainkban időről időre közzé tétetnének.

Hogy pedig az illető leletek, ha valaki véletlenül rájuk bukkanik, egészben megnyeressenek, következőkre kell figyelniünk :

A régi cserepek, ha mindjárt ujnyi vastagságuk is, mivel összetartó máz nélkül, a nyílt tüznél, csak külső részeikben vannak kiégetve, belül pedig nincsenek annyira keményítve, hogy a századok óta szivárgó esőviznek és hólének tudnának ellenállni, s így legtöbb esetben összetörnek és elporlanak, ha a legnagyobb figyelmet nem fordítjuk kiemelésükre ; mivel köröskörül a földtől megszabadítván, a bennük foglalt nedves föld, hamu, csontok és a rézkészlet súlya miatt fenekük leszakad és egészen szétbomlanak, nemcsak a tudomány, hanem gyűjteményeink legnagyobb kárával.

Ilyenkor igen sok béketűrés, és egy kis ügyesség elkerülhetlenül szükséges, hogy a találó fáradozásának némi jutalmát megkaphassa, míg a törött cserépért mohóságának csak kárát éri.

Rendezett külföldi községekben, ilyen esetben a lelet, a mint valaki reá bukkanik, érintetlenül marad ; a találó azt mindjárt honfias büszkeséggel a hozzá értő bizalmi férfinak, a papnak, tanítónak, tisztviselőnek siet bejelenteni, jól tudván azt, hogy így a véletlen szerencsének legbiztosabb jutalmát veszi ; a legkisebb leleti körülmény köztudomásra ; jut a táruk gyarapíttatnak, maga pedig az aránylagos hasznon kívül, becsületet és a haza háláját nyerendi.

A bizalmi férfi a leletnek körülményeit hiven feljegyezvén, jelenlétében a talált edény körül a föld legnagyobb elővigyázattal, legjobban kézzel, vagy hogy az edény meg ne sértessék, valami tompa eszközzel kikapartatik, és a nap és lég behatásának kitétetik. Néhány óra múlva az edény külseje kiszárad, és ha folyó üveggel (Wasserglas) egykétszer bekenetik, kökeménynyé válik. Ekkor legjobban, alája egy deszkát tolni, és azon haza hozni, hogy belső tartalma, a találó jelenlétében megvizsgáltatván, lelkiismeretesen leirassék.

Ha az edény igen nagy, a találás helyszínén is lehet, de a kitelhető legnagyobb figyelemmel, tartalmát kiüríteni, és belső lapja kiszáritása után hazavitetni.

Sokkal nagyobb vigyázatot és béketűrést kívánnak olyan temetőhelyek, melyekben a vázak pusztá földben fekszenek. A mint a tetemre reá bukkanunk, egyenlő magasságban kell a földet legnagyobb gonddal fölül és körülötte leszedni, és eltávolítanunk, és midőn a felső takaró eltávolított, a nehezebb, többnyire a

test alatt vagy mellette fekvő ékszereket, fegyvereket, házi eszközöket összegyűjtőnk, minden egyes darabnak helyét, hol találtatott, lelkiismeretesen feljegyeznünk.

Összehasonlításul tanácsos a fejeket eltenni, valamint a medenczét, és a szársontokat is, hogy kétes esetekben, mikor a mellékletekből, a hulla nemét, korát nem lehetett határozni, megvizsgáltathassanak.

A hol h a l m o k léteznek, ügyelnünk kell, vajjon természetes emelkedések-e, vagy emberek által h o r d a t t a k-e ö s s z e? mert rendszeren csak az utolsó esetben várhatunk archaeologiai eredményt; ámbár vannak természetes halmok is, melyek oldalait hajdan ezen célra felhasználták.

Ha az ásatásra kiszemelt h a l m o t minden irányban felmértük és mennyire lehetett pontos rajzát is készítettük, legtanácsosabb vagy teteje középpontjától függélyesen lefelé, míg a földszinig lejutunk, ásatni, mely esetben ajánlható, hogy ezen mélyedés közepe táján délkelet felé egy árkot búzzunk, hogy ennek irányában a földet eltávolíthassuk, és az ott leginkább található vedreket megnyerhessük; vagy pedig a halom széléről is foghatunk az ásatáshoz, úgy, hogy délről és keletről a földszinén a középpontig hatolhassunk, és ezen munkálat közben is az előforduló tárgyakat, a rétegek minőségét, a kövek miképeni alkalmaztatását feljegyezhessek.

Északon, hol k ő k a m r á k is találatnak a halmok alatt, ott a kövekkel kirakott síkator többnyire kelet felé nyílik. Ha ezt elértük, szükséges, hogy mindekelőtt kitisztíttassék; a követ, mely a sírt ajtó gyanánt elzárja, el kell mozdítani, és a porral s földdel ellepett tárgyakat legnagyobb szorgalommal meg kell tisztítani. Ezen kutatásnál a váz és minden melléklet fekvését, helyét pontosan kell vizsgálni és jegyezni, mert a fémrészletek távolságától és fekvésétől függ a lándzsák hossza, a paizsok nagysága. Természetes, hogy itt maga a szakférfiu fog kézzel és tollseprővel dolgozni, nem pedig az ilyen érdekes munkát a hozzá nem értő, bámész és nyugtalan munkásokra bízni.

A mit a k ő k a m r á k r ó l elmondtam, azt a r ó m a i k ő s í r o k n á l is meg kell tartani, figyelmet fordítva a koporsó irányára, a kövek mértékeire, felírására vagy domborműveire, a köragaszra, és a siron kívül fekvő mellékletekre is.

Általános szabályokat ezen munkánál felállítani majdnem lehetetlen; az eljárást az ásatónak okszerűségére, tapintatára és gyakran szerencséjére kell bízni. Fő dolog az, hogy a körülmények, mennyire csak lehet, kimerítőleg feljegyeztessenek. Azért szükséges emlitenünk, mikép jöttünk a lelhely tudomására, vannak-e vele némi néphagyományok összekötve, mi a népszáján fenforgó neve, volt-e máskor maga, vagy legközelebbi vidéke, és milyen eredménynyel felásva. Továbbá fekvését pontosan kell meghatározni, oly természeti körüléke által, mely nem hamar változik, vagy olyan emberi művek által, melyek nehezen távolíthatók, és szembetűnők. A gyakorlat és a tapasztalás fogja az ügyes és lelkes régészt inkább tájékozni, mint a szabályok halmaza.

Ha valaki arról álmodott, hogy a s í r h a l m o k fenekén Dárius kincsét találja, roszul tapogatódzott; mert ezen földmaradványok leginkább azon évszázadokból

valók, melyek a kecsesgető aranyat, a hasznos vasat nem igen ismerték. Örüljön, ha kincsek helyett néhány bronzdarabot, egy-két arany ékességgel, számos cseréptöredékkal talált; ne vélje, hogy hasztalanul fáradozott, mert ha ezért nem sokat kap a régiség kereskedőktől, nyer mégis a tudomány, melynek ezen néma emlékek a kétéves világtörténelmi szakokban egyedüli hű kutforrásai. Innen van az, hogy azok, kik kincskeresési vizsketegből a halmokat bonták, a bennük talált edényeket összezúzták és széthányták, nemcsak semmi jutalmát nem vevék fáradságuknak, hanem rombolásuk által a tudománynak is igen rossz szolgálatot tettek. Azért ilyen munkához csak az fogjon kellő tisztelettel, kinck végeztélja nem a profan kíváncsiság, vagy telhetetlen nyercszkedési vágy; hanem a tanulási ösztön, és a tudománynak valódi gazdagítása.

Nálunk, hol a használható föld szűkében nem vagyunk, még sokáig fognak a halmok érintetlenül maradni, ellenben az északon már többnyire feldűltek, és szántóföldek szűke miatt szét is hányattak.

Mennyire tudomásomra jött, a honi halmok ásátásában legnagyobb érdeme van Érdy János urnak, ki ásátásai eredményét az akademiái nyomtatványokban közölte. A csurgói halmokat egy részvénytársulattal ásátá Pados János ur, és ezen kutatásáról jelentést is tett az Új Magyar Muzeumban.

Bántán gr. Waldstein Albert tábornok úr után én is ásattam csekély eredménnyel; de annál érdekesebb volt a budai és budakeszi római sírok ásátása, melyeket Érdy és Henszlmann tagtársakkal végbevittem és az Archacol. közl. IV. köt. 101 l-le is irtam.

Mire nálunk eddig kevés gond fordított, oda tartoznak a nagy kövek, melyek alatt északon gyakran rúnírás előfordult, és néha valódi kincsek is találtattak; továbbá a tűzegtelepek kutatása, minthogy ezekben a legjelentékenyebb, legjobban fentartott régiségek fordulnak elő, úgy hogy a föld alatt elporlott vagy elmállott fa- és bőrkészletek és ruhadarabok ezekben épen fenmaradtak, miért a régészek figyelmét jobban érdemlik meg.

Amit a tűzegben találtak, ha iparczikkhez hasonlít, azt a tűzegmasszával kell felvenni, és csak azután lassan a földes részeket lekaparni, vagy lemosni. Azon részek, melyek nem fém vagy kőből vannak, a napon vagy melegen könnyen összezsugorodnak.

Ha valahol becses műemlékek fedeztetnek fel, ne resteljük azok környékét is szorgalmasan átkutatni, mert sokszor történik, hogy legközelében is valami a föld alatt lappang. Példák erre a bakódi, osztropataki leletek, a budai római sírok stb.

Végre még néhány gyakorlati intéssel szolgálók:

Akármely kincs, ha gyűjteménybe tétetik el, ha lehetséges, maradjon együtt és látassék el kellő felírásokkal, nehogy más leletekkel összezavartassék; ha pedig a hasonlókat hasonlókkal szándékozunk egy sorban felállítani, a folyó számmal vagy jeggyel ellátott darabok legalább a leltárban álljanak külön is együtt, valamint

együtt találtattak, hogy így a szakférfiu magának a leletről tiszta fogalmat szerezhessen.

Minden érdekesb fölfedezést kellene az archaeologiai bizottmány nyál közleni, hogy azt a már eddig több száz számra rúgó krónikájába felvehesse és örökíthesse.

Szép dolog lenne, ha az összes magyarországi leletek a Magyar nemzeti Muzeumban egyetemesen fellelhetők lennének, de mivel ez nem is oly könnyen gondolható, a vidéki főiskoláknak kötelessége lenne, vidékük régiségeit, mennyire a körülmények engedik, őrizni, megmenteni.

A fémek közt egyedül a szí nar any marad meg a földben változatlanul századok, sőt évezredek után is. Az ez üst többnyire megfeketedik, de némi helyen sárgul is. A ré z és br on z a turfában fekete és vereses lesz, a földben sárgás, zöld vagy kókes. A vas a turfában nem rozsdásodik, de nagyon is erősen — enyészti g — megrozsdásodik a földben. Ha tehát lemezei lepattognak, azokat ví z a h ó l y a g g a l vonják be, vagy olajjal kenik be, hogy a lég befolyása ellen megóvassanak. Az ó l o m megmeszesedik, a b o r o s t y á n k ő gyánta formává lesz; az ü v e g finom tejes kéreggel huzatik be és gyöngyház színűvé lesz, opalizál. A c s o n t o k megmeszesednek; a turfában megbarnúlnak és a f á v a l együtt legjobban megmaradnak.

A régiségeket addig tisztítani míg fényesek nem lesznek, nem szabad, mert tudományos becsüket, de valódi régi tekintetüket is elvesztik; még kevesebbé kell azokat eltörni, hogy meggyőződünk, nem arany-e vagy ezüst? — vagy reszelővel értékes patinájától megfosztani.

Egyáltalán a legkisebb, legkevesebbé feltűnő darabot is kell eltennünk, mert ha mindjárt benső értéke nincsen, lesz értéke más hasonló darabokkal összevetve; nő a becse helybeli, történelmi szempontból, mert ez által a gyűjtemények teljesebbekké, érdekesebbekké, és a mi a legfő, tanulságosabbakká válnak.

2) Régiségi gyűjtemények.

Azt hiszem, némi szolgálatot teszek a régészetet kedvelő hazámfiainak, ha az előttem ismert őskorszaki gyűjteményeket, melyek leginkább magyarországi tárgyakat foglalnak, habár hiányosan előszámlálom.

A n y i l v á n o s i n t é z e t e k közt első helyet foglal a magyar nemzeti Muze um, a császári királyi régiségtár Bécsben, az erdélyi és szebeni Muzeum; a pannonhalmi gyűjtemény, a győri gymnasium, keszthelyi grófi könyvtár, a pápai főiskola, a váci kegyesrendiek gyűjteménye; a magyar tud. Akademia, m. kir. egyetem, a debreczeni és mármaros-szigethi ref. Collegiumok gyűjteményei; a pozsonyi ferencziek, reál iskola, esztergami papnövelde, és főképtalan gyűjteményei.

Magánosak közt a fővárosban, kitűnő a példányok szépségére és sokaságára nézve Schiefner János banktiszt gyűjteménye. Egyes szép példányokat bir id. Kubinyi Ferencz, gr. Bethlen: Ferencz, Ráth György, Szalay Ágoston, k. főtörvényszéki tőlnők; Bakits János és Ferencz; érdekes régi téglákból gyűjteménye van a szerzőnek is.

P á t y o n, a pilisi járásban, Várady József udvari tanácsos; Koroneczón, Győrmegyében: Milkovics János és Eberhöch Ferencz lelkész. Esztergályon Zircz mellett: Ányos Mórícz; Szombathelyen pedig igen érdekes római korszaki gyűjteménnyel bir Bitniez Lajos prépost úr. Pozsonyban: gr. Waldstein Albert tábornok; Sz.-Györgyön: Berres ezredes; Cs al á d o n (Nyitram.) Kelecsényi János; L o n t ó n: Rakovszky István kamarás; K u n - H a l a s o n: Révész György uraknak vannak becses régészeti tárgyaik.

Egerben két nevezetes gyűjtemény létezik: Ipolyi Arnold kanonok és Plank Ferencz uraknál; Bereg megyei bronzokban gazdag Lehoczky Tivadar gyűjteménye Munkácson; Csicsó-Keresztúron római emlékekben, Torma Károlyé.

Igen érdekes római éremgyűjteményekkel birnak Mátyus János Pesten, Dr. Stur Lipót Esztergomban, Káloczy Lajos Mindszentben, Fábry József, gőzhajózási hivatalnok, Hercz József szigeti lelkész, és Rosos Miklós urak Győrött.

Szívesen veszem, ha a közérdek emelése tekintetéből, a vidékről minél biztosabb és teljesebb tudósításokkal lependnek meg azon kegyes olvasóim, kik más e korszaki tárgyakkal bővelkedő, és a közfigyelemre méltó gyűjteményeket fognak velem közölni.

Második adalék.

Az őskori irodalom vázlata. *)

I. A barbar korszakhoz :

Annalen des Vereins für Nassauische Alterthumskunde. Die Heilgötter. VI. I. — Römische Inschriften. 24. — Pfahlgrabenlinie und das römische Kastell. 107, 203. — Meilensteine. 302. — *Reutér*: Germanische Grabalterthümer. 211.

Annaler, for Nordisk oldkyndighedben igen érdekes czikkek vannak a kőrákásokról. 1852. — Az aranyszarvak felirásiról. 1855. — *Bronzleletekről* 1854 — 1868. — *Danevirke* gátönyok rajzokkal. 1859.

Annales de la Société Archéologique de Namur. Namurban több érdekes értekezés.

Anzeiger für Kunde der deutschen Vorzeit 1860. 442. — *Pfahlwerk* im Schermützelsee bei *Bukow.* — Bronzefund auf der Domäne *Ploskowie* in Böhmen. — *Bronceringe* heidnische ugyan ott 127. l. — *Pfahlwerk* zu *Müncheberg.* 1862. 260. — *Zu Frauenfeld.* 261. l. — *Mosch*: die Muthmasslichen Opfersteine... im Granit des Riesengebirges. 1856. 154—218 — *Wendekirchhof* in Rostock. 1862. 429. — *Wendischer Götze.* u. o. 461.

Archaeologia: Note sur des Sepultures Anglo-Normandes trouvées a Bouteilles près

Dièppe; par Abbé Cochet. 1837. Volume XXXVII. 32. — Notes on the Interment of a Young frankish Warrior. u. a. 102. — Observations on Researches in Suabian Tumuli. u. o. 27. *Ackerman.* u. a. Account of the discovery of Anglo-Saxon Remains at *Kemble.* 113. 140. — u. a. An Account of the discovery of an Ancient British Cemetery. u. o. 363. — u. a. Report of Researches in a Cemetery of the Anglo-Saxon Period. 371. — u. a. Secoud Report... XXXVIII. 84. 327. — *Wylie*, The Burning and Burial of the Dead. XXXVII. u. o. 455. — XXXVIII. On the Occurence of flint Implements in indisturbed Beeds of Gravel, Sand and Clay. *Evans.* 280. — XXXIX. 57. 135.

Arneth: Arch. Analecten Ungarns. Sitzb. der ph. h. Cl. XL. 333 — Az egyedi ibrikról u. o. XL. 336.

Aschbach: Legio I. u. II. Adjutrix, Gesch. ihrer Entstehung, ihrer früheren Stationen und Standlager in Nieder-Pannonien. u. o. XX. 290. — Uiber römische Kaiser-Inschriften mit absichtlichen, aus dem Alterthum herrührenden, Namenstilgungen. u. o. XXIV. 85. — Nálunk is igen gyakran előfordulnak ily név kivakarások.

*) Minthogy ily vázlatban kimerítően szólni lehetetlen, és föl kell tennem, hogy az előadottak után igen sokban azon vágy fog terjedni: bár tudnák, mily kutforrásokhoz kellene bővebb tanulmányozás végett nyulniok; összeállítám azt, mit a honi és külföldi irodalomból saját hazánkról és a szomszéd vagy korokon tartományokra nézve ezen czélra érdekest, tanulságosat találtam. Vázlat ez is, mely a könyvtárusoknál találtató jegyzékek- és az egyes nemzetek irodalmaiból könnyen pótolható leendő. Első szükségre ezek által is bő mező nyílik a kivétel- és kimerítőbbet jelenleg nem nyújthattam; fogadja ezt is szívesen a kegyes olvasó közönség! — Örvendek, hogy midőn ezeket megírtam, a bécsi cs. k. ausztriai Mű- és Ipar-Muzeum közleményeiben 1866. év 74. lapján ezen cím alatt: „Mit olvasunk” ugyanezen rovat szükséges-ségét kifejezve találom.

- Atlas de l'Archéologie du Nord. Copenhague. 1857.
- Balduini Christ. Ad: Observatio circa urnas gentilium germanorum. Francof. 1688.
- Barranger: Étude d'archéologie celtique stb. Courcier.
- Berichte der königl. S. H. L. Gesellschaft in den Herzogthümern Schleswig-Holstein und Lauenburg. Kiel.
- Berichte der Geschicht- und Alterthumsfor. Gesellschaft des Osterlandes. Altenburg. 1838.
- Böck C. Hist. Ergebn. eines arch. Fundes in Croatien. Sitzb. der phil. hist. Cl. XXVII. 57.
- Bonstetten, Recueil d'Antiquités Suisses. Berne et Paris 1855.
- Botka Tivadar: a Svajczban találtó húnfökről. Kéziratban.
- Carro A. Mémoire sur les monument, primitifs dit, celtiques et anteceltiques; — és Voyages chez les Celtes. Dumoulin.
- Cohausen: Ringwälle im Taunus. Braunschweig. 1861.
- Csaplovits János: Magyarország régiségei és hajdani lakosai. Horm. Archiv. XX. 5. l.
- Detlefsen: viaszos táblákról. Sitzb. der phil. hist. Cl. XXIII. 601. és 636. XXVII. 89.
- Dorow: Altes Grab eines Heerführers unter Attila (?) entdeckt am 18. April 1750. bei Merseburg. Halle 1832.
- Dudík: Über die alten heidnischen Begräbnissplätze in Mähren. Sitzb. der k. k. Ak. d. Wiss. in Wien phil. hist. Classe 1854. 467. 2. táblával.
- Érdy János: A legrégebb pénz. Tud. Tár. 1840. 315. — Velemény a belloviczi ásásokról. Uj. M. Muzeum. 1853. 434. — A magyar Akad. Értesítőben: Kö-, réz-, és vaskori sírok és régiségek. III. táblával. 1847. VII. sz. 216—221. l. — Tárnokvölgy fölötti kunhalmok ásatásainak eredménye. V. táblával. 1847. IX. 282—290. — Aszódai pogánysírok, rajzokkal. u. o. 1854. — Észrevétel, hogy az orbai székben talált aranszerek Kállaytól a keresztes vitézeknek hibásan tulajdonítottak. M. Akad. Értes. 1841. 74. l. — Kelenföldi pogánysírok. Arch. közl. II. k.
- Födisch: Fund bei Horowitz in Böhmen. Anzeiger für Kunde d. deutsch. Vorzeit 1865. 183. l. (A vas kés, mely itt találtatott egyenlő a Kalauz 63 lapján lerajzolthoz.)
- Frank: Bericht über die Auffindung eines uralten Leichenfeldes bei Kettlach unweit Glocknitz. Archiv f. ö. G. Quellen XII. 235.
- Roi Frédéric VII. Sur la Construction des Salles des Géants Copenhague 1857.
- Grevingk: das Steinalter der Ostsee-provinzen, Dorpat 1865.
- Grimm: Auffindungen von Urnen in Niemitsch. N. Lausitz. Mag. XVIII. 64.
- Guhl und Koner: Das Leben der Griechen und Römer. Berlin. 1864.
- Hartmann: Hünenbetten, Grabhügel stb. im nördlichen Westfalen. Anzeig. f. K. d. d. Vorzeit. 1863. 121.
- Historisch-Antiquarische Mitth. herausgegeben von der kön. Gesellsch. für Nordische Alterthumskunde Kopenhagen 1835.
- Holzmann: Kelten und Germanen. Stuttgart. 1855.
- Hormayers Archiv. VII. 1816. 502. és k. II. A Quadok nemzete. — Richetr Fer. értekezik a Quadokról. u. o. XVI. 598 l. Hohler Imre. A Jászok Magyarországon. u. o. XX. 115.
- Horvát István: A parduczbürről, mint hajdani magyar vitézi ékességről. Érmekből kimutatva. Tud. Gyűjt. 1837. I. 3. l. (Intve int az idő, hogy a hajdani nemzeti szokásokat egészen feledékenység homályába süllyedni ne engedjük! u. a. 12 l.)
- Horvát Péter: Commentatio de Initiis et Majoribus Jazygum et Cumanorum. p. 194. Csörszárkáról szól.
- Hummel, Beschreibung entdeckter Alterthümer in Deutschland. Nürnberg 1792.
- Ipolyi; Papok a pogány magyaroknál. Uj. M. Muzeum 1851.
- Jankovits Miklós: Neograd Vármegye nevezetes Hársas hegyéről — és arany-mives lakosiról. Tud. Gyűjt. 1828. I. 20.
- Jahrbücher des Vereins für meklenburgische Alterthumskunde. 1861. — Zur Alterthumskunde der vorchristlichen Zeit, v. Dr. Lisch.
- Kállay Ferencz: Orbai székben talált arany-művekről. M. Akad. Értesítő. 1840. I. sz. 72 l.
- Kenner: Anfang des Geldes im Alterthum. Sitzb. d. phil. hist. Cl. XLIII. 382.

- Keysler**, *Antiquitates septemtrionales et Celticae, Hannoverae*. 1720.
- Kiss Ferencz**: Némely hazánkban találtatott hun emlékek. *Tud. Tár.* XIV. 319. — Özönvizelőtti mőtárgyak nyomai Mországbán. *Tud. Tár.* XIX. 298.
- v. Koepen**: Ueber Tumuli in Russland. *St. Petersburg*. 1836.
- Krusc Friedr.**: *Necrolivonica. Atlaszal, Dorpat*. 1842.
- Leitfaden** der nordischen Alterthumskunde, herausgegeben von der kön. Gesellsch. für nord. Alterthumskunde, *Kopenhagen* 1837.
- Lindenschmit**: Das germanische Todtenlager bei Selzen, Mainz. 1848. — Die Alterthümer unserer heidnischen Vorzeit. Mainz. 1858.
- Marmol**: fouilles dans un tumulus a Temploux; *Annales de la société Arch. de Namur*. V. 184.
- Mémoires des antiquaires du Nord**. — Köbalt, nyilhegyek, 1850—1860. 28, 149, 337, 1840—45. T. ab. VIII.—IX. — bronz edé. u. o. 150.; gyűrűk 334. eszközök 440—442. Ossements humains fossiles, trouvés dans une caverne du Brésil. 1845—49.
- Mittheilungen d. Geschichts- und Alterthums forschenden Gesellschaft des Osterlandes in Altenburg**. — **Dr. Back**: Ueber heidnische Opferplätze, Ringwälle, Hünengräber etc. II. III. 250. — **Löbe**: Ueber die Ausgrabung zweier Hünengräber etc. III IV. 499. — **Gröbe**: Ausgrabung zweier Hünengräber bei Hartroda. V. 198
- Mittheilungen des germanisch sächsischen Vereins für Alterthümer** — Ueber einige Alterthümer der germanisch slavischen Periode. I. 1. — Der Teufelsgraben bei Gotisch 5. — Riesensteine bei Meissen und Hain.
- Mittheilungen der kk. Central-Comm.** 1865. XV. Ueber Pfahlbauten in österreichischen Seen. — Einige neue Funde in Mähren. 1864. LV. — Das im Marktflecken Chorostkow im Czortkower Kreise aufgefundenene Grab. 1865. LXXX.
- Mosch**: die alten heidnischen Opferstätten und Steinalterthümer des Riesengebirges (sok rajzzal). *N. Lausitz. Magaz.* XXXII. 296.
- Müller Dr. Johann**: Die Ausgrabungen zu Rüssenbach. *Anz. für Kunde der deutsch. Vorzeit*. V. Band. 378.
- Musée des Antiquités du Nord. Mémoire de la Société royale des antiquaires du Nord**. 1845—1849. 12. 92. 167.
- Nachricht** von einigen in Böhmen entdeckten heidnischen Grabhügeln *Prag*. 1803.
- Neues lausitz. Magaz.** Die Ringwälle in der Ober-lausitz. XVI. — Die Limasburg. XXXV. 94. — **Ernst Kastner**: Von einigen in der Niederlausitz gefundenen Alterthümern. 3 táblával, melyeken vedrek és bronztárgyak. 1826. V. 208. — **Preusker**: Ober-Lausitz. Alterthümer. u. o. VI. 103. Bálványokról, áldozó helyekről, vedrekről, bronzokról. **Neumann**: Entdeckung heidnischer Grabstätten am mittleren Boberlaufe. képekkel. u. o. XXXI.
- Padós János**: Csurgói kunhalmok. *M. Akad. Értesítő*. 1857. III. — **Pfahlbauten** o. Seedörfer in d. Schweiz. *Nöggerath. Westerm. ill. d. Monatshefte*. 1861. 66.
- Podhrazeky József**: Angliában levő Kúnhalmokról (a Stonehengei omladékok mellett halmokat érti) *Tud. Gyűjt.* 1836. 12. b. 1. — A fejér-megyében talált scythia vitéz koponyájáról. *Akad. Értesítő* 1856. II. 86.
- Proceedings of the Society of Antiquaries London**. London. 1861. — four Implements with hafts of stagshorn found at Concise, Lake of Neuchatel. 56. — Ston Implement from Abu-Shahreïn. 66. — five flint flakes found at Reigate 72. — Bronze celt found at Surfleet. 97. — Spearhead of bone found at Stichwold; 162. — Seven objects formed of bone, found at Leicester. 246. — Stone Celt of peculiar form. 281. — Urn found with a Skeleton. . . . — Three bone Implements. . . . — Urn found in Ireland. 1862. 5. — Bronze Spearhead. 65. — Heathery Burn Cave near Stanhope. 127. stb. Ezen átnézetből ki-tünik e folyóirat érdekes tartalma, melyet nem lehet olv. sóinknak eléggé ajánlani.
- Rapport sur l'activité de la Commission Imp. Archéologique en 1862**. *St. Pétersburg*.
- Ráth Károly**: Hunvezér? rovatala *Milanóban. Győri Tort. füz.* II. 288 l.
- Rhodes**, Cimbrisch-Holsteinische Antiquitäten-Remarquen. *Hamburg*. 1720.

- R i n g:** Tombes celtiques de l'Alsace B. Duprat.
- R ó m e r Flóris:** A Bakony terményrajzi és régészeti vázlat. 1860. — Kiadatlan római feliratok. A. k. III. IV. köt. — A buda környéken felásott római sírokról. u. o. IV. — Néhány pannoniai várnáról. u. o. III. köt. — A két hazában talált régi arany műemlékekről. Arch. közl. V. I. füzet.
- R o e s l e r,** das vorrömische Dacien. Sitzb. d. phil. hist. Cl. XLV. 314. — Die Geten und ihre Nachbarn. XLIV. 140.
- Fr. v. S a c k e n:** der Pfahlbau am Gardasee Wien. 1865. — Leitfaden zur Kunde des heidnischen Alterthums. Wien 1865 — Uiber die vorchristl. Culturepochen. Wien. 1862. — Militärdiplom vom Kaiser Trajan. Sitzb. d. ph. h. Cl. XI. 336. — Mithraeum, u. o. — Bericht über die Gräber bei Bruck an der Leitha. VII. 156. — Die römische Stadt Carnuntum. IX. 660.
- S c h e l z Theodor:** Waren germanische oder slavische Völker Ureinwohner der beiden Lausitzen. Neues Lausitz. Mag. XIX. XIII.
- Dr. S c h e r f f-Lutteroth:** Beschreibung der alten Ringwälle des Taunus. I. Anzeiger für Kunde d. d. Vorz. 1862. 70.
- S c h i f f n e r:** Über die sogenannten Heiden-schanzen in der Ober-Lausitz. N Lausitz. Mag. XVIII. 32. — Die Umgebung der Stadt Golssen in der Niederlausitz, mit besonderer Hinsicht auf das heidnische Alterthum, u. o. XX. 361. (rajzokkal). — Eisengegenstände und Glasperlen mit Schmelz von der Gehm-litz bei Golssen. XXII. Tab. II. und Steinal-terthümer. XXIII. Tab. I. II.
- S c h r ö t t e r:** Die chemischen Bestandtheile der Bronzen von Hallstatt. Sitzb. der phil-hist. Cl. XXXVII. 174.
- S c h l ä g e r:** Todtenurnen bei Hannover. Anz-f. k. d. d. Vorzeit. 1863. 95.
- S c h m i d t Oscar:** Bilder aus dem Norden, interessante Berichte über scandinavische Grabalterthümer. Jena. 1851.
- S c h u m a n n:** Funde auf dem Sagritzer Berge bei Golssen, N.-Laus. Mag. XXVI. I. 268. XXXII. 85.
- S i m o n y:** Die Alterthümer vom Hallstätter Salzberg und dessen Umgebung. Wien. 1851.
- S t i e f f Christianus,** de Urnis in Silesia Lignicensibus atque Pilgramsdorfensibus Wratislaviae. 1704.
- S t r e b e r Franz:** Über die sogenannten Regenbogen-Schüsselchen (barbarérmek). München. 1860. — Heimat, Alter und Typen der Regenbogenschüsselchen. Denkschrift. der kön. Akad. in München.
- T r o y o n:** habitations lacustres des temps anciens et modernes.
- T u d o t Edmond:** Collection de figurines en argile de l'époque gallo-romaine. Paris 1859.
- V o l k m a n n's Silesia, Subterranea,** Frankfurt a M. 1720.
- We i n h o l d:** Die heidnische Todtenbestattung in Deutschland. Sitzb. d. ph. h. Classe. XXIX. 117. XXX. 171.
- We i s s m a n t e l** sonst Schneider Dr. Med. Hist. Nachricht von deutschen Urnen u. Alterthümern ausgegraben bei Erfurt 1783.
- W o c e l,** über den Zug der Kelten nach Italien. Prag. 1865 — Bronze der Kelten, Germanen und Slaven. Sitzb. der ph. h. Cl. XI. 716. — antike Ringe, Formen und Ornamente derselben. u. o. XVI. 179. — chemische Analyse der antiken Bronzelegierungen. u. o. XVI. 169. — Goldgewinde u. Urnenzeichen von Königgrätz. XVI. 209. — Grabhügel, Kleinode aus solchen bei Sche-lenken. u. o. XI.
- W o r s a a c:** Alterthumskunde des Nordens. 20. Taf. Leipzig. 1847. — Dänemarks Vorzeit durch Alterthümer und Grabhügel beleuchtet. Kopenhagen. 1844.
- We i s s:** Costümkunde. Stuttgart. 18.
- Z i p s e r Endre:** Sukoró melletti ugynevezett Kunhalmokról. A m. orvosok és természetvizsgálók VIII. nagygyűlésének munkálatiban.

A fennemlített munkákon kívül dús böngészetet teendhet a régész a külföldön oly számos tudományos akademiák és archaeologiai társulatok annuaire, — comptes rendus, — publications — bulletin — annales — mémoires — Berichte — és más efféle című munkálataikban; az antiquáriusok és könyvtárosok hirdetésekben, de még a muzeumok- és archaeologiai kiállítások katalógusaiban is, melyek minél gyakoribb forgatását az ügybarátoknak nem lehet eléggé ajánlani.

II. A római korszakhoz.

- Abbildungen von zwei alten Mosaiken, welche im Jahre 1823. zu Várhely entdeckt worden. Hermannstadt 1825.
- Ackner, die römischen Alterthümer und deutschen Burgen in Siebenbürgen. Jahrb. der kk. Cent. Comm, 1856. I. 3. — Die Colonien und Militärischen Standlager der Römer in Dacien. u. o. II. 63. — Dacien in den antiken Münzen. Mitth. der k. k. C. C. 1862. 135.
- Ackner und Müller, die römischen Inschriften in Dacien. Wien.
- Adam, Handbuch der römischen Alterthümer 2 Bände, Erlangen, 1794.
- Agnew, Syracusanische Könige und Tyrannen aus griechischen Münzen. Halle, Magd. 1748.
- Ariosti Jos. Inscrizioni antiche trovate, e raccolte tra le Rovine della Transilvania l'anno 1723. 8vo.
- Arnold, Beiträge zur Erforschung d. Baudenkmale der Germanen und Römer. etc. — Der Pfahlgraben. Frankfurt am Main. 1861.
- Arnet, die Gold und Silber-Monumente des k. k. Münz- und Antiken-Cabinetes in Wien, 1850. — Über das im Jahre 1851. entdeckte Hypocaustum, stb. Jahrb. der k. k. C. C. I. 51. — Die Trajans-Inschrift in der Nähe des eisernen Thores, Jahrb. der k. k. C. C. I. 83. Der Fund von Gold- und Silbergegenstände auf der Puszta Bakód bei Kalocsa in Ungarn. Mitth. der kk. CC. 1860 — Archaeologische Analecten, Sitzberichte der ph. hist. Cl. d. kk. Akademie in Wien. 1851.
- Baierus Jacob Altorfii, De Aesculapio et Hygea ferd. 1725. Erdélyi feliratos kövekről.
- Balla Antonius, De Antiquitate Romana Praedii Szalk seu Lapide Milliario Romano. 1802.
- Bartalis, Ortus et Occasus Imperii Romanorum in Dacia mediterranea. Pozsonii 1787 és 1817.
- Bellorii Veterum sepulcra, seu mausolea Romanorum. Lugd. B. 1728.
- Blaskovich And. Dissertationum Pars I. occasione recens eruti Marmoris ab Andautoniensi Pannoniae Saviae Republica Imp. Traiano Decio olim dedicati concinnata. Zagrab, 1781.
- Bitnicz Lajostól, Észrevételek a Szombathelyen kiásott római régiségekről. Tud. Gyűjt. 1824. I. 75.
- Bojesen, Handbuch der röm. Antiquitäten Fkft. 1849.
- Caryophili Paschalis, De Thermis Herculanis nuper in Dacia detectis; Trajecti ad Rhenum, 1743.
- Chorographia Principatus Transilvaniae cum antiquis Romanorum Inscriptionibus ibidem repertis — a Debrecino — Ripensi Daco, Weszpr. Biogr. Med. II. II. 401.
- Christ Georg de Cilano, maternus (Posoniensis): Commentatio de Aqua virgine Altonae 1754. — Programma de anniversaria Romanorum lustratione u. o. 1749. — Disquisitio de Gigantibus 1756. — De saturnaliu origine 1759. — De Lavatione matris Deum. 1763. — De modo furtum quaerendi apud Athenienses et Romanos 1769. — Ausführliche Abhandlung der römischen Alterthümer. 1775—76. I. Weszpr. Biogr. Med. II. II. 55.
- Czech János, A győri vidék legrégibb időben és a rómaiak alatt. M. Akad. Évkönyv I. 314. — Római országot Mosony és Győr vármegyében. Horm. Archiv. XX. 569. I.
- Dálnoky Márton levele Kovács János urhoz, a római Régiségekről. Tud. Gyűjt. 1824. X. 29.
- Engel: Commentatio de expeditionibus, Traiani ad Danubium, Vindobonae. 1793.
- Érdy János, a verebi sírkövek, Tudománytár, 1837. III. 59. I. — Kiadatlan római pénzek. u. o. 1842. 63. — Kiadatlan római pénzek. u. o. 1841. 60. XI. 1842. 57. XII. 1842. 62. — Dekalitron dikaion feliratu római súly. — Tétényi római sírok. Arch. közl. IV. I. füzet. — A Pannonia és Dacia térein ekkorig talált becsületi bocsátványok. M. Akad. Évk. IX. 3. — A sz. Gellért hegynék déli oldalában 1847-ben talált 2 sírkő. M. Akad. Ért. 1847. IV. 86. — Óbudai Kis-Czell, Uj Magy. Muz. 1851. XI. füzet. — Verebi sírkövek. Tud. Tár. Uj folyam, I. köt. 59. — Kézdi-Vásárhelyi régiségek, M. Akad. Ért. 1844. 302. — A pontusi kőszobrok. u. o. 216. —

- Hippona vagy Epona u. o. 1847. 235. — Dalmatia u. o. 258. l. — Verebi pogány sír. Magyar Akadémiai Évkönyv. IX. 14. — Erdélyben talált viaszos lapok és magyar őstörténeti vizsgálatok. Pest, 1859. — De Tabulis ceratis in Transilvania repertis. Pest, 1856.
- Eszterházy László gr. bronz-kerekei Ar. Analecten. Sitzb. der ph. hist. Cl. der k. k. Akademie in Wien. 1851.
- Farkas László által Szombathelyen összeszedett római régiségek gyűjteménye. Hormayer Archiv. XV. 1824. 219.
- Fasching, Dacia vetus ex probatis Scripturis depromta. Claudiopoli 1725.
- Ficker Henrik, Aquincum und seine Überreste. Ofner Schulprogramm. 1857.
- Filtsch Joan, Dissertatio de Romanorum in Dacia coloniis. Cibinii 1808.
- Finály Henrik, Egy archaeologiai Kirándulás Vajda-Hunyadra és környékére. Erd. Muz. Egl. II. II. 135. — Római nyomok Erdély északnyugati részén. Erd. Muz. Egl. III. I. 5.
- Friwaldszki Joannis, Inscriptiones Romano Transilvanicae fol. Claudiopoli 1767.
- Góró Lajos, Wanderungen durch Pompeji. Wien. 1825.
- Guhl und Koner, Das Leben der Griechen und Römer. Berlin 1864.
- Gyűjteménye némely marosszéki és vezeli római sír- és emlék-köveknek, Kolosvár. 1844.
- Gyurikovits György, Carnuntum redivum, d. i. Nachrichten von dem Zustande d. Gegend und der Stadt Carnuntum vor, während und nach der Beherrschung der Römer stb. Kézirat M. Tud. Tár. Névkönyv 1848. 75. l. — Római császár Domitianusnak vert rézpénze, mely a nagyföldemesi határban (Pozsonym.) találtatott. Horm. Archiv. XVII. 798. — Petroneltől Nisiderig elterjedő régi töltés és árok, (hossza harmadfél mértföldre elnyúlik) u. o. XVI. 867. — Az oroszvári gátok. u. o. XVII. 750.
- Haliczky Antonius, Numus Anecdotos Crispi Caesaris, (?) Acta Mus. Nat. 278—Rövid értekezés Salonai Juno Isten-asszonynak kised réz-képeről, Budán, 1817. — Sexagena Inscriptionum quae ex Monumentis Romanis Musei Nationalis transumptae sunt. Acta Mus. Nat. I. 205. (Ezen kövek Ó-Budáról Vácra s onnan a nemz. Muzeumba kerültek. — Némely római Emlékkövekről. Tud. gyűjt. 824. III. 3, IV. 3. — Szombathelyi római régiségek. Tud. Gyűjt. 1823. XI. 3. — Equias (?) Musei Nationalis Hungarici. Acta Mus. Nat. 297.
- Henisch Georgius (Hung. Sárosiensis), De asse et partibus eius. Aug. Vind. 1616.
- Henszlmann, A székesfehérvári ásatások eredménye című munkájában, IV. fejezetében bővebben szól a Pannoniában létezett néhány castrumról, és a római utvonalookról. — Archaeol. kirándulás Abauj- és Sárosmegyékbe, Arch. közl. V. II.
- Baron v. Hohenhausen, Die Alterthümer Daciens in dem heutigen Siebenbürgen. Wien 1775.
- Hunyad megyében fekvő Vásárhelyen (Várhelyen?) 1823. kiásott színes kövekkel kirakott két római padlónak leírása. Horm. Archiv. XVI. 715. — Tudositás az Erdélyben kiásott régi emlékekről. u. o. XIV. 1823. 590 l.
- Horvát István, Flavius Vespasianus római császár diplomájáról, mely 1832-ben Sikátoron Veszprém vármegyében találtatott. Tud. Gyűjt. 1833. I. 41. — A kápolnai régi emlékképről. (!) Tud. Gyűjt. 1835. XI. 112 l.
- Holcsey Mihály, MO: HERIAM di PESCE-IORVM etc. (?) Tud. Gyűjt. 1836. II. 69. l. — és Kis Bálint, Értekezés a kápolnai régi emlékképről. T. Gyűjt. 836. III. 40.
- Husztius, Dacia mediterranea. Mes. l. Weszpr. Biogr. Med. II. I. 142.
- W. Jankovich Miklós, Vélemény Egyedén talált ékes mivéről. M. Akad. Évk. I. 354. — Két ismeretlen felirásos táblája. T. Gyűjt. 1818. II. 124. — Sopron városa tanácsházának udvarában fentartatott római sírkövek értelme. T. Gyűjt. 1932. II. 75. — A Duna partján találtatott római köirások. T. Gy. 1834. II. 97.
- Jerney János, Észrevételek az Erdélyben találtatott fakönyvekre. Tud. Tár. 1842. 293.
- Katachich, Specimen Philologiae et Ge-

- ographiae Pannoniorum etc. Zagrabiae 1795.
— Commentarius in Cuii Plinii secundi Pannoniam, Budae 1829. — De Istro ejusque adcolis Commentatio, Budae 1798. — Dissertatio de columna milliaria ad Eszekum repta, Eszeki 1782.
- Katona, Appendix de situ Singidonis et Tauruni contra Salagium; Historia critica, Tom. XL p. 68.
- Kis Ferencz, Óbudai lelt római szabályozó pénzérték, Tud. Tár, 1839. 197. — Régészeti adalékok, M. Akad. Ért. 1856. III. 93.
- Richard Knabel, Der wahre Zug der römischen Militärstrasse von Cilli nach Pettau, Archiv für öst. G. Quellen, XXVI. 45.
- Köleseri Samuelis, Auraria Romano-Dacica, Cassoviae, 1717, 1780. — De Dacia Romana, I. Wespzr. Med. Biogr. I. 88. — Rencensio Analetorum Antiquitatum Dacicarum, u. o. 89.
- Kövári László, Erdély régiségei, 1 kötet a második fejezetben: Deák és római reliquiákról szól.
- Krieg von Hochfelden: Geschichte der Militär-Architektur des frühern Mittelalters, Stuttgart, 1859.
- Kubinyi Ágoston, Szekszárdi régiségek, u. a. német nyelven.
- Lajard Felix, Mémoire sur deux bas-reliefs mithriaques, qui ont été découverts en Transylvanie, Paris, 1840.
- Dr. Lanza, Denkschriften der k. Akad. der Wiss. in Wien, phil. hist. Cl. 1856, Monumenti Salonitani inediti, 1—40.
- Lazii Reipublicae Romanae Commentarii, Francofurti 1594.
- Lebelius Joann.; római felirásokat közöl in Historia de rebus Transilvanicis, Wespz. Biogr. Medic. II. I. 142.
- Liebusch, Die Römerschanzen und der Römerkeller bei Costeban. Neues Lausitz. Magazin XV. Nachrichten 1 Stück p. 26.
- Marsili, Danubius Pannonio-Mysicus 1726.
- Marthius Joannes, De amianto, nec non lucernis ex eo parandis. Modra-Hungarus, Wittebergae 1668.
- Massmann Joannes Ferdinandus, Libellus Aurarius sive Tabulae ceratae in fodina auraria apud Abrudhanyam repertae.
- Mayer, Genaue Beschreibung der unter dem Namen den Teufelsmauer, bekannten römischen Landmarkung. Denkschriften Bd. VIII. 1—72 und Abhandl. der k. bayer. Akad. d. Wiss. 1835 1—42.
- Schorn, Erklärung den römischen Bildwerke am Denkmal in Igel, u. o. 257.
- Thiersch, Vasa murrina, u. o. 439
- Mezger, Die römischen Steindenkmäler etc. im Maximilians-Museum zu Augsburg. Augsb. 1862.
- Miller Ferdinandus, Hercules Mehadiensis, Pestini apud I. Eggenberger 1806.
- Mitth. d. kk. CC. I. 9. Die römische Wasserleitung auf der Schiffswerft-Insel in Altofen. Ueber die römische Militärstadt Celeja und die Procurator in Noricum, u. o. 1864 LVII. — Római ut Homorodnál Erdélyben, u. o. 1859, 164.
- Monavius (Fridericus), Fimbria Gruteriana Inscriptionum Dacicarum, I. Wespzr. Biogr. Med. II. I. 141.
- Muchar Albert, A római birodalom nagy véghatárszélei a Duna mentében. Horm. Archiv. XII. 1821 13 l. és k.
- Müller, Anthony Rich's Illust. Wörterbuch der röm. Altenthümer, Paris et Leipzig 1862.
- Müller Römerspuren im Osten Siebenbürgens, Mitth. d. kk. C. C. 1859 69, 106.
- Neigebaur, Dacien.
- Németh Sándornak... észrevételei az óbudai határban találtató, és látható római régiségek iránt, Tud. Gy. 1823, VI. 3.
- Obernberg, Entdeckung uralter Gebäude bei Taharding in Baiern. Hist. Abhandl. d. k. Akad. d. Wiss. in Baiern, IV. Band 47.
- B. Ocskay Ferencz, Római felirások Sopronban, Tud. T. X. 246.
- Paúr Iván, Egy lap archaeol. tárczámból, Uj M. Muz. 1852. — Még egy lap, u. o. — Ismét egy lap, u. o. 854 — Archaeologiai tárczámból, u. o. 1855. — Huszonöt kiadatlan pannoniai latin felirat, Arch. közl. I. — Jelentés a régi Aquincum helyén tett Lopresti-féle ásásokról említve, M. Akad. Ért. 1858. I. 67. — Egy dunabalparti római erőd a pesti határban, M. Akad. Ért. 1857 IV. — Zwei römische Ziegel-Denkmler aus Steinaanger.

- Sitzungsberichte der kk. Akad. der Wiss. Phil. hist. Classe XIV. Bd. 1854.
- P i r o l i, Le antichità di Ercolano, Roma 1789.
- P r u g g e r, Die Heerstrasse der Römer von Passau bis Windisch in der Schweiz. Hist. Abth. der kön. Akad in Baiern.
- P u l s z k y Ferencz, A régi műemlékek befolysásáról az új művészetre. M. Akad. Évk. VI. 18.
- R á t h é s R ó m e r, Győri történelmi és régészeti füzetek, Győr 1831-től fogva 4 kötet.
- R e i n b o l d Ignác, Apulum régiségek rajzai XII. táblán 120 tárggyal; birja a M. Nemz. Muz. könyvtára. Tud. Gyűjt. 1836 IV. 135.
- R e n d i n c o n t o della R. Accademia di Archaeologia Lettere e belle arti, Napoli.
- R h e t o r e s T y r n a v i e n s e s, Dissertatio altera de Coloniis Romanorum in Pannonia, Tyrnaviae 1753.
- R ó m e r Flóris, kiadatlan római (pannoniai) feliratok, Arch. közl. IV. kötet. — A Buda környékén felásott római sírokról, u. o. IV. — A bakony-szombathelyi éremkincsről, u. o. V. II. füz.
- S a c k e n, Bericht über die Grabhügel bei Lövvö in Ungarn, Jahrb. der kk. C. C. I. 73. — Die rhätisch-etrurkischen Gräber bei Stadlhof nächst Kaltern in Tyrol, u. o. 1865 183.
- S a l a g i u s, de columna Romana milliaria ad Budam nuper reperta Dissertatio, Quinqueecclesiis 1780. — De antiquo statu Pannoniae.
- S a x i u s Christoph, Lapidum Vetustorum Epigrammata, Lips. 1746. tartalmaz erdélyi és magyarhoni régi köveket.
- S c h e n d i u s, (von der Bech) erdélyi orvos, Descriptio Historico - Phisico-topographica Valachiae Austriacae v. Galleria di Minervariaperta Albrizzii, I. 3.1 Weszpr. Biogr. Med. II. II. 271. erdélyi római dolgokról ír.
- S c h m i d t F. W. Hinterlassene Forschungen über noch vorhandene Reste von den Militärstrassen der Römer. Bonn. 1861.
- S c h o e n v i s n e r Stephanus. In Romanorum Iter per Pannoniae Ripam Commentarius Geographicus. 2 rész. — De Columna milliaria, Ungarisches Magazin III. p. 60—90. — Antiquitatum et Historiae Sabariensis Libri IX. Pestini. 1791. — Auszug von den Sit-
- ten und Gebräuchen der Römer, Ofen 1788.
- Compendium Antiquitatum Graecarum. Budae 1815. — Compendium Antiquitatum Romanarum. Budae 1815. — De rudibus Laconici, Caldariiue Romani. Liber unicus Budae 1778. — Abhandlung über einige römische Säulen, welche beim Dorfe Promontor entdeckt wurden. Wind. Ung. Magazin, III. p. 60. — Catalogus numismaticus Com. Ant. Sándor, fol. M. Mss. in Mus. Nation. — Ode in laudem Balnei Sarisapiensis in Comitatu Strigoniensi Quadriburgum dicti. Budae 1783.
- S e i v e r t Joanne. Inscriptiones Monumentorum Romanorum in Dacia mediterranea, Viennae 1773. — Von einigen seltenen römischen Münzen. Ung. Mag. I. 353.
- S e s t i n i, Descrizione delle Medaglie Ispane che si servano nell Museo Hedervariano, Firenze 1818.
- S e v e r i n i Pannonia veterum monumentis illustrata, cum Dacia tibiscana, Lipnie 1770. — Dissertatio de modo inveniendi situs veterum Pannoniae oppidorum. Posonii 1781. Vindiciae Singidonis Belgrado adsertae 8.
- S o m m e r s b e r g, collectio MSS. de Dacia vetere et nova. Weszpr. Biogr. Med. II. I. 142.
- S t i p s i c s, Archaeologiae rituum Graecorum Enchiridion, Pestini 1808. — Archaeologiae Rituum et morum veteris Romae adumbratio, Pestini 1814.
- S u l z e r Franc. Jos. Historia Daciae Transalpinae, 1779. I. Weszpr. Biogr. Med. II. II. 274.
- T o r k o s: Meletema antiquarium . . de vetere monumento sepulchrali romano inter Jaurinum et Comaromium inuento, Jaurini 1748.
- T o r m a Károly, Dácia felosztása a rómaiak alatt. Az erdélyi Múzeum-egylet Évkönyve II. II. 108 l. — Tizenkét római felirat Dáciából, u. o. II. II. 1292. — Az alsó-ilosvai római állótábor s műemlékei, u. o. III. I. 10. — Adalék észak-nyugati Dácia föld- és helyiratához, M. Akad. Évk. XI. II. darab. — Über einige dacische Inschriften, Mitth. der kk. C. C. in Wien. — Római feliratok, Arch. közl. III. köt.

- Transsilvania**, Beiblatt des siebenbürgen Boten.
- Tröster**, Dacia vetus et nova, I. Weszpr. B. Med. II. I. 142.
- Tud. Gyűjt.** 1824 IV. 92. Az esztergomi vár iránt kifejtethető régiségeknek újra felvett szemretétek Y. áloreczás támadásai ellen.
- Irta Baranyai Ferencz** saját védelmére. — Y. Az ó-budai maradványok római hétfördők (Laconicum) dűledékei? u. o. 1829 VIII. 59.
- A várhelyi régi lovag, u. o. 1836 IV. 114.
- Veszelyi Eugen**, Vinkoveczén kiásott római sírkő. Horm. Archiv. XVI. 641.
- Vidak Öse**, Sopronnak római és magyar régiségeiről. A M. Orv. és Természet vizsgálók 1847-diki nagygyűlésének munkálataiban.
- Wiczay** Musei Hedervárii in Hungaria numeros antiquos descripsit . . Vindobonae 1814.
- Zamosius Stephanus**, Analecta Lapidum vetustorum et nonnullarum in Dacia Antiqutatum. Patavii 1593.

Harmadik adalék.

Őskori, főleg Magyarországi lelhelyek. *)

I. Kő-eszközök lelhelyei.

- Kő- és bronzkori régiségek egyáltalán. Archaeologiai közl. II. 81.
- Felső-Vágyölgy. Császári Muz. Catal. 325.
- Abaujmegye.** Felső-Vadászon: szarvas-agancs-kalapács. Archiv. XXIV. 366. — Régecz területén, köcsákány. Muz. Jegyzk. 1850
- Bácsm.** Rigyiczán és Várkúton kőtöredékek. A. k. II. 301.
- Barsm.** Ohajon kő-eszköz és érmek. A. k. 295. — Körmeöcz-Bánya, római szobrocska. Cimetiotheca. Musei Nationalis. 107.
- Baranyam.** Bellye aranyművek. Bécsi cs. Muz. katal. 345.
- Bereghm.** Beregszászon kőszekercze. A. k. IV. 164.
- Fehérm.** Csurgón, kőszekercze. A. k. II. 309. — Dunaföldváron, cserepek. Pozsonyi kiállítási katal. 53. — Eresin, kővésők, agyagkúpok. A. k. IV. 166. Pos. kat. 52. — Adony, Archiv. XV. 310.
- Györm.** Györi kavicsgödörben cserép. Pos. kat. 53. — Koronczón kőbalták. A. k. III. 171. IV. 167. Pos. kat. 52. 53.
- Hevesm.** Hatvani szőlő. A. k. IV. 166. — Kengyelközben kőeszköz és cserepek. A. k. II. 297. — Mező-Turón, véső palaköböl u.

- u. 303. — Tisza-derzsi halászmalom körül kő-szekercze töredék, és cserép töredékek. Muz. Jegyz. 1851. — Tisza-Igaron, régi cserepek. u. o. 303.
- Hontm.** Baráti, kővésők. Jegyzőkönyveimben. — Garam-Kövesd, konyhahulladék. Pos. kat. 52. — Kálna-Borffő, szekercze. Archiv. XXIV. 354. — Lontó, barbar urnák. A. k. II. 296. Pos. kat. 52. — Magyarárd, cserepek és agancs-eszközök, Bolemantól Pozsonyban kiállítva.
- Krasznam.** Szilágy-Somlyó, cserepek és agyagkúpok Pos. kat. 52.
- Nógrádm.** Bágyon, különös nagyságú szekerczék, Muz. Jegyzk. 1865. — Kis-Terénye, szarvas-agancs kalapács átllyuggatva. Archiv. XXIV. 354. — Kőszekercze, rézdárda Muz. Jegyzk. 1851. — Szenna, A. k. II. 88. — Sztregova, pogánytemető és edények A. k. II. 292. — Tolmács, kőbárd. A. k. I. 194.
- Nyitra megyében:** Családon, Hernyón, Cserepesen, Setétkúton, Gesztesen, Kulontón, Béládon, Mogyorón, Ghimesen kőeszközök. A. k. II. 294. IV. 162. Pos. katal. 52.
- Pestm.** Tápio-Szecső, kő hálósuly. A. k. IV. 162.

*) Midőn egyrészt mindazon lelhelyeket közlöm, és mintegy irodalmukat adom, melyeket hosszas és fáradalmas kutatások után sikerült kipuhatolnom, másrészt ki kell jelentenem, hogy némelyeknek ebbe vagy abba a korszakba való bele illesztése a kútfőkben talált, gyakran igen hiányos, adatok után s nem pedig saját látás és ítéletem után történt. — Ezen felsorolásnak célja: egy ősrégi lelet a brosznak előmunkálataul szolgálni; miért is szükséges, hogy e tudományt kedvelő hazánkiai, ha vagy az itt nem érintett munkákból, vagy saját tapasztalásuk és tudomásuk után, más lelhelyeket is ismernének: azokat sziveskedjenek hozzám, mint a m. tud. Akademia Archaeol. bizottmánya előadójához beküldeni, miszerint ezen pótdatokkal bővítve, az itt közlöttek közül minél tökéletesb átnézet készülhessen.

Nagy-Kunság. Kunhegyes, kőbalta, kovápalából, és egy horgászko. A. k. VI. 303.
Komárm. Szomód, veder. Címél. 167.
Pozsonym. Dévény-Ujfalu, cserepek. Pos. kat. 52 — Sz. György, kőbalta. P. kat. 51.
Somogym. Báté mellett szekercze lidiai kőből. Muzeumi Jegyzőkönyv.
Veszprém. Csatkán kőbalta. A. k. III. 171. — Csesznek, kőbalta, jegyzőkönyvem. — Marczaltó, kőbalta. P. kat. 52. A. k. III. 171. — Szücs. kőbalta. Muzeumi Jegyzk. 1852.
Zemplén. Tolcsván, kőszekercze. Muz. Jegyzk. 1860.

II. Bronzkoriak.*)

Abaujm. Büttös, A. k. III. 173. — Buzita szép bronzkardok. Archiv. XXIV. 361. — Devecser: arany ékszerek. Muz. Jegyzk. Dobsa (Felső) Archiv. XXIV. 363. XXIX. 303. Muz. Jegyz. 1857.
Aradm. Drága aranyedény. A. k. V. 31. Arad-megyei halomokról. I. T. Gy. 1819. II. 80. — Csil, füles vésű, tál. Muz. Jegyzk. 1851. — Dézna celt érmek. A. k. II. 45.
Árvam. Felső-Kubinban, réz tárgyak. Muz. Jegyzk. — Nolicsó 36, 28" — 23"nyi bronztűk. Archiv. XXIX. 296.
Bácsm. Ó-Becsen, színes gyöngyfűzér és fekete cserépedény. A. k. II. 309. — Karavukován, vedrek. A. k. IV. 167. — Kulán karperecz, hamveder, fehér, vörös, sárga, zöld stb. gyöngyök. — Palánka vedrek. Mitth. des k. k. C. C. 1865. XXXI.
Baranyam. Belylén, arany karperecz. A. k. V. 31. — Különös nagy cserépveder, Muz. Jegyzk.
Barsm. Garam-Szöllős, régi cserepek. Jegyzk. — Kis-Szecse. Archiv. XXIV. 352. XXIX. 303.

Békésm. Gerla Archaeologiai közlemények IV. 166. — Mezőberényben, csontváz Heraclius arannyal és bronz ékességekkel. Archaeol. közlem. II. 301. — Öcsödön a csapoti szőlők alatt embercsontok és hamvedrek. Tud. Gyűjt. 827. II. 16. — Szarvason, karika. Muz. Jegyzk. 1854. — Vesztő, cserépedények. Címél. 163. 169. 171.

Bereghm. Beregszász mellett réz fokos, harez véső. Muz. Jegyz. — Fejércse, aranykarikák. A. k. IV. 166. br. vésű, bécsi katal. 317. durva arany 345. — Klaczano A. k. IV. 160. — Maszarfalva, A. k. IV. 160. — Misztieze körül: füles vésű, réz karika. Muzeum. Jegyzk. 1852. — Munkács, bronzok. A. k. II. 306. — Muzsaj, A. k. IV. 160. — Podpuloz. A. k. IV. 159. — Rakaszon, füles vésű, Muz. Jegyzk. 1852. — Szelesztő, A. k. IV. 160. Szuszkó, ugyanott.

Biharm. Bánlakon, a vöröskői barlangban hajtű, csat, sarló. Muz. Jegyzk. 1855. — Csegén, hamvedrek. Archiv. XXIV. 375. — Ersemjén, fekete cserepek. Muz. Jegyzk. 1851. — Esztár, bögre. Címél. 170. — Kerek, bronz tárgyak. Muz. Jegyz. — Rév, 12 bronztű. Archiv. XXIX. 304. — Szalacsról a Körös mentében háromszínű klárisok. A. k. II. 298. — Sz. György (Pusztá) 30 kard, sisak, edények. Archiv. XXIV. 373. — Téglás, lándzsahegy. Archiv. XXIV. 375. — Vid (Pusztá), arany és ezüst gyűrű. Archiv. XXIV. 374.

Borsodm. (?) Csát, füles vésű, tekercs. Muz. Jegyzk. 1852. — Bótán, rézkar töredékek. A. k. II. 310. Archiv. XXIV. 367. Muz. Jegyzk. 1858. — Miskolcz, kard és sodronycsatok. Archiv. XXIV. 367. — Mohi pusztá edények. Pos. kat. 54. — Pered-Sütő-Abod kard 20" hosszú. Archiv. XXIV. 368. — Sa-

*) Abból, hogy némely megyékben a lelhelyek oly feltűnően nagyobb számmal vannak mint másokban, melyek talán épen elő sem fordulnak, nem következik: hogy a nem említetttekben e régiségeknek semmi nyoma; hanem: hogy vagy jobban át vannak kutatva, vagy azon megye intelligentiája közlékenyebb, és a régiségek iránt nagyobb figyelmet tanusított; mi ismét ösztönül szolgál, hogy az efféle tudósításokkal ne fukarkodjunk, ha saját területünk ismertetését akarjuk előmozdítani.

- jó-Keresztúr, agyagedények. Archiv. XXIX. 289. buzogánygomb. Archiv. XXIV. 366. — Szirma-Bessenyő előbb Alsó-Kelecsény, agyagedények. Archiv. XXIX. 289. — Tardon, cserepek. A. k. III. 174.
- Csanádm.** Csanád, A. k. IV. 162. — Kunagota pusztán, arany s ezüst ékszerek. Muz. Jegyzk. 1858. Archiv. XXIV. 375.
- Csongrádm.** Ördöngös, A. k. II. 309. — Mindszent, A. k. IV. 162.
- Esztergamm.** Dömös, buzogány. Archiv. XXIX. 294. — Esztergomnál a kis Dunából bronz kard. Archiv. XXIV. 351.
- Fehérm.** Baracska, rézbalt. 305. részcsákány löfejjel, A. k. II. 92. — Bodajk, A. k. II. 290. — Bakony, 42. Pos. kat. 54. bronz karika. Pos. kat. 64. — Csákvár, véső. Cimel. 144. — Csurgó, Bakony, 68. Muz. Jegyzk. 1857. — Dinnyés, szép hamveder. Pos. kat. 55. — Föveny. Cimel. 144. 146. — Hanzsabég, A. k. IV. 166. — Felső- és kápolnás Nyéken. 308. — Pentele. Cimel. 144. — Váliszölőhegyen. A. k. IV. 170. — Velenze, edény Cim. 145.
- Gömörm.** Alsó-Hangony, arany gyűrűk. Archiv. XXIX. 302. — Arany sodronyok. Bécsi kat. 349. — Gömör mezővárosban, bronzok és edények. A. k. II. 292. — Guszornák, Cim. 154. bronztekercsek. — Ostrokóc, arany sodrony. A. k. II. 292. — Rimaszombat. bronzok és edények. A. k. II. 292. — Perjesen. A. k. III. 179. — Kis Gömör területén, réztekercs. Muz. Jegyzk. 1855. — Zabar. Cimel. 141.
- Györm.** Árpás, hamveder. Pos. kat. 55. karperecz. u. o. 64. — Koronczó, celt. Pos. kat. 63.
- Hevesm.** Isten mezeje, nyakvért. Pos. kat. 65. — Inokán, bronzok és cserepek, — Nagy-Kürün, karika, nyakfűzér. Muz. Jegyzk. 1855. — Nagyrét. A. k. IV. 163. 173. — Eger, sodronytekercs. Bécsi katal. 312. — Erdő-Kövesd, nyakvért. Pos. kat. 64. — Füzes-Abony. A. k. IV. 166. — Hatvan. A. k. IV. 162. — Tisza-Szöllősen, aranykincs. A. k. II. 293. u. o. V. 31. — A Tisza partján különféle szintű nyakfűzér. Muz. Jegyzk. 1855. — Tisza-Várkonyon, bronz tárgyak. Muz. Jegyzk. —
- Vámos-Györk. kard. Muz. Jegyzkönyv. — Verpelét, érdekes bronzok. Archiv. XIII. 129. — Ugh. Archaeol közl. IV. 163. 173.
- Hontm.** Baráti A. k. IV. 164. — Berneczen. A. k. IV. 164. — Disznósi pusztán, érmek. Muz. Jegyzk. — Kicsind, Győri Muzeumban. A. k. II. 305. — Kövesd, győri Muzeumban. Pos. kat. 54. — Ipoly-Damasd, celta érmek. A. k. II. 44. — Selmecz vidékén, réz bányászcsákány. 1852. Muz. Jegyzk. — Lontó, cserepek, vedrek. Muz. Jegyzk. — Szántó, cserepek. Pos. kat. 53.
- Komáromm.** Kéthely, veder, Pos. kat. 61. — Kürthön, érdekes bronzok. A. k. II. 300. — Ó-Szőny, bronzpogácsa. Bécsi katal. 317. Muz. Jegyzk. 1865. — bronz kard, csatok. Muz. Jegyz. — Sz-Péter, hamveder. Pos. kat. 54. — Tatta, A. k. IV. 170. Pos. kat. 64.
- Krassóm.** Birkis. 4 arany rudacska. Archiv. XXIV. 377.
- Krasznam.** Kraszna, bronzok, főleg tük és tekercsek találtattak. Enyed. Muzeum. 1863. Szilágy-Somlyó. A. k. IV. 169. V. 31' — 1860—61. a Magura tetején vedrek és bronzok. P. Szathmári Károly.
- Liptóme gyében** bronzok, Acta. Mus. Nat. 127. — Andrásfalva. A. k. II. 293. és Muz. Jegyzk. — Nagy-Bobróczon, 58 db bronz. A. k. IV. 162. — Német-Lipce. Cimel. 141. 143. 144.
- Mármarosm.** Bors, aranyelet. Archiv. XV. 316. XXIX. 303. — Budfalva, széles bronzövek, hasonlóak az Oláhok és Tótok tűszöihöz. N-Enyedi és márm.-szigeti collegium táraiban. P. Szathmári Károly. — Fehéregyház, igen szép bronztekercsek, Mihályi János urnál. — Hoszúmező, varánnyal ellátott csákányok. M. Akad. Ért. 1843. 70. l. — Nyeressznytza mellett, bronztárgyak. Muz. Jegyzk. — Rónaszéken. Archiv. XXXIII, 102. A. k. IV. 162. 169. — Szarvasszó, aranyelet. A. k. V. 37. — Szlatinán. A. k. IV. 170.
- Mosonym.** Német-Jahrendorf. Archiv. XV. 302. — Parndorf, celta érmek. A. k. II. 45.
- Nógrádm.** Abelova, kard. Muz. Jegyzk.

1855. — Dolányi puszta, bronzok. A. k. II. 293. III. 169. — Halászi. Muz. Jegyzk. — Herencsény. A. k. II. 89. — Kalló, nyakfűzér, rézkarperecz. Muz. Jegyzk. 1859. Arch. közl. II. 308. — Kis-Terence, A. k. II. 40. 83. és kk. II.—110. — Tud. Gyűjt. 1825. I. 25. — Sas 1833. XIV. köt. — Arch. közl. III. 172. — Archiv. XV. 302. — Cimel. 170. — Muz. Jegyzk. bronz-tárgyak.—Kurtányi pusztán, edények. A. k. II. 293. — Lapujtó. A. k. II. 102. — Litkén, hamvedrek és cserepek. A. k. II. 293. — Losonc, u. o. — Losonc és Gád között loéesség (?) Muz. Jegyz. — Madacska. A. k. II. 90. Muz. Jegyzk. — Mulyad az Ipoly partján, réztekeres, csat. Muz. Jegyzk. Nagy-Romhány, bronzok, arany eszközök, edények. A. k. II. 293. — Pilin. A. k. II. 91. — Sámsonháza, bronztekeres. Pos. kat. 62. — Somos-Ujfaluban. A. k. III. 169. — Székely, bronzok. A. k. II. 292. — Szenna. A. k. II. 88.

Nyitrám. vastagabb aranyfonal. Tud. Gyűjt. 1828. I. 23. — Bronztekercesek. bécsi katal. 312. — Család, vörös réz vésű. Pos. kat. 63. — Hradistye, arany fonal. Acta. Mus. Nat. 141. — Miaván, arany tű stb. A. k. II. 308. V. 36. Muz. Jegyzk. 1859. — Moraván. A. k. V. 68. — Nyitrán, bronzvéssük. bécsi katal. 317. — Verebély és Vajk közt igen sok cserép. A. k. V. 80.

Pestm. Aszód. A. k. IV. 163. Muz. Jegyzk. 1852. — Bag. A. k. IV. 164. — Bia, celta érmek. A. k. II. 45. — Bicske. A. k. IV. 163. — Bocsán, arany-sodrony. A. k. V. 30. — Buda, bronzvéssű, bécsi katal. 317. — Császártöltésen, bronzcsat. A. k. II. 301. Dukán, edények, u. o. — Gombai várhegy. A. k. II. 104. — Héviz. A. k. IV. 167. — Izsákon, kőszekercze. A. k. II. 289. — Iklad. A. k. II. 93. — Káposztás-megyer, cserépedények. Muz. Jegyzk. 1858. — Kelenföldi pogány sírok. A. k. II. 29. — Kis-Kőrösön, A. k. 208. — Ócsa. A. k. IV. 167. — Páty mellett, cserépbögre, réz csákány, loéesség stb. Muz. Jegyzk. — Pest, a városban bronzkard. Archiv. I. 233. — Városligeti tóban, hamvedrek. A. k. III. 173. — A Duná-

ban 15 bronzkard találtatott. Archiv. XXIX. 284. Péczel. A. k. IV. 168. V. 78. Pos. kat. 52. l. — Pereg, A. k. IV. 169. — Peszéri pusztán, üveg-gyöngy, cserép, Muz. Jegyzk. 1851. — Pusztá-Varsányon, bronzok, gyöngyök, edények. A. k. II. 293, 301. Muz. Jegyzk. 1851. — Radón, edények. u. o. — Sári határban, hamvedrek. A. k. IV. 169. — Sz.-Endre. A. k. II. 91. 98. IV. 169. Arch. XXXIII. 89. Muz. Jegyzk. — Soroksár. A. k. V. 169. az órsai utcában hamveder. Muz. Jegyz. — Tápio-Bicske. A. k. IV. 171. Pos. kat. 64. — Tápio-Farmos. A. k. IV. 172. — Tápio-Ság, A. k. IV. 172. — Tápio-Szeccső. A. k. IV. 162. 172. — Tápio-Szele. A. k. IV. 172. — Tápio-Sz.-Márton. A. k. IV. 171. — Tatár-Sz.-György, lemeztekeres, dárda csúcs, fekete cserép bögre. Muz. Jegyzk. 1857. — Tétény. A. k. IV. 170. — Tura. A. k. IV. 170. — Vác-Sz.-László, üres halmok. Arch. XXIX. 285.

Jászságban. Jákóhalmán. A. k. II. 308. — Jászberény mellett, cserépedények, vízvezeték darabja. Muz. Jegyzk.

Kis-Kunságban. Dorozsmán. A. k. III. 173. jeles bronzdarabok. — Ferencz-Szállás, Félégházai puszta. Cimel. 166. nagy hamveder. 169. — Pusztá-Jakabszállás, nagy cserépedények. A. k. II. 297. — Kunhegyes, kő- és rézkori tárgyak. A. k. II. 295.

Pozsonym. Besztercze és Lamács közt barbar hamvedrek. A. k. II. 296. — Dévény-Ujfalui határban, cserép-töredékek. u. o. — Doborgaz, halmok. A. k. I. 73.

Sárosm. A. bos, Lemes, Boroszló, Budamér, Finta és Eperjes, bronzlelhelyek. Henszlmann a Fehérvár-féle Muz. tárgyai után. — Bártfán, aranyfonalak. Tud. Gyűjt. 1828. I. 22. A. k. V. 30. — Eperjes, aranyfonalak. A. k. V. 30. — Tarcza, aranyfonalak. Tud. Gyűjt. 1828. I. 21. A. k. V. 30.

Somogym. Desedai pusztán, 70—80 sírhalom. A. k. II. 293. — Mágoctsi szőlőhegyen, réztalak. 309.

Sopronm. Csornai hanságban, karikák, csatok, tálak. Muz. Jegyzk. 1856. — Sopron, sarlók, bécsi katal. 278.

Szabolicsm. Almaz-Ujváros és Zelemér közt arany diadema. A. k. II. 310. — Csegen, tekercsek, pikkelyek, karikák. 1853. — Muz. Jegyzk. — Debreczeni pusztá. A. k. I. 214. — Nyiregyházán, réz csat. Muz. Jegyzk. 1854. — Hajdu-Bösszörmény. A. k. I. 208. nevezetes fegyverlelet. II. 309. I. kard, sisak, réz fazék. 1858. Muzeumi Jegyzk. — Nagyfalu, vésők. Archiv. XXIV. 371. Címel. 141. 143. — Szennyeci pusztán vésű. A. k. III. 173.

Szalam. Diszöly, bronztütk. Pos. kat. 63.

Szathmárm. Gebe, kardok. Archiv. XXIX. 304. — Illoba. A. k. IV. 163. 167. — Jósefházi kőbányában, horgáskő. Muz. Jegyzk. 1852. — Matócs, aranyrúd. Archiv. XXIX. 304. — Tatárfalván. A. k. III. 173. — Ujváros. A. k. IV. 170.

Szepesm. Poprád, aranyfonal. Tud. Gyűjt. 1828. I. 22. A. k. V. 30. Weszpr. B. Medic. II. II. 169. — Teplicz. A. k. V. 30. Weszpr. Biogr. Med. II. II. 169.

Temesm. Banátban. Alibunáron, hamvedreket. Mitth. der kk. C. C. 1865. XXXI.

Tolnam. Etevári pusztán, Szarvasszaru, fekete cserép edény, kis agyag kup. Muz. Jegyzk. 1851. — Kanya, celta érmek és bronzok. A. k. II. 45. és 308. — Horhi pusztán, réz csat, karika, borostyánkő, nyakfűzér. 1853. Muz. Jegyzk. — Duna-Földvár, 80 fontnyi durva bronzkészlet. A. k. IV. 165. Pos. kat. 55. — Szakadath, hamveder. Pos. kat. 54.

Torontálm. Majda, elsülyedt hajó. A. k. I. 197. — Német-Csanádon, sirhalmok. A. k. V. 66. — ÓBecse, kék és fehér gyöngyfűzér. Muz. Jegyzk. 1858. — Szanád körül, 1854. réz sarkantyú. Muz. Jegyzk.

Turócsm. Dvórecz, bronztütk. A. k. II. 300. — Nolesó, bronztütk, bécsi kat. 292. — Znió-Várallya, réz csákányok, Cím. 151. 152. 155. római? fegyverek töredékei. Act. Mus. Nat. 95.

Ugoesam. Bronztekeres. Címel. 153.

Unghm. Sztara, bronzkard. Pos. kat. 62.

Vasm. Felső-Özön, cserép edények. Muz. Jegyz. 1865. — Kőszeg, sarlók. bécsi katal. 278. Muz. Jegyzk. — Meszlén, celta érmek. A. k. II. 44.

Veszprémm. Bántai pusztán, halmok. Bakony. 149. — Csetény. Bakony. 128. — Dolosd. Bakony. 129. — Felső-Bogárd, sodronykarikák. Muz. Jegyzk. — Fenyőfőnél, halmok. Bakony 114 — Gyepesen, halmok. Bakony. 172. — Jákó, véső. Pos. kat. 63. — Mészö-Komárom. A. k. IV. 161. kék üveg karperecz. — Pénzeskúton. A. k. III. 173. — Répás, (Dém mellett) sarló. Bakony. 152. — Siófok. Archiv. XV. 315. — Szűcs. Bakony. 205. véső, hengeres gyöngyök. Muz. Jegyzk. 1852. — Tésen, igen nagy kőszekercze. Arch. közl. II. 290. — Úrkúton. A. Bakony. 178.

Zemplémm. A Laborczában, aranykarika. 1853. Muz. Jegyzk. — Bazsi (Pusztá) bronzkori temető. Archiv. XXIV. 370. — Bodrog-Keresztúron, lándzsahegyek. Archiv. XXIX. 302. — Cseke, több érdekes arany tárgy és egy ezüst gyűrű. Archiv. XXIV. 368. XXXIII. 100. részletesen rajzokkal. Bécsi katal. 277. 278. . . 458. — Lasztócson, cserépedények. Archiv. XXIX. 301. — Nagy-Mihályi határban a Laborczban, tekercsek, tölcserfélék. Muz. Jegyz. 1852. — Népért, aranykarikák. Arch. I. 234. — Olasz Liszka. A. k. IV. 162. — Tokaj, aranygyűrűk, Archiv. XXIV. 371. — aransodrony. Tud. Gyűjt. 1828. I. 21. — Weszpr. Biogr. Med. II. II. 161. — Tolcsvai, sir. A. k. I. 190. Blätter für Lit. u. K. Wien. 1846. 76. sz. — Vily, gyilkok. Archiv. XXIV. 369. — Zombor, hamvedrek. Archiv. XXIV. 371.

Zolyomm. Arany gyűrűk, aranyfonalak. Tud. Gyűjt. 1828. I. 20. — Ribár és Zboró közt Moszteniczén, Szeleczen, Potkoniczon, bronzok találtattak. A. k. II. 293. — Aszliácsi fürdő körül találtattak bronztárgyak. Muz. Jegyz. — Zólyomban, arany gyűrűk. A. k. V. 30. rézkard. Címel. 141. Bécsi katal. 349.

Erdélyi leletek. Mitth. d. k. k. Central Commission. 1860. 25. 56. 87. — római korszaki sírok, Kastenholznál. 1860. 335. — Über 2 neu aufgefunden heidnische Grabstätten in Siebenbürgen u. o. 1863. 295.

Bardócson, Erdélyben, rovatos arany gyűrűk, mint a szarvasszóiak. Bécsi katal. 349. és

kerek medenczék. 277. l. Archiv. XXIV. 389. — Czofalva, arany csákány. Bécsi katal. 344. 349. Arch. közl. V. 32. — Gümös, karperecz, Etzel. bécsi katal. 313. — Fejérd, (Kolosm.) bronzvésű. u. o. 317. — Kezdi-Vásárhely. Bécsi katal. 263. stb. — Kolosmegye, u. o. 316. stb. — Marienburg, u. o. 334. — Orosmezőn, bronzok. Archiv. XXXIII. 93. — Péterfalván 60 pogány sír. Arch. közl. III. 174. — Tordam. Harasztoson, harcztvű. P. Szathmáry Károly.

Romoszon, Szászváros székben, karikák, ékszerek, gombok 1852. Muz. Jegyzk.

Hörvátország. Radoboj, tumuli: Sitzb. d. hist. ph. Cl. in Wien. VI. 293.

Tótországban: Verőczem. Orlovinyáki pusztán, aranylemez. A. k. V. 74.

Celta érmek. A. k. II. 45. — Meszlénen, Mármarosban. Ipoly Damasdon. Bián. Déznán (Aradm.). Varasdi hegyfokon. Kányán (Tolnam.) 308. Muz. Jegyzk. 1859. Parndorf (Mossonym) Kutason (Nógrádm.) u. o. 301. Fegyverneki pusztán (Hevesm.) 302. Csákvár (Fehérh.) 310. Félegyházán. A. k. III. 172. Ádánd (Somogym.) A. k. IV. 162. — Németh-Jabrendorf. 127 db. Archiv. XV. 302. Muz. Jegyz. 1856. — Kaisersmark, Jeruzsalemhegyen találtattak ezüst goth érmek. Ungar. Mag. IV. 281. — Kalocsa, Max. Daza aranyának barbar másolata. Archiv. XXXIII. 90. — Disznósi pusztán (Hontm.) 1848. Muz. Jegyz. — Roffa tó partján. Muz. Jegyz.

Kunhalmok, Jász-Kunságban, Bihar, Békés, Arad, Csanád, Temesmegyékben, Debreczen körül, Oláhországban l. Weszpr. Biogr. Med. II. II. 271. — Aradmegyében, Fehérvár, Érsekújvár, Pest, Gyula körül. T. Gyűjt. 1819. II. 83.

III. Vaskorszakiak.

Ezen korszakból aránylag igen kevés lehelhetet vagyunk képesek felhozni, mert a határozott jellegek még eddig meg nem állapítván, a sok vas készletet, mely eddig nálunk mindenfelé találtatott, ide besorolni nem merészelttem. Mindazonáltal a biztosabbak itt következnék:

Vaskori sírok egyáltalán. A. k. II. 35.

Abaujm. Buzita, vas fejsze. Archiv. XXIV. 362. — Kányapton, vas bárd. Archiv. XXIV. 362.

Borsodm. Szirma-Besenyő (A. Kelecsény), vas, felső végén meghajlott, kard- és lándzsahegy cserepekkel. Archiv. XXIV. 366. — Szendrő vas kés. Muz. Jegyzk. 1865. — Tar, vas karika és csat. Ipolyi kanonok ur birtokában.

Esztergomban a templom építésnél egész lópatkó. Archiv. XXIV. 351. — Dömösön, vas gyilok. Archiv. XXIV. 352. — Sz. Léleknel, vas kard. Archiv. XXIV. 351.

Hevesm. Istenmezeje, réz markolátu vas kard. Muz. Jegyzők. 1865. — K. Réde (puszta) területén vas sarkantyú? A. k. II. 301.

Hontm. Szobi sírokban. veder, bögre, csésze, kard, stb. Muz. Jegyz.

Krasznm. Markaszék, násfa és csésze ezüstből. Bécsi katal. 334. — Mayrád, ezüst fibulák. Bécsi katal. 338.

Nógrádm. Ipoly-Bolyk, ezüst csat és karperecz, bronz kard. Muz. Jegyz.

Pestm. Pusztajászfa, tuskés sarkantyú. Archiv. XXIV. 350. — Perbal, vas nyilak. Archiv. XXIV. 350.

Nagykunság. Turkevi, vas korszaki tárgyak. A. k. II. 295.

Szalam. Fenék, vaseke. A. k. III. 172. — Kapos királykői várban, vas készletek. A. k. II. 301.

Torontalm. Nagy-Sz.-Miklós, arany edények. Bécsi katal. 330.

Zemplénm. Pusztahalom, vas paizsdudor, sarkantyú, és olló. Archiv. XXIX. 300.

IV. Római korszakiak.

Aradm. Désznávar, ezüst fibula, érmek. Muz. Jegyzők. 1857. — Szilingyán, római ezüst érmek. M. Jegyz. 1863.

Bácsm. Titen, római rostrák, horgonyok. Ung. Mag. IV. 483 l. Tud. Gyűjt. 1832. V. 30. Acta Mus. Nat. 230, 259. 267. — Schoenvisn. Itineris II. 227, 228. — Római sánczok Földváractól Csurogig. Ung. Mag. IV. 484. Tud. Gyűjt. 1832. V. 6. 29. VI. 9.

Baranyam. B á n mellett Quadriburgumi vár és emlékei főleg téglák. Zschft v. u. f. Ung. IV. 294. — B a r a n y a v á r, római épület. Tud. Gyűjt. 820. XII. 66. — B a t i n a, római érmek. A. k. II. 305. — D á r d a, római töltés. Tud. Gyűjt. 820. XII. 67. — P é t s, emlékkő. Tud. Gyűjt. 1820. I. 54. arany gyűrű. Bécsi katal. 351. — S z e k e s ő, számos római emlék. Danielik Emlékkönyv II. 390. Tud. Gyűjt. 1820. XII. 68.

Biharm. B i h a r, esészek arany lemezekből. 1822. Bécsi katal. 346. — N.-V á r a d o n a fürdőben felirásos kő. T. Gyűjt. 1824. IV. 8.

Esztergom. B a j n a, Schöny. Itineris II. 267. — C s é v, Archiv. XXIX. 294. u. o. II. 141, 172. . . — E s z t e r g o m, felirásos kő. A. k. II. 304. A. k. IV. 166. Archiv. XXIX. 294. Tud. Gyűjt. 1824. IV. 94. C u r t a. Címél. 122, 148. — N y e r g e s - U j f a l u. Címél. 169. Schöny. Itineris. II. 123, 125. — S á r i s á p. u. o. II. 240. — S z. K i r á l y f ö l d Esztergom mellett, négy filli nagy cserépedény. Muz. Jegyz. 1859.

Fehérm. A d o n y, A. k. II. 281. T. Gyűjt. 1817. XI. 28. Schöny. Itineris II. 265. Címél. 108. — 1830. becsületbeli bocsátvány. M. Akad. Évk. IX. 8. — A l e s ú t, Mithras emlék. A. k. III. 173. — A l s ó - S z. - I v á n, A. k. XIII. 124. — írásos kő Muz. Jegyz. becsül. bocsátv. M. Akad. Évk. IX. 8. — B a r a c s k a. Act. Mus. Nat. 253. Címél. 116. — vörös tál, 1852-ből. Muz. Jegyzk. — B á r á n d, római edények. A. k. II. 296. — B á r á t a (közép) pusztá, felirásos téglák. T. Gyűjt. 1819. IX. 112. — B e s n y ő (alsó), felirásos kő, urnák, pénzek. T. Gyűjt. 1818. IV. 142. — B i c s k e, Acta Mus. Nat. 233. Címél. 159. — C s á k v á r, Bakony 58. Címél 147. Veszpr. Biogr. Medic. II. I. 147. — C s i k v á r, A. k. III. 157. — C s o ó r. Bakony 78. Címél 127. — C s u r g ó, róm. Caldarium. A. k. II. 266. — írásos téglá. Muz. Jegyz. — D u n a - P e n t e l e, A. k. IV. 60, 165. Arch. XIII. 125. XV. 308. Act. Mus. Nat. 241, 248. Címél 131, 166, 168. — írásos kő, Muz. Jegyz. 1851. — É r d, Schöny. Iter Geogr. II. 232. — F e h é r v á r, A. k. III. 158. T. Gyűjt. 1818. VI. 34 és Kk. Acta Mus. Nat. 240. római felírás. A testvérhaza történetkincese II. füz. 25. l. — Veszpr.

Biogr. Med. II. II. 209. — F ö v é n y, római kő. Act. Mus. Nat. 276. — Címél. 109. . . 158. — G y ú r ó, Arch. k. IV. 53. — I v á n c s i pusztán, Act. Mus. Nat. 250. — K i k e r i t ő gátja, Arch. közl. II. 201. Veszpr. Biogr. Medic. II. II. 211. körülményesen leírva. — M o o r, Bakony 42. — P á t k a, Mithras emlék, A. k. II. 304. IV. 168. Muz. Jegyz. 1860. köhid. Veszpr. Biogr. Medic. II. II. 213. — P á z m á n d, A. k. IV. 162. Címél. 119, 151, 152. — S á r - P e n t e l e, Cim. 107, 108. — S z. Á g o t h a i pusztán, 1832. vörös ésfekete agyag korsó. Mus. Jegyzk. — T a b a j d, A. k. IV. 55. — V a á l, A. k. IV. 56. — római kő, a templomban. Jegyzkönyveim. — 2 réz tál és korsó a templom mellett. M. Jegyz. — V e l e n c z e, Címél. 106, 115, 126. — Gy. I. R. f. I. 91. Act. Mus. Nat. 138. — V e r e b e n római sírkövek. Tud. Tár. 1837. XIII. 59. — V é r t - S z. - G y ö r g y, Címél. 151, 161. Muz. Jegyz. felirásos kő.

Györm. Schöny. Itin. II. 113, 125. l. — G y ö r, A. k. III. 158. téglá feliratok. 165. Archiv. XXIX. 296. Gy. T. R. f. I. 94, 95, 284. Római mécses. Pos. kat. 60. — R ó m a i ú t S z o m b a t h e l y r ő l G y ö r r e. Tudom. Gyűjt. 1820. III. 69. római kövek. Tud. Gy. 1820. III. 6. — F ú d i pusztá, sírok, rézkészletek. A. k. IV. 161. Pos. Kat. 53. — K o r o n c z ó n Milkovits ur kertjében álló római kövek hajdan Komáromban a Hajnalféle kertben álltak. l. Veszpr. Biogr. Medico. II. II. 422. — M é n f ő felé a Rábában, gyönyörű áttört ezüst csat. Muz. Jegyz. — P a n n o n h a l m á n, Arch. k. III. 161. Tud. Tár. 1840. 371. — S ö v é n y h á z a, Címél. 113, 114, 118, 124. . . 169. — T á p o n. Arch. k. III. 161.

Hevesm. K e n g y e l i pusztán. A. k. IV. 162. — N a g y - T e n y ö n, római érmek. A. k. II. 297.

Komárom. Á c s, A. k. III. 164. Caldarium. Jegyz. — A l i s t á l? A. k. I. 49. — A l m á s o n. A. k. III. 163. — B á b o l n a, A. k. III. 166. — B i l l e g i pusztá. Schöny. Itineris Geogr. II. 279, 280. — D a d, Címél. 166. — F ü z i t ő i római hid. Arch. k. Veszpr. Biogr. Med. II. II. 213. — G y a l l á n, A. k. III. 160. — G y e r m e l, A. k. IV. 52. — H e-

- tény, Wespzr. Biogr. Med. II. I. 146. — **Kis-Igmánd**, Bakony 35. Tud. Gy. 1823. X. 117. feliratos kövek. — **Környe**, A. k. III. 159. Schönv. Itin. Geogr. II. 218. Wespzr. Biogr. Medic. II. I. 143, 146. — **Komárom**, A. k. IV. 53. Schönv. Itin. Geogr. II. 271. Wespzr. Biogr. Medic. II. I. 148. II. II. 415, 422. Tollius Epist. Itin. VI. 244. — **Kömlöd**, A. k. IV. 53. Pos. kat. 53. — **Tarjány**, téglák. Pos. kat. 62. — **Szőnyőn** talált római kövek, Acta Mus. Nat. 217, 228, 238. . . 271. . . Címél. 111, 118, 128. . . 159. . . Bécsi katalóg. 99, 148 stb. lapok. Réz kules. Muz. Jegyz. 1854. — kövek. Wespzr. Biogr. Med. II. II. 444. III. 448. — szobrocskák, metszett kövek u. o. — **Ó-Szőny**, A. k. II. 291. feliratos kövek. 304; III. 164, 166, 170. Arch. XIII. 122. . . XV. 307. Bakony 27. Gy. T. R. f. I. 91, 92, 286. Tud. Gyűjt. 1817. XI. 27, Schönv. Itin. Geogr. II. 208. 244. . . Gemma Hygieiae. Wespzr. Biogr. Medic. II. II. 169. — amuletum. 366. — **Szend**, A. k. III. 160. — **Tata**, Schönv. Itin. Geogr. II. 281. Wespzr. Biogr. Medic. II. I. 146. — **Vért**, Címél. 149, 150. . . Wespzr. Biogr. Med. II. I. 147.
- Kis kunság**. Félégyházán, A. k. IV. 166.
- Krassóm**. Bulcs, téglák. LEG XIII G. Pos. kat. 62. — **Uj-Moldován**, kules, mécs, érmek, és ólom-súly; Muz. Jegyz. — **Zsuppa**, Tabulae hon. Missionis. Arch. XIII. 131. 1851. becsületbeli bocsátv. M. Akad. Évk. IX. 9. — egyéb róm. régiségek. Muz. Jegyz.
- Krasznam**. Szilágy-somlyói arany lelet. Mitth. d. kk. C. C. V. 109. Arch. közlem. V. 31.
- Liptów**. Canis graii capit. Címél. 129.
- Marmarosm**. Belezán rom. érmek. Muz. Jegyzk. 1852.
- Mosonym**. Barátföldi falmaradványok. Jegyzeteimben. — **Gálos**, római kő. Ung. Mag. I. 380. — **Féltorony**. Archiv. XV. 303. — **Jánosházán**, helybeli római gyűjtemény. A. k. IV. 167. — **Oroszvár**, Gy. T. R. f. I. 91. — **Oroszvári** gátok. Horm. Archiv. XVII. 750. — római kövek. Jegyz. és Tört. Tár? — **Óvár**. A várkapu alatti római kövek. Jegyzeteim. — **Párn-dorf** róm. sír. Arch. XIII. 121. — **Római** töltés (harmadfél mértföld hosszú), Petronelltól Nizsiderig. Horm. Archiv. XVI. 867. — **Zurány**, római sír. Jegyzeteim.
- Nyitram**. Privigyén, római? érmek. A. k. II. 298.
- Pestmegye**. Bakódi pusztán, három csontvázal római arany ékszerek. A. k. II. 302. A. k. IV. 163. V. 36. Archiv. XXIX. 285. — Mittheil. d. k. k. Cent. Com. V. 102. — Muz. Jegyzk. 1859. — **Békasmegyer**, kövek. Uj M. Muz. 1851—52. 482. Archiv. XV. 300. — **Bogdán**, Vác ellenében, 24 római kő. Archiv. XXIV. — 249. Acta Mus. Nat. 231. — **Budán**, 1816-ban talált római kő a Dunaparton, a Nádor kertenél. Act. M. N. 223. Két Satyrus. Címél. 110. 116. 168. római kövek. Schönv. It. II. 119. 151, 167. — Nádorkertenél. Címél. 171. Mitth. d. k. k. CC. I. 64. — Budai várban, feliratos kövek. Archiv. IX. 157. A. k. I. 219. IV. 49. — Rochus utczában u. o. 220. — Gellérthegy alatt, A. k. II. 36. — **Buda**, feliratos kő. 305. A. k. IV. 59. — **A Nádorkertenél**. III. 155. — **A téglavetőnél** való sírok. A. k. IV. 102. 163. — **Lukácsfürdőben**. A. k. IV. 161. — **Sír a téglavetőnél**. Ung. Mag. V. 23. — **Buda-Vizivárosban**, római kő. Act. Mus. Nat. 229. — **Budai-Szőlőkben**. Act. Mus. Nat. 138. — **Buda-Ujlakon** Arch. közl. III. 153. Archiv. XIII. 117. Act. Mus. Nat. 244. — **Ó-Budán**, talált római kövek. Act. Mus. Nat. 216, 217. 218, 219. stb. Címél. 117, 118, 133. Schönv. Itineris, II. 128. Mosaik, Bécsi kat. 54. — **Kötöredékek** hieroglyphekkel. 1852. Muz. Jegyzk. — **Bocsátványi táblák**. Wespzr. Biogr. Medic. II. II. 442. M. Akad. Évk. IX. 9. — **Tél utca**. A. k. I. 220. — **Flórian utca** u. o. 221. — **Goldberger festőgyárában**. 221. — **Plébánia földjén**. 222. kertben III. köt. 154. — **Margit szigeten**. 223. és II. 25. — **Mező utczán**. III. 156. — **Jilek urnál**. 166. — **Budai határban**. A. k. V. 69. arany fülbevaló, bécsi katal. kövek. A. k. II. 310. Címél. 158. — **Hajógyárszigeti** mozaik. Muz. Jegyz. 1857. bronz szobrocskák. u. o. 1865. — **Egyptische Stele**. Mitth. d. k. k. C. C. I. 209. — **Ó-Budai laconicum**. Schoenvisner, De ruderibus laconici. Budae 1778. A. k. II. 265. — **Ficker Henrik**, Sechster Jahresbericht über das kath,

Gymn. in Ofen. 1857. — Hajógyári fürdő. Arch. közl. II. 282. Archiv. IX. 155. XXIV. 346. — Római sír. A. k. III. 171, 172. — Csigahegyen. A. k. IV. 50. gyűrű. A. k. IV. 164. Arch. XIII. 118. — réztükör, borostyánkő gyűrűk, üvegedény. Muz. Jegyz. 1850. — Ó-budai felirásos kövek. Archiv. XV. 293. Muz. Jegyzk. 1855. — Budakeszi. A. k. IV. 58. Pos. kat. 61. Muz. Jegyz. 1865. — Buda-Örsön, római kö, Acta Mus. Nat. 226. Mithras. 1817. Tud. Gyűjt. 1840. IX. köt. — Csaba (Pilis) római kö. Act. Mus. Nat. 269. — Csepelen, római kö. A. k. II. 309. Act. Mus. Nat. 247. . . 276. Szobrocska. Cimel. 108. — arany nyakdísz. Bécsi katal. 345. — Csepel szigetén, emlékkö. Muz. Jegyzk. 1858. — Dab, bronztükrök, vedrek, Archiv. XXXIII. 91. Mitth. 1859. 23. l. — Dukán, A. k. IV. 162. l. — Dunakeszi, vár, Archiv. XXIX. 285. — Érd (Szászhalom), Caldarium, Archiv. IX. 158. — Jenő, Apis Cimel. 129; római téglákat magam ástam ki. — Kalocsa. Archiv. XXIX. 289. felirásos kö. — Kovács, kövek. Archiv. XV. 290. — Lőrén. Archiv. XXIV. 349. — Páty, római ara, Muz. Jegyzk. 1865. — Pesten. A. k. I. 224. III. 154. — 1848. a sánczok ásátásakor találtatnak római felirásos kövek, téglák COH VII. VRSVS. ? és QVAVK. ? (Quadriburgum, felirással. Muz. Jegyzk. Tud. Gyűjt. 1820. III. 9. Cimel. 162. római kö. Muz. Jegyzk. 1855. — Peregen, római kö. A. k. IV. 169. — Promontor A. k. IV. 63. Archiv. IX. 158. Ung. Mag. III. 60. római mértföldmutatók. Ephem. Vienn. 1779. 54. Schönb. Itin. II. 145. 176. — Rákospalotán, kövek és Sarkophag. Arch. közl. I. 217. — Solmár, A. k. IV. 169. — Sz. Endre, római felirásos kövek. A. k. IV. 50. Archiv. XXIX. 285. I. XXXIII. 89. — római kövek. Act. Mus. Nat. 93. 138. I. 261. 264—274. Cimel. 111. 121. 149. 161. 171. — réz boglár, kárperecz. Muz. Jegyzk. 1851. — Tárnok. Col. miliaria. Wespzpr. Biogr. Med. II. II. 216. — Telki, római szobrocska. Acta Mus. Nat. 13. l. Magam találtam római téglákat. — Tétény, felirásos kö. Arch. k. I. 225. A. k. II. 303. sírok. A. k. IV. 11. Archiv

XV. 291. XXIX. 285. Cimel. 114. — kövek edények, érmek. Muz. Jegyzk. 1859. — római kövek. Wespzpr. Biogr. Med. II. II. 205. — Török-Bálint, Pestm. A. k. I. 225. 226. — Ürm, kö. Archiv. XV. 293. — Ürömi szőlőkben, kö-oroszlán, cserépedények, bronzcsat, karika, tű, stb. Muz. Jegyzk. — Vadas, fogadmányi oltár. A. k. II. 302. — Visegrád, szobrocska. Cim. 127, 148, 166, **Pozsonym.** Dévény. Cimel. 110, 115, 117, 118, 119. — egy réz tripos, bécsi katal. 271. — Pozsony. A. k. V. 79. — Somorja, Csallóközben (?) ? Arch. közl. I. 67.

Sárosm. Abos, római bronzkerekek. A. k. V. 97. — Osztopataka, aranykincs, jó római időkből. bécsi katal. 332. Arch. közl. V. 30. 76. — Zsegnén, kristály stylus. Muz. Jegyzk.

Somogym. Belegen, 1840. Becsületbeli becsátvány. IX. 6. Muz. Jegyzk. — Faisz, római ezüst érmek. Muz. Jegyzk. 1857. — Ságvár, női fő. Cim. 131. — Szamárdi, szobrocska. Cim. 128.

Sopronm. Egyeden, egyiptomi ibrik. M. Akad. Ért. I. 354. — Farád, római érmek. Act. Mus. Nat. 122. — Hegykő. Archiv. XV. 306. — Répcze-Szemere, felirásos kö. Archiv. XIII. 121. — Sopron, Római felirások. Tud. Tár. X. 246. Wespzpr. Biogr. Med. III. 412. római érmek és bronztárgyak. Muz. Jegyzk. 1854. — Arch. IX. 162. XV. 305. XXXIII. 101. — Széplak. Archiv. XV. 307. **Szabolcsm.** Kéken, sok római érem. A. k. IV. 167.

Szalam. Alsó-Lendva. A. k. III. 157. IV. 161. Archiv. XV. 313. — Barabáson, sírhalmok, Archiv. XIII. 129. — Csáktornyán, Arch. k. III. 157. — Csopakon, caldarium. Arch. k. II. 266. Arch. k. IV. 165. Archiv. XXXIII. — Dörgicsén (felső) faragott kövek. Bakony 181. — Ecséren, A. k. III. 163. — Fured (Balaton), Bakony 189. — Kékkut, A. k. III. 162. Wespzpr. Biogr. Med. II. II. 460. III. 458. — Keszthelyen, A. k. III. 163. Cimel. 140. — Köveskálón, Wespzpr. B. Med. III. 457. — Lesencze-Tomaj, Arch. közl. II. 173. Wespzpr. B. Med. III. 459, 460. — Lövő, A. k. II. 267. sírhalmok; római ut. 275. —

- Archiv. XIII. 127, 312. — Örs (Felső), nagy téglák. Bakony. 189. — Palaznak, kövek. u. o. 187. — Sál föld, Weszpr. Biogr. Med. II. II. 459. — Szalavár, A. k. III. 161. Archiv. XV. 311. Mitth. d. kk. C. C. I. 15. — Sz-Békallyán, A. k. III. 162. — Sz-Király-Szabadja, hypocaustum. Bakony. 190. — Vászoly, Jegyz. — Zánkán, A. k. III. 161.
- Temesm.** római márványemlékek. Act. Mus. Nat. 19, 138. Bécsbe vitettek. u. o. 213. — Nagy-Sz-Miklós, páratlan arany kincs a bécsi császári régiségtárban. A. k. V. 31.
- Túróczm.** Stubna, Hercules szobrocskája, Cimel. 109.
- Tolnam.** Baracsi pusztá. A. k. IV. 47. — ólomtábla. Pos. katal. 60. — Bába, kövek, ékszerek, pénzek. Danielik Emlékkönyv. II. 381. — Bátaszéken a Duna mellett római vedrek. Acta Mus. Nat. 131; 4 bronz szobrocska u. o. 94, 138 l. — Róm. régiségeiről irtak Denis, Schönvisner, Koller. Dan. Eml. II. 377. Cimel. 121, 165, 161, 167. Schönv. Itin. II. 136. Bécsi katal. mértföldmutató p. 102. — Ertény, réz korsó, tál, veder stb. Muz. Jegyzk. — Etevári pusztán érmek. u. o. 1851. — Földvár, római ut, sánczok, töltések. Danielik Eml. II. 348. — Högyész, Archiv. XV. 310. — Acta Mus. Nat. 246, 254. — Kömlőd, római vár. Dan. Eml. II. 358. római kő. Acta Mus. Nat. 228, 230. — Paks, mértföldmutató. Dan. Eml. II. 363. Koller Proleg. in Hist. 53. — terra sigillata tál, A. k. V. 78; római ut. Tud. Gyűjt. 1824. X. 49. — Simon tornya, római colonia. Tud. Gyűjt. 1824. X. 71. — Szexárd, A. k. IV. 54. Archiv. XXIV. 357. — korsó, Pos. kat. 61. — Alicia, Dan. Emlék. II. 371. — Tolna, Ripa alta. u. o. II. 365. Cimel. 134.
- Trencsinn.** Beczkó, arany karperecz, Bécsi kat. 343.
- Ugocsam.** Tisza-Ujlak, Cupido szobrocskája, Cimel. 110.
- Ungm.** Nagy-Mihály, arany fibula, byzanti mű, Bécsi katal. 352. — Rebrin, késő római disz. Archiv. XIII. 130. XXIX. 286. — Mitth. d. kk. C. Com. V. 109.
- Vasm.** Dozmát, feliratos kő. Archiv. XV. 315. — Felső-Ör, sarcophag, Arch. közl. IV. 168. Archiv. XIII. 128. — Gyimótfalva, felirás. A. k. I. 227. — Ják, Archiv. XV. 315. — Felső-Lendván, rézlánczon függő cserép mécses. Muz. Jegyz. — Sárvár, Archiv. XXIX. 297. — Szombathely, Schönv. Ant. Sab. — Bitnecz Tud. Gyűjt. 1821. — Arch. k. I. 226. II. 310. Archiv. XV. 313. kövek. Út Szombathelyről Győrré. Tud. Gyűjt. 1820. III. 69. — 1823. XI. 3. . . 1824. I. 75. Cimel. 122, 130, 166, 170. Bécsi kat. 56. — Vép, római sír. Archiv. XIII. 128. üveg edények. Muz. Jegyzk. 1856.
- Veszprém.** Ács-Teszér, Bakony 96. — Almádi szőlőkben, sírok, A. k. V. 67. — Bánkon, téglák. Bakony 103. — Bánta u. o. 150. — Berhida u. o. 146. — Csátár u. o. 152. — Csátármegye pusztán 1760. Beesül boesátvány. M. Ak. Évk. IX, 8. Weszpr. Biogr. Med. II. II. 437. — Csetény, Bakony 129. — Dolosd u. o. — Essegvár, sokféle római fegyver és készlet, Weszpr. Biogr. Med. II. II. 441. — Esztergái, Bakony, 152. — Homok-Bödöge u. o. 163; lásd, amphora töredékek u. o. 152. — Kádárta u. o. 140. — Lovász-Patona u. o. 205. Tud. Gyűjt. 1820. III. 70. — Olaszfalu, Bakony 136. — Öskü u. o. 140. — Palota u. o. 147. — Sári u. o. 45, 152. — Sikátor római becsületbeli elbocsátási tablák. T. Gyűjt. 1832. I. 41. — M. Akad. Évk. IX. 5. l. — Sió mellett réz lámpa, Muz. Jegyz. 1856. — Szombathely (Bakony) 2890 db. ezüst érem, A. k. IV. 164. — Tapoleza fő tabula medica. Weszpr. B. Med. II. II. 433. — Tót-Vásosony, becsületbeli elbocsátvány u. o. 438. — Tüskeváron, Jegyzőkönyvem. — Vámos, Weszpr. Biogr. Med. II. II. 435. — Vásosony kö, Bakony 151. Weszpr. Biogr. M. II. II. 440. III. 461. — Vejim (pusztá) ólom lemez, fejevári gyűjt. — Vörösbereány, Weszpr. B. M. III. 457. — Veszprém, tabula medica. u. o. II. II. 433. 435. ? nem tudni hol 1785. becsületb. boesátv. M. Akad. Ért. IX. 8. —
- Zemplén.** Czéke, aranykincs, drága kövek kel, üveggel. Bécsi katal. 277, 278, 458.

2. Erdély igen számos római lehelhelyei közül csak ezeket említjük:

Abrudbánya, hirneves viasztablairól, l. Muz. Jegyzk. 1854. Mitth. der k. k. C. C. in Wien. I. 85. 93. 126. 153. — **Ajtón Torda** mellett, Wespzpr. Biogr. Med. III. 415. — **Ároka** lllján, római bronzkerekek. Sitzb. d. ph. hist. Cl. VI. 282. — **Czofalván**, arany csákányok és egyéb aranykészllet u. o. 280. és A. k. II. 51. — **Gyula-Fehérvár**rott, feliratos kövek. u. o. 298. — **Kolosvárott**, feliratos kövek. Tud. Gyűjt. 1818. V. 140. — **Segesvárott**, pogánysír. A. k. II. 298. — **Szamos-Ujvárott**. Cimel. 115. — **Tordán**, római kövek. Ung. Mag. I. 49. 74.

Az Arch. közl. II. kötetében 219. és k. lapokon, római régiségek említetnek: **Veczelen**, Maros-Németiben, Déván, Nándoron, Alsó-Pestesen, Vajda-Hunyadon, Gyálárnál, Dedácsnál, Bukovánál, Várhelyen és környékén, ezeken kívül még mintegy 207 különféle helyen. — Ugyanazon közlemények III. kötetében 141 l. — Várhelyen, Felső-Pestesen, Károly-Fehérvárrott, Tordán stb. — Az V. köt. 12—28 l. és Csikmón, Déván, stb. 67. l. — Az Archiv für Kunde österr. Geschichtsquellenben erdélyi lelhelhelyek említetnek: IX. 164. XIII. 133. XV. 318. XXIX. 311. XXXIII. 111. stb. — A Sitzb. d. phil. hist. Classe d. kais. Akad. d. Wiss. in Wien, a többi közt Demsusról 1851. 283. — Várhelyről. VI. 281. lapon van szó.

A bécsi császári régiségtár legújabb katalogusa szerint idézzük a beszttercei bronzokat, 314. a csórai ezüstkincset, 339. Fejérdét, 291. Károly-Fehérvárt, 127. 247. Kezdi-Vásárhelyt, u. o. Marosportust, 56. 84. 93. stb. — A szakkedvelőnek az irodalom lapozgatását ajánljuk.

3. Oláhánsági ezredben.

Karansebes, Cimel. 117, 136. — **Mehidia**, edény ezüst római érmekkel. Mitth. d. k. k. C. C. 1865. XXXI. Bécsi kat. 29. római

Hercules. — római felirások, Tud. Gy. 1819. X. 123. Cimel. 108, 162. — **Orsova**, Cimel. 124. — arany. dísz 346. — **Teregoa**, 1828. Becsületbeli bocsátvány, Magy. Akad. Évk. IX. 8.

4. Tótországban.

Verőczem. Eszék, Cim. 165. és másutt; 167. Schönv. Itin. Geogr. II. 161. Tud. Gyűjt. 1822. IX. 1. 1832. III. 20. — **Kologyvár**, A. k. V. 68.

Szerém. Illok, Cimel. 114, 149. — **Petrov** ezen számtalan római kő ásatott ki. Acta Mus. Nat. 213. Tud. Gy. 1824. IV. 12.

Posegam. Darúvár, Cimel. 113, 161.

Syrmiai határvidék. Mitrovicz: Equeias? Acta Mus. Nat. 127. Cimel. 148. Schönv. It. Geogr. II. 150. Bécsi kat. 87. Muz. Jegyzk. 1858. — **Pétervár**d, Schönv. Itin. Geogr. II. 169. — **Salankemen**, Jupiter Dolich. Bécsi kat. 34. római kő. 67.

5. Horvátországban.

Varasdm. Vinicza, római felírás, Ung. M. II. 114.

Zágrábm. Bukovje, ezüst római érmek. M. Jegyzk. 1853.

Horvát határörvidék; a) *Károlyvárosi főparancsnokságban*: **Perusich**, római vár és sok érem, Ung. Mag. III. 445. — **Ottócház**i ezredben: **Kössing**, **Vital**, **Jablanacz**, römische Mauern, Steinbilder, Münzen, Ung. Mag. III. 451. — 2-dik horvát-bani ezredben: **Sissek**, Cimel. 113, 120. . . 128, 148, 158, 160, 170. — Mitth. der k. k. Cent. Comm. 1859. 23. Bécsi kat. 56.

6.

Caldariumok. Budán, Arch. közl. II. 266. — **Csurgón**, Archiv. IX. 159. — **Csopakon**, A. k. II. 266. Archiv. IX. 158. — **Érden**. Archiv. IX. 158. — **Budai hajógyári szigeten**. Archiv. IX. 158.

Cameák. gr. Andrassy-féle gyűjt. A. k. II. 51. **Castrumok**. **Fenekvár**, A. k. III. 37. — **Szalavár**? 38. — **Ó-Szőny-Breegetio**. 45. — **Aquincum**. 49. — **Trans-Aquincum**. 51. — **Közép-**

Baráti (Fehérm.) Tud. Gyűjt. 1819 IX. 112.
Görög érmek. Lökösház (Arad) A. k. IV. 161.
 — Lomniczon, arany érmek. A. közl. II. 306.
 Lysimachus arany. 4000 db a Maros és Strig
 összefolyásánál. A. k. V. 30, 31. Szová-
 ton, (Kolosm.) A. k. 162. — Besnecz. (Bara-
 nya) Theodosiustól. Arch. XIII. 126.
Római érmek. A d o n y (Fehérm.) Archiv.
 XIII. 126. — A l e s ú t h o n, (Fehérm.) Muz.
 Jegyzk. — A l i b u n á r római és görögök.
 Act. Mus. Nat. 122. — A l s ó - B e s n y ő n,
 (Fehérm.) Tud. Gyűjt. 1818. IV. 142. — A l s ó - L e n d v a (Szala) Archiv. XV. 3². Arch.
 közl. II. 281. — Árpáson, (Sopronm.) Jegy-
 zeteim. — B a k o n y - S z o m b a t h e l y. A.
 k. IV. 164. V. 109. — B a l k á n y o n (Sza-
 bolesm.) u. o. II. 308. — Baracsán (Fehérm.)
 u. o. III. 172. — Baráta (közép) (Fehérm.)
 Tud. Gyűjt. 1819. IX. 113. — Batinán (Bara-
 nya) A. közl. II. 305. — Bereznán (Márm.)
 Muz. Jegyzk. 1852. — Berzán (Aradm.) 1000
 db ezüst érem. Arch. közl. III. 174. — Bián
 (Pest) Archiv. XXIV. 348. — Bogsán (Kras-
 sóm.) Archiv. IX. 159. — Budán (Ó-) Archiv.
 XXIV. 345. A. k. III. 173. IV. 112. 161. V.
 71. — Csákvár (Fehérm.) Arch. közl. IV.
 162. — Csernyén (Veszprémm.) u. o. II. 306.
 — Csopakon (Szala) A. k. IV. 165. — Dévén
 (Pozsonym.) Arch. közl. V. 67. — Déznávár
 (Arad) Muz. Jegyzk. 1857. — D o b o r g a z
 (Pozsonym.) A. k. II. 307. — Enyingen (Vesz-
 prémm.) A. közl. III. 172. — Etevári pusztán
 (Tolna) Muz. Jegyzk. 1853. — Faisz
 (Somogym.) Muz. Jegyzk. 1857. — Fénkvár
 (Szala) Jegyzeteim. — Fülöpszálláson (Jász-

kún kerület) A. k. II. 308. — Ikervár (Vas.)
 A. k. 162. IV. — Kanizsa (Bács) Archiv. XV
 302. — Kéken (Szaboles) A. k. IV. 167. —
 Kengyeli pusztá (Heves) u. o. II. 308. —
 Kis-Körös (Pest) A. k. IV. 162. — Kulesi
 pusztá (Fehérm.) u. o. — Kutasi pusztán
 (Arad) u. o. — Mehádián 2000 db u. o. 167.
 — Mitroviczon u. o. II. 310. Muz. Jegyzk.
 1858. — Nyéken (Fehérm.) A. k. IV. 161. —
 Nyitra-Sárfőn u. o. 161. — Ősödi csatornán
 (Békes) u. o. — Ő-Szőnyön. Archiv. XIII.
 123. XXIV. 355 XXIX. 295. — Palota Ar-
 chiv. XIII. 118. — Ságvár (Somogy) Cimel.
 131. — Siófok Archiv. XXIV. 348. — Sopron
 Muz. Jegyzk. 1854. Archiv. XXXIII. 95. —
 Szekeső (Tolna) 20 db Constantín-féle arany.
 1838. Danielik Emlk. II. 390. — Sz-Kereszt
 (Barsm.) Ung. Magaz. IV. 142. — Tápio-
 Szelén (Pestm.) A. k. IV. 161. — Temesvár.
 Archiv. XV. 317. — Tordán. Muz. Jegyzk.
 1855. — Török-Koppán (Somogy) u. o. 162.
 — Török-Sz-Miklós. (Heves) Muz. Jegyzk.
 1852. — Trenesénynél. Archiv. XV. 301. —
 Váradi (ó- és új) Slavoniában, szőlőhegyen.
 A. k. V. 80. — Várhely (Erdélyb.) Muz.
 Jegyzk. 1853. — Vereben (Fehérm.) Tud.
 Tár. XIII. 66.
Kőhidak a Dunán. Traján hidja és a
 Regensburgi. Tud. Gyűjt. 1820. V. 40.
Sarkophagok. Ó-Szőnyön, Füzitőn A. k.
 II. 381.
Sírok. Rédcisen, Baksán és Barabáson (Sza-
 lam.) A. k. II. 281.
Út. Szombathelyről Győrre. Tud. Gyűjt. 1820.
 III. 69.

A fametszetek magyarázata.

1) A kőkor.

	<i>A tárgy :</i>	<i>Lelhelye :</i>	<i>Birtokosa :</i>
Ábra.	1. Kő-ék vagy szekereze ;	Dánia.	—
"	2. Kőfűrész kovából ;	U. o.	—
"	3. Tojásalaku durva kovaszerszám ;	Abbeville (Francz. or.)	—
"	4. Nyelv alaku durva kőszerszám ;	U. o.	—
"	5. Kővésű, egyenes nyélben ;	—	—
"	6. Kő-ék, mely kajmós nyélhez köttetett ;	Svajcz.	—
"	7. Kovakő-ék ;	Morvaország.	—
"	8. Serpentin-szekereze , egyik $\frac{1}{5}$, a másik $\frac{1}{3}$ nagyságban ;	Szücs (Veszprém megye).	M. nemz. Muzeum.
"	9. U. o. szarvasagancsba foglalva ;	Svajcz.	—
"	10. Homokkő-ék, $\frac{1}{4}$;	Csurgó (Fehérmegye).	Pados János.
"	11. Basalt-ék, $\frac{1}{6}$;	Bágy (Nógrádmegye).	M. nemz. Muzeum.
"	12. Kő-ék, $\frac{1}{3}$;	Mező-Túr (Hevesn).	M. nemz. Muzeum.
"	13. Kő-nyíl vagy lándzsahegy ;	Dániában.	—
"	14. Kőcsákány ;	U. o.	—
"	15. Kögyalú (?) $\frac{1}{2}$;	Koronczó (Györmegye).	Ebenhösch Ferencz, egydb. a m. n. Muzeumb.
"	16. Orsó- vagy horgászko agyagból $\frac{1}{2}$;	Varsányi p. (Pestm.)	M. nemz. Muzeum.
"	17. Kögyöngyszem, $\frac{1}{2}$;	Téth (Györmegye).	Ebenhösch Ferencz.
"	18. Kőhorog ;	Dánia.	—
"	19.)		
"	20.) Nyílhegyek ;	U. o.	—
"	21.)		
"	22. Fa-ár, csont fogantyúban, $\frac{1}{4}$;	Svajcz.	M. nemz. Muzeum.
"	23.) Csonteszközök, $\frac{1}{3}$;	Magyarad	Boleman Ede,
"	24.)	(Hontmegye).	Léván.
"	25. Csontkalapács szarvasagancsból $\frac{1}{3}$;	U. o.	U. a.
"	26.) Cseréptöredékek, sajátságos fülek-	Szent-Endre	Rómer.
"	27.) kel, $\frac{1}{2}$;	(Pestmegye).	
"	28. Czölöpépitmény átmetszete ;	Svajcz.	
"	29. Ugyan annak alaprajza ;	U. o.	
"	30. Agyag-gúla (súly?) $\frac{1}{4}$;	Szilágy-Somlyó.	Rómer.
"	31. U. a. hálósúly, $\frac{1}{2}$;	Eresi.	Rómer.
"	32. Kőkamra ;	—	—
"	33. U. azok, kőkerítéssel ;	—	—
"	34. Bautakő.	—	—

<i>A tárgy :</i>	<i>Lehelnye :</i>	<i>Birtokosa :</i>
Ábra. 35. Ingó szikla ;	Kadau (Csehország).	—
" 36. Stonehenge ;	Salisbury pusztán.	—
" 37. U. a. alaprajza ;	U. o.	—
2) A bronzkor.		
Ábra. 38. Cseréptöredék, $\frac{1}{2}$;	Koronczó.	Ebenhöch.
" 39. U. a., $\frac{1}{2}$;	U. o.	U. a.
" 40. U. a., $\frac{1}{2}$;	Péczeley (Pestmegye).	Bakits János.
" 41. Bronzlepeny-fémrög, $\frac{1}{4}$;	Duna-Pentele (Fehérm.)	Schiefner János.
" 42. Bronzgyilok vagy lándzsahegy pe- lengék, öntvényi varrányikkal, $\frac{1}{3}$;	Duna-Földvár körül (Tolnamegye).	Rómer.
" 43. Bronz harezi balta, az öntés varrá- nyival, $\frac{1}{3}$;	Hosszumező (Marmarosmegye).	M. Tudom. Akademia.
" 44. U. a. felül kerek lapja ;	U. o.	—
" 45. Bronz-kés, $\frac{1}{3}$;	—	Schiefner János.
" 46. Bronz-tű, $\frac{1}{2}$;	Felső-Tárkány (Hevesm.)	Ipolyi Arnold.
" 47. a) Bronz orsóféle készlet, felül a kerek, czífrázott lemez, alul csa- varós, rajta a pléhkúp, termész. nagyság.	Garam-Kövesd.	Győri Muzeum.
" 47. b) Bronz-pipafödél alaku púpos ka- rika, sarkkal, t. n. ;	U. o.	U. a.
" 47. c) Gerinczes lemez-tekercs, össze- hajtott végeiben egy-egy sodrony tekercs, $\frac{1}{4}$;	U. o.	U. a. és M. nemz. Muzeum.
" 48. Bronz-vésőcske, $\frac{4}{7}$;	Téth.	Milkovits János.
" 49. Bronz-sarlók, $\frac{1}{3}$;	Vöröskő (Biharmegye).	M. nemz. Muzeum.
" 50. " $\frac{1}{4}$;	Kőszeg (Vasmege).	U. a.
" 51. Füles-vésű, $\frac{1}{4}$;	Pest-losonczy vasút vonal.	U. a.
" 52. Tokos-vésű, kajmós nyelével ;	—	Salczburgi Muzeum.
" 53. Cserép-hamveder, $\frac{1}{3}$;	Bakódi pusztá (Pestm.)	M. nemz. Muzeum.
" 54. Hamveder ;	Amstättén.	—
" 55. Bögrécske ;	—	—
" 56. Hamveder ;	Sz.-Endre (Pestmegye).	—
" 57. Vízveder. $\frac{1}{12}$;	Bellye (Baranyamegye).	M. nemz. Muzeum.
" 58. Veder ;	Müglitz (Morvaországban).	—
" 59. Bögrécske ;	—	M. kir. Egyetem.
" 60. 61. Szűrő edényke, $\frac{1}{2}$;	Péczel (Pestmegye).	Bakits János.
" 62. Arany-gyöngyök, t. n. ;	Szarvasszó (Marmarosm.).	M. nemz. Muzeum.
" 63. Aranyláncz, t. n. ;	—	U. a.
" 64. U. a. egyes szemei, term. n. ;	—	—
" 65. Bronz-karperecz, $\frac{1}{3}$;	Bodajk (Fehérmegye).	Pados János.
" 66. Arany-rovátkás-gyűrű, t. n. ;	Szarvasszó.	M. nemz. Muzeum. és Mihályi-család.
" 67. Négyélű aranygyűrű, t. n. ;	U. o.	U. a.
" 68. Aranytű, $\frac{1}{2}$;	Miava (Nyitramegye).	M. nemz. Muzeum.
" 69. Arany kalapcsa-nemű lemez, t. n. ;	Czófalva (Erdély).	U. a.

<i>A tárgy :</i>	<i>Lehelhelye :</i>	<i>Birtokosa :</i>
Ábra. 70. } Arany csigaalakú lemez, végezifrá-	Szarvasszó.	M. nemz. Muzeum,
" 71. } zativál, t. n.;		és Mihályi-család.
" 72. U. a.	U. o.	U. a.
" 73. Bronz-karperecz, $\frac{1}{2}$;	Szombathely.	M. nemz. Muzeum.
" 74. U. a. $\frac{1}{2}$;	Misztieze (Bereghmegye).	U. a.
" 75. Egybefűzött bronz-karikák, $\frac{1}{2}$;	—	U. a.
" 76. Zárt bronz-karperecz ;	—	U. a.
" 77. Bronz gombos-karperecz ;	Hallstatt (Felső-Ausztria).	—
" 78. Félgolyókból álló karperecz, $\frac{1}{5}$;	Szentes (Csongrádmegye).	M. nemz. Muzeum.
" 79. Bronz-fibula, $\frac{3}{7}$;	—	—
" 80. Pápaszemes bronzsodrony-ékitmény, $\frac{1}{4}$;	—	U. a.
" 81. Négyágú sodrony-ékitmény, $\frac{1}{3}$;	Felső-Dobsza (Abaujm.).	U. a.
" 82. Ezüst-fibula t. n.;	Bakódi pusztá (Pestm.).	U. a.
" 83. Öntött bronzlemezből álló ékit-	Terenye,	U. a.
mény, $\frac{1}{3}$;	(Nógrádmegye).	
" 84. Bronz-fibula, csörgő függelékkel, $\frac{1}{4}$;	—	U. a.
" 85. Bronz sodrony-fibula, $\frac{2}{5}$;	Téth (Györmegye).	Milkovits.
" 86. Bronz sodrony-tekercs, $\frac{1}{2}$;	Sz.-István-Paksán (Ab. m.).	Bakits János.
U. a. $\frac{1}{5}$;	Madácska (Nógrádmegye).	M. nemz. Muzeum.
U. a. $\frac{1}{4}$;	Felső-Dobszán.	U. a.
" 87. Bronz-hajtű, $\frac{1}{2}$;	Diszely (Zalamegye).	Rómer.
" 88. Tengeri kagyló-gyöngyök, t. n.;	Kőszeg tájáról (Vasm.).	Pados János.
" 89. Agyag-gyöngy, t. n.;	Pécel.	Bakits János.
" 90. Serpentin-balta ;	Lengyelország.	—
" 91. Bronz-kelt ;	Farkasvölgy (Ausztria).	—
1" — 6"-ig ;	Magyarország kül. vidék.	M. nemz. Muzeum.
" 92. Szekerceze alakú bronz-kelt, $\frac{1}{3}$;	—	U. a.
" 93. Réz-csákány, $\frac{1}{4}$;	Duna-Pentele.	Schiefner János.
egy 11" hosszú ;	Felső-Dobsza.	M. nemz. Muzeum.
" 94. Bronz-fokos, $\frac{1}{3}$,	Znió-Várallya (Turóczm.).	U. a.
" 95. Bronz-kard, $\frac{1}{5}$;	Besztercze (Erdély).	—
U. a.	Nagyfalu (Szabolcsmegye).	M. nemz. Muzeum.
" 96. Bronz-gyilok, $\frac{1}{4}$;	—	Schiefner.
" 97. Lándzsahegy, $\frac{1}{4}$;	—	M. nemz. Muzeum.
" 98. Gombos buzogány, $\frac{1}{4}$;	—	Schiefner János.
" 99. Rovátkás buzogánygomb, $\frac{1}{3}$;	—	U. a.
" 100. Csillagos buzogánygomb ;	Lengyelország.	—
" 101. Csillagos egyszerűbb buzogánygomb, $\frac{1}{3}$;	—	Schiefner János.
" 102. Háromélű bronz-nyílhegy, 13" hosz-		
szú, tokkal, egyik oldalán 3"-nyi	Koroneczón (Györm.).	Milkovics.
körkörü (ellyphicus) lyukkal ;		
Egy másik hasonló, kereklyukacs-	Téth.	Ebenhösch.
kával 7"-nyi ;		
" 103. Vasnyílhegy, $\frac{1}{2}$;	—	M. nemz. Muzeum.
" 104. Bronz-nyílhegy, $\frac{1}{2}$;	—	U. a.
" 105. Bronz-nyakvért, $\frac{1}{6}$;	Istenmezeje (Hevesmegye).	U. a.
" 106. Bronz-sodronylap, $\frac{1}{4}$;	Sz.-István-Paksán (Ab. m.).	Bakits János.

3) Vaskorszak.

<i>A tárgy :</i>	<i>Lelhelye :</i>	<i>Birtokosa :</i>
Ábra. 109. Bronz-markolatu vaskard, $\frac{1}{3}$;	Szendrő (Borsodmegye).	M. nemz. Muzeum.
" 110. Vaskés, $\frac{1}{6}$;	U. o.	U. a.
" 111. Fibula;	Kleinschelken (Erdély).	—
" 112. Vas-karperecz, $\frac{5}{12}$;	Tar (Borsodmegye).	Ipolyi Arnold.
" 113. Vas-fibula, $\frac{2}{5}$;	U. o.	U. a.
" 114. Vaskard ;	Schleswig.	—
" 115. Vas-harczszekereze ;	Franciaország.	—
" 116. Ezüst barbár-érem IANTVMARVS felirással, t. n.;	Német-Jahrendorf, (Mosonmegye).	—
" 117. Ezüst barbár-érem, t. n.;	Szathmár vidéke.	Biró László, prelát. ur.
" 118. Vaskori sőr ;	Selczer temetőhelyről.	—

4) Római korszak.

Ábra. 119. Római ív (bolthajtás) ;	Ó-budai hajógyári sziget.	—
" 120. Római falrakások nevei ;	—	—
" 121. Római hálómű ;	—	—
" 122. Téglamozaik ;	Ó-budai hajógyári sziget.	—
" 123. Rakmű (mozaik) ;	U. o.	M. nemz. Muzeum.
" 124. Padlat-tégla, $\frac{2}{5}$;	Duna-Pentele.	Rómer.
" 125. U. a., $\frac{1}{3}$;	Ó-Buda.	Rómer.
" 126. Egymásra rakott üres téglákból álló melegítő szerkezet ;	U. o.	—
" 127. Födél-cserepek összeillesztése ;	—	—
" 128. Homlok-tégla ;	—	Hasonlók a M. n. Muz.
" 129. Egy fűtőhelynek átmetszete ;	—	—
" 130. Római meleg-fürdő alaprajza ;	Ó-budai hajógyári szigetb.	—
" 131. Római sír, a budai téglavetőnél ;	—	—
" 132. Vasszék, mely mellette találtatott, $\frac{1}{6}$;	Budán.	M. nemz. Muzeum.
" 133. Réztál töredékei, $\frac{1}{3}$;	U. o.	U. a.
" 134. Réz-korsó, $\frac{2}{7}$;	U. o.	U. a.
" 135. Terra sigillata tál, $\frac{2}{7}$;	Paks (Tolnamegye).	U. a.
" 136. U. annak körülete ;	—	—
" 137. Római bronz-fibula, $\frac{1}{2}$;	Budakeszi sirból.	Rómer.
" 138. Bronz-kules, $\frac{1}{2}$;	Baracsi pusztá (Tolnam.).	U. a.
" 139. Üveg-cdényke, $\frac{1}{2}$;	Esztergom.	U. a.
" 140. Agyagmécsek, $\frac{1}{2}$;	Szőny.	U. a.
" 141. } Díszes üveg-csésze, oldalt és alul-	Szegszárd.	M. nemz. Muzeum.
" 142. } ról, $\frac{1}{4}$;		
" 243. Arany-karperecz, t. n.;	Bakódi pusztá (Pestmegye).	U. a.
" 144. Arany-nyakláncz, t. n.;	U. o.	U. a.
" 145. }	U. o.	U. a.
" 146. } Arany-gyűrűk, t. n.;		
" 147. }		
" 148. Arany-nyakláncz, t. n.;	U. o.	U. a.

<i>A tárgy :</i>	<i>Lelhelye :</i>	<i>Birtokosa :</i>
Ábra. 149. Arany-fülbevaló, t. n.;	Bakódi puszta (Pestmegye).	M. nemz. Muzeum.
" 150. } Arany-gombok, t. n.;	U. o.	U. a.
" 151. }	U. o.	U. a.
" 152. Arany-csatt, t. n.;	U. o.	U. a.
" 153. Ezüst-fibula, t. n.;	U. o.	U. a.
" 154. Nagy ezüst-fibula, t. n.;	U. o.	U. a.
" 155. Aranygyűrű, t. n.;	Szilágy-Somlyó.	U. a.
" 156. Arany karperecz ízek, t. n.;	U. o.	U. a.

OSZK

TARTALOM.

	Lap.		Lap
Bevezetés.	1	IV. Vallás	54
I. A barbarok kézművei	3	1) Bálványaik	—
1) <i>A kőkorszak . . . . .</i>	6	2) Temetkezés	—
a) Általános jellemzés	—	e) Visszapillantás	57
b) Kőeszközök	8	3) <i>Vaskorszak . . . . .</i>	59
a) Háztartási eszközök	—	Átmenetiszak	61
β) Védelmi eszközök	13	1) Házi eszközök	62
γ) Valódi használatásuk	14	2) Ékszerek	63
c) Csonteszközök	15	3) Fegyverek	66
d) Agyagneműek	—	4) Általános jellemzés	68
e) Czólopépítészet	16	5) Kereskedés és pénz	70
f) Temetkezés	21	6) Vallás, bálványok, kőkerítések	72
1) Kősírok, kőkamrák	—	7) Temetkezés	73
2) Kőemlékek	23	II. Római műemlékek	78
g) Visszapillantás	25	1) Római sánczok	79
2) <i>Bronzkori műemlékek . . . . .</i>	26	2) Castrumok	81
a) Ezen művek meghatározása	—	3) Utak	83
b) Hol készültek e bronzművek	27	4) Mértföldmutatók	85
c) E korszaknak általános jellemzése	30	5) Hidak	—
d) <i>Bronzkori eszközök . . . . .</i>	32	6) Vízvezetések	86
I. <i>Házi eszközök . . . . .</i>	33	7) A római építészet jellemzése	—
a) Aranyból	—	a) Falnemek	87
b) Bronzból	—	b) Római kőragasz	88
c) Cserépedények	36	c) Római téglák	—
II. <i>Ékítőművek . . . . .</i>	39	d) Fűtőszervezet	89
a) Aranytárgyak	—	8) Római sírok	91
b) Bronztárgyak	42	9) Érmek	100
c) Üvegtárgyak	46	10) Fogadványi oltárok és síremlékek	101
d) Csonttárgyak	—	11) Egyiptomi régiségek	—
e) Borostyánkőtárgyak	47	<i>1-ső adalék: 1) Ásatások és a leletek megőrzése . . . . .</i>	102
f) Agyagtárgyak	—	2) Régiségi gyűjtemények	170
III. <i>Fegyverek . . . . .</i>	48	<i>2-dik adalék: Az őskori irodalom vázlata . . . . .</i>	169
a) Aranyból	—	<i>3-dik adalék: Őskori, főleg magyarországi lelhelyek . . . . .</i>	118
b) Bronzból	—		

Feltűnőbb sajtóhibák:

49. lapon 92. ábra helyett olvass 93.
52. „ 103. ábra nem bronz, hanem vasnyilat jelent, mely a 62. lapon álló fegyverekhez tartozik.
54. „ VI. Vallás helyett olvass IV. Vallás.
62. „ 109. ábra helyett 107-nek kellene állania, ez áll a következő ábrákról is.
88. „ 3. sorban 121. ábra helyett olvass 120-dik.
110. „ 2. oszl. közepén Richetr helyett Richter.
- Távollétemben az *őskori irodalom vázlata* I. osztályába több olyan munka esúszott be, p. o. az *Annalen*, *Aschbach*, *Dettefsen*, s még más czikkek alatt, mely a *római korszak* irodalmához tartozik; ezeket a kegyes olvasó némi elnézéssel könnyen fogja kijavítani.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

